

Анонім

Жінка в Берліні

Зміст

Оксана Луцишина. Жінка в Берліні. Жінка в підвалі. Жінка у своєму домі • 5

Передмова • 13

Жінка в Берліні • 15

Післямова • 285

Роксоляна Свято. Більше не безіменна • 291

Оксана Луцишина

Жінка в Берліні. Жінка в підвалі. Жінка у своєму домі

Читаючи цю книгу, не можу позбутися докучливого і болісного дежавю – підвали, вибухи, знову підвали, жінки, що там переховуються, наступ ворожої армії – «іванів», – яка гвалтує переможених. Десь це вже було, причому зовсім нещодавно. А дещо лишається незмінним – наприклад, підвали. Ніхто в Україні зараз не може почуватися безпечно, поки ці паші оширилися на нас усіх. Підвал – символ війни, наших захоплених і окупованих територій, символ самого насильства, достеменна територія жаху. Це там тримають полонених славні легіонери «деенер» і «еленер» (а може, й ті-таки «івани»...), там відрубують пальці й виколють очі воякам і волонтерам. Може, там само і гвалтують жінок. Але тема згвалтувань досі традиційно замовчується у суспільстві навіть у мирні часи, що вже казати про воєнні. Статистики майже нема, як нема і відомостей. Окрім хіба розрізнених свідчень, які потім враз перериваються, бо жертва зненацька замовкає. Можна лише гадати, що спричинило це мовчання і як далі складається її доля, бо ж гіркіни та їм подібні – це продукт тієї самої системи, що породила «доблесну» гвалтівницьку радянську армію. Але якщо би навіть ці жертви вийшли на світло і захотіли говорити – наскільки готове суспільство до такої розмови?..

«Жінка в Берліні» охоплює період від 20 квітня до 22 червня 1945 року. Радянські солдати, про яких нам, поколінням, вихованим за Союзом, розповідали тільки як про миролюбних, добродушних «альош» із порятованими

німецькими дітьми на руках, постають мародерами і гвалтівниками. Німецькі жінки для них – воєнні трофеї, винагорода. Авторка відверто змальовує визиски і насильство, хоча в її мемуарах ми не знайдемо жакликих, майже гротесково-горорних сцен масових зґвалтувань, переламаних хребтів і відрізаних грудей жертв. Натомість такі сцени ми подибуємо у деякого з мемуаристів-чоловіків, тих самих колишніх вояків-«іванів». Наприклад, у Леоніда Рабічева або Ніколая Нікуліна, яких шокували ці криваві дійства. Авторці йдеться не про це – втім, її відвертість і спосіб аналізу пережитого теж здатні шокувати, хоча і з інших причин.

Загалом цю книгу не можна читати поспіхом, «задля сюжету»: це не *danse macabre* мертвих, живих і покалічених. Це відстеження реакцій і аналіз «зсередини» ситуації, «зсередини» людини, яка є жінкою. І аби могли правильно відчитати написане, а по тому ще й зрозуміти, чому і для чого саме нам і саме зараз конче необхідно прочитати цю книгу, треба, мабуть, коротко окреслити суть проблеми – сексуального насильства над жінками і жіночого досвіду на війні.

Складність тут полягає в тому, що насправді це сукупність проблем. Маємо тут насамперед проблему власне насильства, і не тільки у воєнний час. Втім, де воно починається, де закінчується і що можна й треба кваліфікувати як таке, зрозуміло не всім. Адже сексуальне домагання – це теж насильство, а епістемне насильство, закладене у самій мові, – така сама реальність, як і побої. Як показує досвід флешмобів #ЯНеБоюсьСказати і #MeToo, сам факт проговорень чи спроб проговорень насильства над жінками викликає у суспільстві шалений опір і суперечки. Саме поняття зґвалтування супроводжується знецінюванням. Тим значущішим є, як наголошує Славенка Дракуліч у своїй книзі «Вони б і мухи не скривдили», рішення Міжнародного трибуналу щодо Драґолюб Кунараца, Радомира Ковача та Зорана Вуковича, гвалтівників, визнаних винними у злочинах проти людяності. Зґвалтування – це і є злочин проти людяності, проте для багатьох ця думка як мінімум революційна, якщо не просто нестерпна. Найстрашніше у цьому розділі читати про реакцію засуджених. Вони не можуть утямити, за що їм це покарання, цей осуд – та й узагалі, а що такого сталося? Ну зґвалтували якихось там дівчаток, ну продали когось комусь, але ж нікого не вбивали. Хіба після цього вони злочинці? Все як було розказали чесно, сподіваючись на м'який вирок, а тут раптом виявляється, що їх вважають ледве не душогубами.

Якщо ж зґвалтування знецінюють, то що казати про домагання, визиски, вербальні образи та інші вияви сексизму і мізогінії. Війна і окупація, як правило, оприявлюють проблеми гендерної свідомості і загострюють їх. Напевно, можна стверджувати: що більше зон непроговореності містить у собі культура, то складніше буде давати собі раду із гендерно забарвленими травмами воєнного часу.

Я би сказала, що читати «Жінку в Берліні» важко, але я зараз не про емоції. Маю на увазі той факт, що арсенал смислів, необхідних для того, щоб її власне відчитати, а не просто читати, не є повністю напрацьованим. Можна ковзати поверхнею тексту, вловити й запам'ятати його стиль, але не зрозуміти сенсу тих чи тих сцен або описів. Не втримаюся від лише одного спойлера. Авторка розуміє, що єдиний спосіб уникнути групових або неперервних зґвалтувань – це знайти собі офіцера, на «власність» якого (тобто жінку) солдати не сміли би зазіхнути. І знаходить: спершу це лейтенант на ім'я Анатоль, а потім майор, із яким у неї трапляються й

інтелектуальні розмови. Одного разу авторка навіть плаче в його обіймах від емоційного виснаження й суто людської – не обов'язково «жіночої» – самотності, поки майор її втішає. Я цілком можу уявити собі читача, який подумає, що між цими двома, жінкою і майором, все ж відбувся якийсь катарсис, якість почуття.

Зрозуміти, що це не зовсім так, точніше, зовсім не так, можна, якщо паралельно вчитатися в описи подібних «стосунків», описаних мемуаристами-чоловіками із клану завойовників. Леонід Рабічев розповідає про свою велику любов до німкені. Цю дівчину він зустрів у... імпровізованому борделі, куди його, доволі порядного молодого офіцера, який справді намагався завадити ганебній поведінці інших, привели підлеглі. Рабічев ніби знехотя все ж кивнув на одну дівчину, навіть не роздивившись її, і пішов із нею в окрему кімнату. Побачивши, що офіцер шокований її вродою, дівчина попросила захистити її від решти солдат, і він наказав їй вийти. Після цього бранка змінилась до невпізнаваності, віддавшись офіцерові з жагою, пристрастю і, як він гадав, любов'ю. Рабічев тут-таки зізнався дівчині в коханні, справді готовий (як йому здавалося) одружитися з нею, проте невчасно заснув; коли ж прокинувся, дівчини поруч уже не було.

Ця молода німкеня вдалась до такого самого кроку, як і авторка «Жінки в Берліні», знайшовши офіцера-покровителя й імітуючи інтерес. Може, це навіть не зовсім імітація (і це дає чудовий привід для віктимблеймінгу, тобто звинувачення жертви, такого поширеного у суспільстві). Адже коли задіяне тіло, людина не може бодай трохи не «включитися»?.. Хай там як, дисоціація тут не пройде. Рабічев, як і всі інші «івани» певного рангу, не хочуть звичайного «м'яса». Вони свідомо чи несвідомо налаштовуються на те, що мовою секс-індустрії називається the girlfriend experience, тобто секс «із душею», а не механічне тертя. Я колись читала відгуки таких незадоволених клієнтів (їх називають «джонами» – чи не ті самі «івани»?) Мовляв, «кого це мені підсунули, вона ж у ліжку дерев'яна!»

Це якраз і є епістемне насильство в усій своїй красі: чоловіки просто не привчені помічати ситуацію визиску, їхній привілей полягає у тому, що їм ніколи не треба про це думати. У мирний час або за наявності власних коштів та чи та жінка ніколи не стала би зустрічатися з умовним «джоном» чи «іваном» – але і «джонові», й «іванові» про це якимось чином йдеться. Так, майор упритул запитує авторку, чи він їй подобається – мовляв, якщо ні, він зараз же піде. І можливо, в контексті якого-небудь «Айвенго» ця сцена могла би навіть потягнути на романтичну, проте в розгромленому Берліні, де на кожну жінку полюють орди гвалтівників, подібне звучить як мінімум лицемірно. Але найсмішніше, що власного лицемірства майор не зауважує.

Якщо бодай гіпотетично узагальнити, то одна ця коротка розмова із книжки здатна підважити цілу купу уявлень, які у нас досі вважаються романтичними. Мабуть, багато хто пам'ятає світлину Альфреда Айзенштадта 1945 року, відому під назвою «День перемоги на Таймс-Сквер», на якій матрос пристрастно цілує дівчину, захопивши її в обійми. Однак та дівчина через багато років зізналась, що нічого романтичного насправді не відбувалося. Матрос узагалі був не її коханим, а випадковим перехожим напідпитку, який знічев'я вирішив її поцілувати, а фотограф «вдало» зафіксував цей момент. Так фото, на якому зафіксовано акт насильства, стало романтичною іконою. І якщо подивитися на масив літератури і

мистецтва крізь лінзу цього одного смислу, підказаного авторкою «Жінки в Берліні», можна вжахнутися.

Авторка взагалі не з тих, хто шукає легких шляхів. Вона безстрашно описує спектр емоцій, які переживає у «стосунках» із майором, вже цим відкриваючись до потенційної стигматизації. Адже не всі її емоції є негативними. В чомусь майор їй навіть справді подобається. Було би на порядок простіше сказати світові: мене було взято силою і я не відчуваю нічого, крім ненависті. Це зрозуміло будь-кому – чорно-біла картинка, ніяких зайвих нюансів. Взагалі відвертість трохи ускладнює і моє завдання: чи варто розкривати карти жінки, яка імітує інтерес до чоловіка, шукаючи захисту? Може, краще нехай всі «джони» й «івани» світу і далі гадають, що «вона» їх «кохала»? Може, так буде безпечніше, і сестри мої спасуться?.. Але знову (вкотре) не проговорити ці сенси означає закрити їх у вакуумі ще на невизначений час. Жінка і надалі опинятиметься не просто по той бік судження, а взагалі поза межами етичного кодексу.

«В кінці цієї війни, окрім решти поразок, нас чекає і поразка чоловічої статі», – пише авторка. З одного боку, вона говорить про Третій Райх. Так, звісно, нацисти програли війну. Але німці-чоловіки, які не брали участі безпосередньо в бойових діях, теж програли. Вони були готові ховатися у підвалах (знову ці підвали!) за спинами своїх жінок і навіть прирікати їх на згвалтування. Однак тут, як виглядає, йдеться не так про Другу світову, як радше про певну ідеологію, згідно з якою жінки повинні зайняти «своє місце» у цьому світі. Чоловіки тієї епохи зрадили своїх жінок, стенивши плечима і сказавши: та хіба ж ми сторожа сестрі своїй? Французи обстригли своїх жінок на знак ганьби за те, що ті «спали з німцями». Про жінок у радянській армії написала Світлана Алексієвич: вони були потрібні на фронті, проте в мирний час багато з них мусили приховувати це, тому що далі починалася територія стигми. Жінка, яка провела чотири роки в окопах з мужчинами, мабуть, «нечиста».

Хотілося би, щоб гендерні смисли Другої світової, так трагічно законсервовані на багато десятиліть, як і всі холодні і гарячі війни, нарешті вичерпалися. І ми вже маємо певні здобутки. У нас є «невидимий батальйон» жінок на фронті, який насправді вже не невидимий; українські режисерки Світлана Ліщинська, Аліна Горлова й Грина Цілик зняли про них фільм. Наше феміністське лобі зараз потужне, як ніколи. 2019-й – перший рік, коли фейсбуківська стрічка на восьме березня принесла не квіти і «день краси», а день боротьби за права жінок – причому це озвучували не тільки жінки. Але є й ті українські жінки, які зазнали і зазнають визисків і насильства на окупованих територіях. Ми не сміємо про них забувати, не сміємо їх стигматизувати. Ми більше не сміємо нічого замовчувати. Зараз ми мусимо, як колись радила жінкам своєї країни алжирська письменниця Асся Джебар, якомога більше говорити і проговорювати.

Зрештою, хіба ж ми не у своєму домі?

Передмова

В трьох густо списаних шкільних зошитах містяться записи авторки від 20 квітня по 22 червня 1945 року. В липні 1945 року вона передрукувала їх на друкарській машинці для близької їй особи. Тоді ж ключові слова й фрази було розшифровано й перетворено на речення, натяки – уточнено, додано окремі спогади. Неприкріплені аркуші з кривулями зайняли належне їм місце. Так з'явилася 121 сторінка машинопису з невеликими інтервалами між рядками, надрукована на сірому воєнному папері. По декількох роках ці записи потрапили на очі знайомим авторки, зокрема письменникові Куртові В. Мареку (псевдонім – К. В. Керам), який дійшов висновку, що ці сторінки, крім того що фіксують особисті переживання, є також важливим документом свого часу. Він передав нотатки видавцеві в Нью-Йорку. І там восени 1954 року друком вийшов переклад їх англійською. Влітку 1955-го щоденники видали вже у Великій Британії. Відтоді з'явилися переклади шведською, норвезькою, нідерландською, італійською, японською, іспанською, французькою та фінською мовами.

Співчутливе і виrozumіле сприйняття цих щоденникових записів у стількох країнах, а також віра в цілющу силу часу, який відтоді минув, переконали авторку погодитися і на німецькомовне видання. З огляду на повагу до людських почуттів усі імена й численні деталі в рукописі було змінено місцями чи переінакшено. Те, що авторка побажала залишитися анонімною, зрозуміло, мабуть, кожному читачеві. Власне, її реальна особа не має принципового значення ще й тому, що зображено тут не цікавий унікальний випадок, а спільну похмуру долю незлічених жінок. Без цих записів хроніка нашого часу, яку досі майже завжди вели суто з чоловічої перспективи, була б односторонньою та неповною.

Жінка в Берліні

Хроніка, розпочата того дня,
коли Берлін уперше поглянув у вічі війні

П'ятниця, 20 квітня 1945, 16 година

Так, війна суне на Берлін. Те, що вчора було тільки далеким гулом, нині переросло в безперервний гуркіт. Люди вдихають рев зброї. Вуха глухнуть і чує тепер тільки постріли найбільшого калібру. Вже давно не розрізнити, куди стріляють. Ми живемо, затиснуті в кільце збройних дул, яке щогодини звужується.

А поміж тим – години зловісної тиші. Несподівано настає весна. Чорні згарища поселень раптом накривають ароматні хмари бузку з покинутих садів. Акацієвий пеньок перед кінотеатром піниться зеленню. Мабуть, якимось між сигналами тривоги власники зуміли дістатися до своїх земельних ділянок, адже вздовж Берлінерштрассе то тут, то там видно свіжоскопану землю. Тільки птахи не довіряють цьому квітневі: на ринвах нашого дому – жодного горобця.

Близько третьої до кіоска під'їхав газетяр. Його вже вичікували зо два десятки людей. Він миттю розчинився серед рук і мідяків. Герда, консьержева дочка, роздобула кілька «вечірніх випусків» і один дала мені. Це вже й газеткою не назвеш – просто екстрений випуск на одному аркуші з текстом із обох сторін і ще доволі вологий. Спершу я прочитала звіт Вермахту. Назви нових населених пунктів: Мюнхеберг, Зелов, Бухгольц. Звучить до дідька близько, ніби вже під Бранденбургом. Швидко проглянула новини з Західного фронту. Що нам тепер до нього? Наша доля суне зі Сходу і змінить наш клімат не менше, ніж свого часу льодовиковий період. Чому? Люди катують себе безглуздими запитаннями. Я ж хочу думати лише про сьогоднішнє, про найнагальніші справи.

Навколо кіоска – групи людей, бліді обличчя, перешіптування:

«Ну, хто б міг подумати».

«Хоть капля надії у всіх ще осталась».

«Ну шо з нас, нещасних, взять?»

А про Західну Німеччину: «У них уже все добре. Вони вистояли». Ніхто більше не вживає слова «росіяни»: губи його не пропускають.

Підіймаюся в мансарду. Це не мій дім. Дому в мене більше немає. Власне, й та мебльована кімната, яку рознесло бомбою, теж не була моєю. Хоча останні шість років я вдихала в неї своє життя. Наповнювала книжками, картинами й сотнями речей, якими обростаєш мимоволі. Моя морська зірка з останнього мирного літа в Нордернаї. Килим, який Герд привіз мені з Персії. Погнутий будильник. Фотографії, старі листи, цитра, монети з дванадцяти країн, почате плетиво – всі пам'ятки, шкірки, шкаралупки, нашарування, милий непотріб прожитих років.

Тепер, коли нічого більше немає і в мене залишилася тільки валіза з купкою старого одягу, я почуваюся голою і легкою. Ніщо не є мені належним, а тому мені належить усе – скажімо, ця чужа мансарда. Точніше, не така вже й чужа. Власник квартири – мій колишній колега. Раніше я часто приходила сюди в гості, ще до того, як його призвали. Ми здійснювали бартер, як того вимагав час: його данські рибні консерви – на мій французький коньяк, моє французьке мило – на панчохи, які йому провезли через Прагу. А щойно мені вдалося передати йому звістку, що в мій дім влучила бомба, він дозволив мені сюди вселитися. Востаннє новини від колеги надходили з Відня, де він отримав посаду в підрозділі цензури Вермахту. Де він тепер? Хай там як, на житло під дахом зараз немає особливого попиту. Дах, до всього, протікає, бо цегла десь розбита, а десь узагалі випала.

Тут, нагорі, я не знаходжу спокою, але й далі нипаю трьома кімнатами. Я систематично перевірила кожну шафу і шафку в пошуках того, що могло би придатися (себто їстівного, питного, пального). На жаль, майже нічого не знайшла. Мабуть, пані Ваерз, яка раніше тут прибирала, вичистила все до мене. Тепер усе належить усім. Люди більше не прив'язуються до речей і не бачать великої різниці між своєю і чужою власністю.

У щілині шухляди я знайшла лист, адресований власникові квартири. Було соромно, але я все ж його прочитала. Пристрасне любовне послання, – я спустила його в туалет. (Поки що в нас майже без перебоїв є вода.) Коханню, страждання, муки, зітхання. Які далекі, чужі слова. Звісно, вишукане й вибагливе любовне життя треба регулярно й належно підживлювати. Моїм осердям, доки я пишу ці рядки, є живіт. Усі мої думки, почуття, прагнення та сподівання беруть початок від їжі.

Дві години потому. Газ горить тонким, дедалі слабшим полум'ям. Вже кілька годин на ньому варяться картоплини. Найжалюгідніші кормові картоплини в країні; вони розкришуються на місиво і мають присмак картону. Одну з них я проковтнула напівсирою. Від самого ранку я напихаю шлунок. Отоварила в Болле блакитні талони на молоко, які Герд подарував на Різдво. Дуже вчасно. Продавчиня вилила мені рештки, перехиливши бідон. Каже, більше молока в Берлін не привезуть. А для дітей це смертельний вирок.

Кілька ковтків я зробила вже на вулиці. Вдома ж напхалась якоюсь крупюю, а навздогін закинула ще скибку хліба. Теоретично я з'їла більше, ніж за весь останній час. Але фактично мене мучить тваринний голод. Від їжі я зголодніла більше, аніж будь-коли досі. Не маю сумніву, що цьому є якесь наукове пояснення. Може, їжа стимулює шлункову секрецію і спонукає шлункові соки вимагати ще більше харчів. А коли шлунок нарешті запускається, той крихітний запас уже переварився. Тоді він починає бурчати.

Перебираючи вбогу книжкову колекцію господаря (я знайшла там і цей порожній зошит, у який зараз пишу), натрапила на роман. Середовище – англійська аристократія. І там є, скажімо, таке речення: «Він окинув оком неторкнуту трапезу, підвівся і пішов геть...» Я вже була на десять рядків нижче, але мене, наче магнітом, тягнуло назад до того речення. Я перечитала його добрих разів десять і впіймала себе на тому, що шкрябаю при цьому літери нігтями, так ніби можу буквально видряпати ту неторкнуту трапезу – вище містився її детальний опис – із нещасної книжки. Ознака божевілля. Початок легкого голодного марення. Шкода, що не можу перечитати про це в романі «Голод» Гамсуна. Навіть якби мою кімнату не рознесло бомбою, книжки в мене більше нема. Понад два роки тому хтось витягнув її в метро з сумки для закупів. Вона була загорнута у повстяну палітурку. Злодій, мабуть, вирішив, що це папка з харчовими талонами. Бідака! Як же він, мабуть, засмутився! Та ця історія сподобалася б Гамсуну.

Зранку в пекарні ділилися плітками: «Коли вони прийдуть, то позабирають із домів усе їстівне. Нам не залишать нічого. Вони домовились, що німці голодуватимуть два місяці. В Силезії люди вже блукають лісами й викопують корінці. Діти мруть. Старі жеруть траву, як худоба». Ось вам і vox populi, – насправді ж нічого не відомо. На сходи вже ніхто не кладе газету «Volkischer Beobachter». Пані Ваерз більше не приходить, щоб за сніданком зачитати мені заголовки про згвалтування. «Згвалтували сімдесятилітню

жінку. Над черницею поглумилися двадцять чотири рази». (А хто рахував?)
Ось які заголовки. Чи мають вони спонукати до якихось дій берлінських чоловіків, чи, може, здатні захистити й убезпечити нас, жінок? Просто смішно. Насправді вони лише спонукають тисячі й тисячі безпомічних жінок і дітей тікати магістралями на Захід, де вони, найімовірніше, загинуть від голоду або ж авіаобстрілів. Під час читання очі пані Ваерз округлювалися й зблискували. Щось у ній пробуджувало насолоду від цього жаху. Або ж її несвідоме раділо, що це сталося не з нею. Бо насправді їй таки було страшно, і вона дуже хотіла втекти. Від позавчора я її не бачила.

Чотири дні тому стихло наше радіо. Знову переконаюся, якими ненадійними є дарунки цивілізації. Самі по собі вони не становлять цінності, лише за умови, що зможеш їх підключити. Хліб – абсолютний. Вугілля абсолютне. І золото є золотом, хай то в Римі, Перу чи Бреслау. Натомість радіо, газова плита, центральне опалення, електропічка, всі ці великі дари модерної епохи – безглуздий баласт, якщо немає електрики. Зараз ми крокуємо в минулі століття. Мешканці печер.

П'ятниця, близько 19-ї. Проїхалася востаннє в трамваї, в напрямку ратуші. Гуркіт і рев, нескінченний грім зброї. Жалібно на цьому тлі звучали вигуки кондукторки. Поглядом я всотувала обличчя людей навколо. По них видно те, про що ніхто не скаже. Ми стали народом німих. Хіба що в надійних підвалах люди ще розмовляють між собою. Коли я зможу знову проїхатися трамваєм? Чи зможу бодай колись? У газеті сказано, що від завтра проїзні I і II ступенів, якими нас діймали останні кілька тижнів, більше не діятимуть, – тобто тільки власники червоної картки III ступеня матимуть право на проїзд у транспорті. Іншими словами, десь одна особа з чотирьохсот. Читай: ніхто. Кінець.

Холодний вечір, сухі крани. Мої картоплини все ще варяться на крихітному газовому полум'ї. Я понишпорила і наповнила торбинки горохом, перловою крупкою, борошном і кавозамінником, а потім склала все це в коробку. Ще один пакунок, який треба знести в підвал. Тоді ще раз усе розпакувала і раптом згадала, що забула сіль. Без солі тіло не витримає, принаймні довший час. А нам треба налаштуватися на довге підвальне існування.

П'ятниця, 23-тя, в підвалі при гасовій лампі, зошит на колінах. – Близько 22-ї одна за одною впали три чи чотири бомби. Відразу завилала сирена. Тобто вона тепер на ручному керуванні. Світла немає. Прокрадалися вниз у напівтемряві, як і щоразу від вівторка. Рухалися наосліп, спотикалися. Десь гуде динамо-машина, відкидаючи величезні тіні на стіну сходової клітки. Вітер дме крізь розбиті шиби і грюкає віконними ролетами, які більше ніхто не опускає – бо навіщо?

Шаркання ніг. Валізи чіпляються об інші предмети. Луц Леман кричить: «Мамо!» Вхід із вулиці через бічні двері, тоді сходами донизу, через коридор; квадратний двір із зорями вгорі й осиним дзиччанням літаків над головами. Тоді ще одні сходи донизу, ще якісь двері, коридори. І от нарешті, за важезними, десь під центнер вагою, залізними дверима, підбитими гумовими ущільнювачами, які ми зачинаємо на два важелі, – наш підвал. Його офіційна назва – бомбосховище. Ми ж називаємо його ямою, підземеллям, катакомбами страху, братською могилою.

Стелю підпирає ліс вогких стовбурів, лишень обчищених від кори. Навіть у цьому затхлому повітрі вони ширять смолистий аромат. Старий Шмідт – той, що торговець шторами, – щовечора заводить мову про статичні розрахунки, згідно з якими наш стовбуровий ліс має витримати, навіть коли завалиться весь дім. Себто якщо маси уламків падатимуть під певним кутом, належно розподіливши вагу. Власника дому, який би знав це напевно, немає. Він утік у Бад-Емз і вже став американцем.

Хай там як, підвальна громада впевнена, що їхня яма – одна з найнадійніших. Не існує нічого моторошнішого, аніж незнайомий підвал. Я приходжу сюди вже три місяці, але й досі почуваюся тут чужинкою. В кожному підвалі є свої забобони й дивацтва. В попередньому люди були зациклені на воді для гасіння можливих пожеж. Всюди ми натикалися на якісь бідони, відра, каструлі, діжки з каламутною рідиною. Але дім усе одно вигорів, як смолоскип. Від усієї тієї каламутної гноївки користі виявилось не більше, аніж від одного плевка.

А пані Ваерз розповідала, що в їхньому підвалі переймалися станом легенів. Щойно впаде перша бомба, всі нагинаються вперед і роблять неглибокі вдихи й видихи, а руки при цьому притискають до тіла. Бо хтось їм сказав, що це вберігає легені від розриву. В нашому ж підвалі – стінний забобон. Всі сидять, спинами впершись у зовнішню стіну. Порожньо тільки під самим вентиляційним люком. Коли бомба падає, додається хустинковий забобон: усі намотують на роти й носи уже приготовані хустинки і зав'язують їх на потилицях. Такого я ще не бачила в жодному іншому підвалі. Не знаю, від чого захищає така шматинка. Але якщо їм від того краще!..

В усьому решта це звичайний підвальний люд на звичайних підвальних сидіннях, серед яких трапляється що завгодно – від кухонних стільців до оббитих парчею крісел. Самі ж люди – суміш середніх і малих буржуа з пролетарськими домішками. Я роззираюся і записую.

Перша – дружина пекаря: дві тлусті червоні щоки над смушевим коміром. Вдова аптекаря, яка закінчила курси санітарок і разом із іншими жінками часом розкладає карти на двох зсунутих докупі стільцях. Пані Леман: чоловік пропав на Сході, і тепер вона – подушка для своїх двох, сплячого немовляти на руці й чотирирічного Луца, який спить у неї на колінах, а довгі шнурівки його черевиків при цьому баламкаються. Юнак у сірих штанях та окулярах у роговій оправі, що при уважнішому розгляді виявляється молодою жінкою. Три підстаркуваті сестри, кравчині, що присіли навпочіпки і разом нагадують такий собі чорний пудинг. Дівчина-втікачка з Кенігзберга / Східної Пруссії в якомусь лахмітті. Також Шмідт, жертва бомбардування, котрого скерували сюди: оптовий торговець шторами без штор, ласий до балачок, попри поважний вік. Подружжя книгарів, що кілька років прожили в Парижі й нерідко впівголоса перемовляються французькою..

Щойно я слухала, як сорокарічна пані з Адлерсгофа, яка втратила дім і тепер знайшла прихисток тут, у домі своєї матері, розповідала про пережите бомбардування. Фугасна бомба розірвалася в саду її сусіда, перетворивши і її хату, плід заощаджень, на купу трісок. Її ж угодована свиня під часу вибуху підлетіла аж до кроків. «Після того з неї вже нічим було поживитися». Сусідське подружжя теж віддало богові душу. Поміж уламків дому та в садовій грязюці шукали їх обох – точніше, те, що від них лишилося. А от похорон був пристойним. Чоловічий хор кравецької гільдії

співав під час церемонії. Втім, скінчилося все хаосом: сирени втрутилися в урочисту «Lied von Gottes Rat»[1]. Гробарям довелося кинути труну. Було чути, як заторохтів її вміст. І нарешті апогей, – оповідачка захихотіла завчасно, хоч поки що її історія звучала не надто кумедно: «І от ви тільки уявіть! Через три дні дочка порпається в саду й шукає, чи залишилося щось придатне до їжі, і раптом за бочкою з дощівкою знаходить справжнісіньку руку свого тата».

Дехто реготнув, але більшість мовчала. Чи підховала вона потім ту руку?

Повертаюся до мого підвального реєстру. Навпроти, загорнутий у ковдри, сидить літній пан, спітнілий від гарячки, торговець за професією. Поруч його дружина, котра по-гамбурзьки ш-парко й акцентовано вимовляє «ш», а також їхня вісімнадцятилітня дочка, яку вони наче навмисне кличуть «Ш-тінхен». Далі – блондинка, потрапила сюди недавно, її ніхто не знає; сидить, тримаючись за руки зі своїм так само нікому не знайомим співмешканцем. Кволий поштовий радник із дружиною; вона всюди й завжди тримає в руці протез – ногу, виготовлену з нікелю, шкіри та дерева. Недовершена П'ета. А їхній одноногий син лежить (чи то вже лежав, хтозна) в бреславському військовому лазареті. Поруч, горбатий, наче гном, у кріслі зіщулився доктор хімічних наук із лимонадної фірми. Далі родина швейцара в складі матері, двох доньок і онука, що лишився без батька. Ще далі – Ерна та Генні з пекарні, які більше не можуть повернутися додому, тож мешкають у свого працедавця. Бельгієць Антуан із чорними кучерями, який вдає із себе пекаревого підмайстра і, здається, щось крутить із Генні. Економка господаря, яка тут залишилася і, всупереч усім приписам щодо повітряних нальотів, тримає на руках старенького фокстер'ера. І нарешті я сама: бліда білявка, незмінно в одному й тому самому випадково вцілілому зимовому пальті; працівниця видавництва, що минулого тижня закрилося й відпустило всіх працівників «до подальших розпоряджень».

Крім того, ще кілька інших людей, непомітних і безбарвних. Ми – сміття, що виявилось не потрібним ані на фронті, ані в ополченських загонах Фольксштурму[2]. Декого бракує. Пекаря, котрий єдиний у домі має червоний проїзний третього ступеня, а тому поїхав на свою земельну ділянку, щоб закопати там срібло. Немає також панни Бен, поштової працівниці, незаміжньої та зухвалої; скориставшись паузою в нальотах, вона помчала по сьогоднішній випуск газети. Бракує також іще однієї жінки, яка зараз у Потсдамі: поїхала туди, щоб поховати сімох родичів, загиблих під час великого нальоту. Немає також інженера з четвертого поверху, його дружини та сина. Минулого тижня він сів на баржу, яка мала безпечно доставити його разом із меблями по Середньонімецькому каналу до Брауншвайга, куди перебралось його оборонне підприємство. Всі сили пробиваються зараз у центр. Мабуть, там уже небезпечно багато людей. Хіба що янкі вже теж там. Ми тепер нічого не знаємо.

Північ. Електрики нема. Наді мною чадить гасова лампа. З вулиці чути голосне гудіння, воно наростає. Спрацьовує хустинковий забобон. Усі зав'язують носи й роти наперед підготовленими хустинками. Примарний турецький гарем, галерея напівприкритих посмертних масок. Живі лише очі.

Субота, 21 квітня 1945, друга ночі

Бомби; стіни захиталися. Мої пальці, що вчепилися в ручку, і досі тремтять. Я спітніла, наче після важкої праці. Раніше я їла в підвалі грубі скибки хліба з маслом. Але після того разу, як бомба влучила в мій дім і вночі я допомагала відкопувати людей з-під завалів, мене не полишає страх смерті. Симптоми щоразу однакові. Спершу пітніє біля коренів волосся, тоді щось ніби дірявить мені спинний мозок, у горлі починає дерти, в роті пересихає, а серце вибиває синкопи. Очі втуплюються в ніжку стільця навпроти і закарбовують у пам'яті всі його точені потовщення і виступи. Якби ж я могла молитися. Мозок чіпляється за фрази, уривки речень: «Минай цей світ, нічого він не варт...[3] І жодна волосина... без волі його...[4] Noli timere... Не бійся». Аж доки бомбардування припиняться.

Ніби за командою, всі почали гарячково молоти язиками. Реготали, перекикували одне одного, відпускали жартики. Панна Бен вийшла наперед із газетним аркушем і зачитала промову Геббельса з нагоди дня народження фюрера (дата, про яку більшість уже не думає). Вона читала з особливими інтонаціями, під'юджувальним і саркастичним тоном, якого ми тут раніше не чули: «Золоті поля пшениці... Люди, які живуть у мирі...» «Ага, коли б не так», – сказав берлінець. І додав: «Непогано б». Солодкі звуки, яких уже ніхто не слухає.

Третя ночі, підвал дримає. Кілька разів лунали сигнали відбою, але потім знову і знову нова тривога. Бомб не було. Я пишу, бо від цього стає ліпше, це відволікає. Герд має це прочитати, коли повернеться, – якщо взагалі повернеться. – Ні, останнє викреслю, не хочу наврочити.

Молода дівчина, подібна на хлопця, підкралася до мене і спитала, що я пишу. «Та нічого такого. Різні особисті дрібниці, щоб було чим зайнятися».

Після першої хвилі бомбардувань з'явився наш «Зигізмунд» – літній пан із сусіднього дому, якого вигнали з його підвалу. Може, якраз через те, що він без упину торочить про нашу перемогу (звідси і прізвисько, яке ми йому дали[5]). Зигізмунд і справді вірить, що порятунок близько, а наша перемога неминуча, бо «отой» (так ми тепер називаємо А. Г.) напевно знає, що робить. Отож, доки Зигізмунд балакає, сусіди по стільцях мовчать і багатозначно презираються. Ніхто не наважується суперечити. Та й хто сперечатиметься з божевільним? До того ж божевільні бувають небезпечними. Лише дружина порт'є гаряче йому підтакує і крізь міцно стиснуті зуби цідить, що на «отого» можна покластися, як на самого Бога.

Дев'ята ранку, я в мансарді (усі мої припущення про час дуже приблизні; звірити його з годинником я не можу, тож живу поза часом.) Сірий ранок, надворі мжичка. Я пишу на підвіконні, що слугує мені за бюрко. Десь по третій просигналізували відбій. Я зняла сукню і черевики й завалилася в ліжку, яке тепер завжди незастелене. П'ять годин глибокого сну. Газу нема.

Щойно перерахувала свою готівку: 452 марки. Не знаю, що робити з такою купкою грошей, адже єдині речі, які ще можна купити, коштують нещасні кілька копійок. А крім того, є мій банківський рахунок, на якому ще

близько тисячі, – знову ж, через брак товарів, які можна було б на них придбати. (Коли я відкрила рахунок у перший рік війни, то думала, що зможу заощадити ще на мирний час і на навколосвітню подорож. Як же давно це було.) Деякі люди цими днями біжать у банки – у ті, що ще працюють, – і знімають усе, що є. Та який, власне, у тому сенс? Якщо ми зазнаємо поразки, то й марка піде на дно разом із нами. Врешті гроші – маю на увазі паперові, – лише фікція, нічого не варта, якщо впаде центральний банк. Я байдуже перераховую стос купюр. Вже скоро вони будуть цінними хіба як сувеніри. Образки з минулих часів. Підозрюю, переможці принесуть із собою власні гроші, покаравши нас. Або ж почнуть друкувати якусь військову валюту – якщо до цього взагалі дійде і нас не змусять гарувати за миску юшки.

Обід. Нескінченний дощ. Проїхлася пішки до Паркштрассе і додала до свого стоса «паперових образків» іще кілька. Прокурист[6] віддав мені платню за останній місяць, та ще й «відпускні». Ціле видавництво розтало в повітрі. Служба з працевлаштування закрилася: нікому більше не потрібні робітники, отож тепер ми самі собі начальники.

Здається, бюрократія може існувати тільки в погожі дні. Принаймні всі служби ліквідують, щойно починає дощити уламками снарядів. (До речі, зараз дуже тихо. Підозрілий спокій.) Нами більше не керують. І все одно якимось чином формується подобизна порядку – повсюди, в кожному підвалі. Коли бомба впала на наш дім, я сама була свідком того, як контужені, поранені й розгублені люди організовано відступають із місця події. Навіть тут, у цьому підвалі, панує дух порядку і ладу. Мабуть, це в самій природі людини. Певно, люди функціонують так іще з кам'яного віку. Стадні тварини з інстинктом збереження виду. У тварин це завжди самці – бугаї й жеребці, вожаки. Але в цьому підвалі доречніше говорити про кобил-вожачок. Скажімо, панна Бен чи та-таки спокійна гамбуржанка. Я до цих самиць не належу, та й у своєму підвалі не належала, хоч саме там усім керував міцний бугай, майор у відставці: він ревів на всіх навколо і не терпів ані жіночої, ані чоловічої конкуренції. Вимушена близькість у підвалі, коли, присівши, доводиться горнутися одне до одного, ніколи мені не подобалася – я завжди віддалялася й шукала закуток, де б можна було поспати. Але коли вожак подає сигнал, я щоразу слухаюся.

На вулиці я йшла поряд із трамваем. Я не мала права сісти в нього, адже картки III ступеня в мене не було. При цьому трамвай був майже порожній: я нарахувала в салоні вісім осіб. І водночас сотні людей рухалися паралельно з ним під проливним дощем, хоча трамвай, який усе одно мусив дотримуватися маршруту, спокійно й радо усіх умістив би. Але ні – див. вище: принцип порядку. Його глибоко вкорінено в нашій природі; ми покійно слухаємось.

У пекарні я купила булочки. Полиці в крамницях наче повні, паніки поки не видно. Після цього я пішла в службу з видачі карток. Сьогодні особам із прізвиськом на мою літеру штемпелювали картки на картоплю від 75 до 77. Черга просувалася несподівано швидко, хоча замість групи, як зазвичай, нині з печатками сиділи тільки дві жінки. Вони навіть не дивилися на картки й ставили печатки механічно, як машини. Для чого взагалі це штемпелювання? Ніхто не знає, але всі сюди приходять і роблять це, сподіваючись, що в цьому є бодай якийсь сенс. Як написано в оголошенні, 28 квітня буде останній день для літер X–Z.

Під дощем у напрямку міста поволі котилися вози, вкриті наскрізь мокрим брезентом, а під ним – солдати. Я вперше побачила живих фронтовиків: брудні, з сивими бородами, старі. Тягнули їх невеликі конячки, потемнілі від дощу. Вози вантажені сіном. Це вже не нагадує моторизований блицкриг.

Дорогою додому я проникла в покинутий сад професора К. за чорними руїнами його дому, зібрала крокуси і нарвала бузку. Частину зірваного віднесла пані Гольц, з якою ділила помешкання в попередньому будинку. Ми сиділи одна навпроти одної за мідним столиком і балакали. Точніше, перекрикували стрілянину, яка саме почалася. Пані Гольц, надламаним голосом: «Квіти, які ж пре-крас-ні квіти...» Її обличчям котилися сльози. Мені теж було паскудно. Краса зараз болить. Ми по вінця повні смертю.

Нині зранку я думала про те, скількох мертвих уже бачила. Першим був пан Шерман. Мені тоді було п'ять, йому – сімдесят: срібно-сивий на білому шовку, свічки в головах. Поважно і піднесено. Тоді смерть була врочистою і красивою. І так аж до 1928 року, доки Гільде і Кете П. показали мені свого брата Ганса, який помер за день перед тим. Він лежав на канапі, наче купа ганчір'я, підборіддя підв'язане синьою хустиною, коліна зігнуті, – мотлох, ніщо. Згодом були мертві родичі, посинілі нігті між квітами і вервицями. Потім – кривава каша з чоловіка в Парижі, якого переїхала машина. І ще замерзлий у Москві-ріці...

Мертвих – так, але самої смерті я поки не бачила. Цей досвід мене ще чекає. В те, що це спіткає і мене, я не вірю. Я вже стільки разів уникала смерті, що почуваюся захищеною. Мабуть, більшості знайоме це відчуття. Бо як би інакше я уникала всіх цих смертельних небезпек? Як відомо, загроза життю додає життєвих сил. Я палаю яскравіше й потужніше, аніж до бомб. Кожен новий день життя – день перемоги. Тобі знову вдалося вижити. Ти вистояла. Ти тягнешся ще вище і ще міцніше стоїш ногами на землі. Тоді, коли на нас уперше посипалися бомби, олівцем я написала на стіні кімнати латинську фразу, яку ще пам'ятала:

Si fractus illabatur orbis,

Impavidum ferient ruinae[7].

Тоді ще можна було писати за кордон. У листі до друзів Д. у Стокгольмі я, хизуючись власною витримкою, а почасти і для того, щоб додати собі сил, процитувала цей вірш і написала про те, яким бурхливим є наше zagrożене існування. При цьому я відчувала деяку зверхність – так, наче я вже доросла і пізнала саму сіль життя, а розмовляю з наївними дітьми, яких належить захистити.

Неділя, 22 квітня 1945, перша ночі

Я лежала нагорі в своєму ліжку, крізь розбиті шиби задувало, я потроху куняла; в ногах – цеглина, яку я не одну годину гріла на крихітному газовому полум'ї. Близько восьмої вечора в двері постукала пані Леман: «Спускайтеся, сигналів тривоги більше не буде. Сирени вимкнули. Всі решта вже внизу».

Як навіжені ми злетіли сходами донизу. Каблук раз зачепився за край сходинки. Я до смерті злякалася і тільки встигла вхопитися за перила. А потім далі вниз. Ноги підкошувалися. Серце калатало, а я наосліп рухалася всуціль темним коридором, доки намацала клямку від дверей підвалу.

Всередині – нова картина: люди повдягалися. Всюди подушки, ковдри, розкладні крісла. Я ледь протиснулася до того місця, де сиділа. Радіо мовчить: із аеропорту жодного сигналу. Блідо мерехтить газова лампа. Падає кілька бомб, потім настає тиша. З'являється Зигізмунд, і досі сповнений переможного духу. Шторник Шмідт бурмоче щось про Бернау і Цоссен, які вже начебто зайняли росіяни; Зигізмунд натомість торочить, що скоро все зміниться. Ми тихенько сидимо, години тягнуться, артилерія гуркоче – то далі, то ближче. «Не йдіть більше на свій п'ятий поверх», – переконає мене вдова аптекаря і пропонує переночувати у своїй квартирі на другому поверсі. Ми деремося вгору гвинтовими сходами (раніше це був «вхід для прислуги та постачальників»). Вони вузькі й стрімкі. Під ногами хрускотять скляні уламки, у відкриті діри задуває. Канапа при вході в комірчину біля кухні приймає мене й дарує дві години сну під вовняною ковдрою з незнайомим запахом. І так десь до опівночі, коли неподалік знову почали падати бомби й ми втекли в підвал. Жалюгідні й довгі нічні години. Я надто втомлена, щоб ще щось писати тут, унизу...

Наступний ранок, близько десятої, мансарда. Майже до четвертої ми терпляче вичікували в підвалі. Я сама видерлася на своє піддашся, нагріла бурякову юшку на блаженському полум'ї, почистила картоплю, зварила останнє яйце, що лишилося, – точніше, з'їла його майже сирим, і збризнула себе рештками одеколону. Кумедно: як багато речей нині доводиться робити востаннє – востаннє в перспективі осяжного майбутнього, до наступного разу, який настане, швидше за все, нескоро. Де мені дістати нове яйце? А парфуми? Тож я дуже усвідомлено, дуже врочисто переживаю ці насолоди. Після цього я вбраною залізла в ліжко і заснула, різко зриваючись після кожного неспокійного сновидіння. Тепер час на закупи...

Знову під дахом, 14 година. Надворі лле. Газет більше нема, але люди все одно в певний час збираються біля пунктів роздачі, куди мали б привезти якийсь випуск чи бодай летючку. Повернувся час усної пошти: новини передають із уст в уста.

Ми отримуємо «завдатки» (так це офіційно називається) на м'ясо, ковбасу, макаронні вироби, цукор, консерви й кавозамінник. Я зайняла місце в самому хвості черги, дві години відстояла під дощем і дістала врешті 250 грамів крупи, 250 грамів вівсяних пластівців, два фунти цукру, сто грамів кавозамінника і одну бляшанку кольрабі. Бракує ще м'яса, ковбаси і кави в зернах. У м'ясній крамниці, що в домі на розі, – натовп: по обидва боки вулиці довжелезна черга в чотири ряди, лле як із відра. От тобі й на! В моїй черзі аж тріщало від плиток: мовляв, наші вже здали Кьопенік,

Вюнсдорф теж зайняли, росіяни стоять на Тельтов-каналі. «Про це», до речі, більше не згадувала жодна жінка, ніби всі дійшли на цю тему мовчазної згоди.

Після таких розмов у чергах, коли мимоволі понижуєш і форму, і зміст сказаного і з головою занурюєшся у переживання натовпу, в мене завжди виникає відчуття липкості й бруду. І все ж я не хочу відгороджуватися, а прагну злитися з крбою, долучитися до цього єднання, пережити його спільно. Я відчуваю конфлікт між зарозумілим усамітненням, властивим моєму звичному приватному життю, і прагненням бути такою, як інші, належати до народу, спільно переживати історію.

А що ще я можу вдіяти? Мушу це перетерпіти. Наші дні обертаються навколо zenіток і артилерії. Часом хочеться, щоб усе це вже було позаду. Дивні часи. Людина на власній шкурі переживає історію – речі, про які згодом співатимуть і розповідатимуть. Але зблизька все виявляється складним і страшним. Історія неймовірно обтяжує.

Завтра піду пошукаю кропиву й дістану вугілля. Незначні запаси свіжих продуктів рятують нас від голоду. Я тремчу над ними, як багатії над своїм золотом. На них може впасти бомба, їх можуть поцупити, погризти миші, відібрати вороги. Врешті я склала весь мотлох у ще одну підвальну коробку. Поки я ще можу тягати всі свої земні пожитки вниз і вгору сходами.

Пізній вечір, сутеніє. Я знову зайшла до пані Гольц. Біля неї сидів її чоловік у пальті й шарфі, бо в кімнаті холодно і протяг. Обое пригнічено мовчали. Вони вже не розуміють світу. Ми майже не розмовляли. Надворі – безперервний металевий гуркіт. Час від часу його переривають потужні удари zenіток, наче хтось тріпає між небом і землею гігантські килими.

Подвір'я відлунюють стріляниною. Вперше я збагнула значення слова канонада – «Kanopendonner», чи то пак «грім гармат». Раніше воно асоціювалося для мене тільки зі сталими висловами на кшталт «мужній, як лев» або «міцний, як криця». Але тут слово «грім» справді доречне.

Надворі злива і гроза. Я стояла в дверях і дивилася вслід групі солдат, які проходили повз дім, ледь плетучись від втоми. Дехто шкутильгав. Мовчки вони сунули в бік міста – кожен сам по собі, не в ногу. Щоки зарослі щетиною, запалі, на спинах важкі клунки.

«Що сталося? – кричу до них. – Куди йдете?»

Ніхто не відповідає. Один бурмоче щось нерозбірливе. Але ще один виразно промовляє кудись поперед себе: «Наказуй, фюрере! Ми підемо за тобою хоч на смерть».

Всі вони такі жалюгідні, що вже майже не схожі на чоловіків. їм можна лише співчувати. Від них уже нічого не сподіваються і не чекають. Уже зараз вони нагадують побитих полонених. Вони мовчки дивляться повз нас – тих, хто стоїть коло бордюру. Ми – народ, цивільне населення, берлінці, чи ким би ми там були, – їм байдужі, навіть обтяжливі. Не вірю, що вони соромляться своєї обшарпаності й виснаженості. Для цього вони надто байдужі, надто втомлені. Виснажені. Несила більше за ними спостерігати.

На стінах – вже розмоклі літери, написані крейдою: мабуть, вказують військам на місця збору. До клена навпроти канцелярськими кнопками прикріплено дві афіші. Листки картону з акуратними написами червоним і синім чорнилами, з підписами «Гітлер» і «Гіббелс». Одне оголошення застерігає від капітуляції і погрожує повішенням або розстрілом. Інше, під заголовком «Вимоги до берлінців», попереджає про загрозливих чужинців і закликає всіх чоловіків стати до боротьби. На ці папірці взагалі не звертають увагу. Кривульки, виведені чієюсь рукою, здаються такими жалюгідними і несерйозними, ніби нашептаними на вухо.

Так, техніка нас розбестила. Все виготовлене без ротаційних друкарських машин або виголошене не через мегафони здається нам нікчемним. Написане від руки або сказане пошепки – а це ще що таке? Наша техніка знецінила мовлення і письмо. Самотній зойк, підписані від руки аркуші, 90 тез, прибитих до дверей церкви у Віттенбергу: раніше саме так починалися народні повстання. Але нині ми потребуємо ширших масштабів: щоб щось спрацювало, його треба розмножити й посилити завдяки машинам. Одна дослідниця оголошень підсумувала це одним реченням: «Ну, от, докотилися до ручки».

Підвал, 22 година. Після вечірньої юшки я дозволила собі короткий відпочинок у ліжку нагорі, а потім помчала вниз. Уся підвальна громада вже була на місці. Нині обстрілювали мало, хоч день іще не скінчився, поки що без нальотів. Спалах нервових веселощів. У підвалі переповідають різні історії. Пані В. вигукує: «Ліпше вже рускій на тобі, ніж янкі над головою». Цей жарт не надто пасує до її траурної вуальки. Панна Бен крекче на весь підвал: «Ну, давайте вже начистоту: серед нас же нема незайманих, чи не так?» Ніхто не відповідає. А я перебираю в голові, хто б міг їй заперечити. Мабуть, молодша донька портє, якій тільки шістнадцять і після того, як «збочила зі стежки» її старша сестра, батьки стережуть її особливо пильно. А якщо я бодай трохи розуміюся на обличчях молодих дівчат, то ще й вісімнадцятилітня Ш-тінхен, яка мирно сопе навпроти. Що ж до дівчини, яка нагадує юнака, я трохи вагаюся. Але це особливий випадок.

Сьогодні в підвалі нова жінка: раніше вона весь час ходила в громадський бункер, за шість будинків звідси, який вважався безпечним. У своїй квартирі вона живе сама, але не знаю, овдовіла вона, покинута чи розлучена. По всій лівій щоці в неї тягнеться гнійна екзема. Вона розповідає – спершу пошепки, а потім і голосно, – що почепила свій шлюбний перстень на гумку від трусів: «Якщо вже вони туди доберуться, плювати мені буде на обручку». Загальний сміх. І все ж гнійна екзема на обличчі мала б захистити її від таких пригод. У ці дні це немало важить.

Понеділок, 23 квітня 1945, 9 година ранку

Дивовижно тиха ніч, тільки здалеку долинають зенітки. Нашого полку в підвалі прибуло – чоловік тієї жінки з Адлерсгофа, в чий будинок влучила бомба і яка перебралася сюди до матері. Він майже непомітно з'явився в

уніформі, а вже за годину перебрався в цивільне. Як так? Ніхто не заводить про це мову, ніхто не звертає на нього увагу. Солдата-фронтовика, який пройшов крізь вогонь і воду, на вигляд іще доволі міцного, прийняли з розкритими обіймами. Дезертирство раптом здається природним, ледь не втішним. Не можу не згадати тут трьохсот спартанців царя Леоніда, які боролися в Фермопілах і стояли на полі бою до самої смерті, як того вимагав закон. Про це ми знаємо зі школи, де нас вчили ними захоплюватися. Може, нам вдасться нарахувати триста німецьких солдатів, які повелися так само. Але напевно не три мільйони. Що більше військо, то менше шансів на героїзм зі шкільних підручників. Ми, жінки, теж не бачимо в цьому великого сенсу. Ми розсудливі, практичні, опортуністичні. Ми – за живих чоловіків.

Близько опівночі я від втоми ледь не впала зі свого крісла в підвалі (звідки б у мене взялась розкладачка?), тож, хитаючись, піднялася гвинтовими сходами, всипаними битим склом, на другий поверх, де майже до шостої проспала на канапі у вдови аптекаря. З подивом потім дізналася, що було кілька хвиль бомбардувань. А я геть усе проспала.

У пекаря були булочки, останні. Це були, до всього, мої останні хлібні талони. Жодних нових харчових карток на горизонті. Узагалі жодних розпоряджень, жодних новин, – нічого. На нас уже всім начхати. Раптом ми стали індивідами, а не співвітчизниками. Всі старі зв'язки між друзями й колегами руйнуються, якщо відстань між ними більша, ніж три будинки. Лише печерна спільнота, родина, як у прадавні часи. Горизонт сягає якихось ста кроків.

У пекарні пліткували, що росіяни вже біля Вайсензе і Рангздорфа. Я не раз купалася на рангздорфському пляжі. На пробу вимовляю вголос: «Росіяни в Рангздорфі». Не звучить. Небо на сході багряне від нескінченних пожеж.

Ходила роздобути вугілля. Повернулася. 13 година. Рухаючись на південь, я фізично відчувала, як наближаюся до фронту. Трамвайний тунель уже закрили. Люди, які стояли перед ним, казали, що з того боку повісили солдата в спідньому, на шиї табличка «Зрадник». Він висів так низько, що його можна було крутити, тримаючи за ноги. Це розповідає особа, яка сама це бачила і проганяла хлопчаків, які так розважалися.

Берлінерштрассе на вигляд безлюдна – половина розрита і заставлена барикадами. Перед крамницями – черги.

Байдужі обличчя посеред зенітної стрілянини. В бік міста проїхали вантажівки. Поміж ними крокували брудні, вимашені землею постаті з порожніми обличчями і в подертих пов'язках. Колона возів із сіном; сиві чоловіки тримають віжки. На барикадах вартує Фольксштурм у яскравих, абияк зшитих уніформах. Серед них і геть юні хлопці: дитячі обличчя під завеликими сталевими шоломами; страшно чути їхні тонкі голоси. Їм не більше п'ятнадцяти, і вони здаються геть худенькими й крихтливими в цих мундирах із чужого плеча.

Чому все перевертається всередині на думку про смерть цих дітей? Адже якщо ті-таки діти на три-чотири роки старші, нас уже не тривожить, що їх можуть убити або поранити. Де пролягає ця межа? По голосу, який починає ламатися? Бо і справді найбільшою мукою в мені відлунюють оці високі й чисті голоси. Досі слова «солдат» і «чоловік» були тотожні. А чоловік – це батько. Те,

що ці хлопчачки гинуть іще до того, як виростуть, суперечить законам природи, інстинктам, правилам продовження роду. Як і окремі риби чи комахи, які поїдають своїх нащадків. Серед людей такого не має бути. І те, що це відбувається, – симптом безумства.

В приміщенні видавництва, в якому вже нікого немає, підвали повні вугілля. Жінка з розбомбленого дому, яка перейшла сюди, засипала мене запитаннями про те, що нас чекає. Каже, що вчора її старша донька, сама мати двомісячного маляти, втратила молоко. Раптом вона більше не може його годувати, тож дитина кричить. Тепер усі перейнялися тим, як їм допомогти, адже коров'ячого молока більше немає. Юній матері я порадила поїсти диких овочів. Може, так до неї повернеться молоко. Схилившись у саду над мокрою від дощу травкою, ми, тримаючи в руках хустинки, рвали пагони молоді кропиви під муром. А також кульбабу, яка вже була. Пахощі трав і земляний дух, зірочки первоцвіту, червоні квіти терену, весна. Але зенітки й далі палять.

Я напхала наплічник вугіллям – тягнула, мабуть, із півцентнера. І навіть так на зворотній дорозі обігнала загін солдатів. Уперше за ці дні я знову побачила зброю: два гранатомети, кулемет, коробки з амуніцією. Пояси-патронташі на хлопчачках нагадували варварські прикраси.

Близько обіду на нашій вулиці був похорон. Мені про це розповіла вдова аптекаря, яка туди ходила. Сімнадцятилітня дівчина. Уламок гранати. Відірвало ногу. Стекла кров'ю. Батьки поховали її в садку при будинку, за кущами смородини. Замість труни – шафа, в якій зберігали мітли.

Тож тепер ми вільні ховати померлих, де захочемо, – як у давні часи. Я мимоволі згадую, як у попередньому домі помер великий дог, якого зрештою теж поховали в садку. Але скільки ж галасу було перед тим! Власник дому, консьерж, інші мешканці – всі повстали проти. А тепер от ховають людину, і ніхто не заперечує; думаю навіть, що для батьків у такій близькості є певна втіха. І от я вже впіймала себе на тому, що подумки розподіляю під могили ділянки на невеликому клаптику нашого саду.

16 година, у мансарді. Я пережила неймовірну радість. Щойно я навідувала пані Гольц, щоб трохи її розрадити, і просто так, задля розваги, почала гратися телефоном. На свій превеликий подив, почувла якийсь шум, хоч уже багато днів у слухавці було зовсім глухо. Я набрала номер Гізели, яка живе в годині шляху звідси, в Берліні В., – і нас з'єднало! Гарячковий обмін репліками: ми не могли спинитися. Гізелину фірму розпустили. Її начальник чкурнув кудись на Захід і після палкого прощання залишив їхню невелику громаду саму на себе. Про нас геть забули. Ми напружено вслухаємося в порожнечу. Ми зовсім самі.

По телефону Гізела розповіла, що зараз їй рівно стільки ж, скільки було батькові, коли той загинув у Верденській битві під час Першої світової. Його вона ніколи не бачила. Але в ці дні, каже вона, багато про нього думає, подумки балакає з ним – так, наче скоро прийде і її час, і вони от-от зустрінуться. Ніколи раніше ми про таке не розмовляли; ми б соромилися відкривати своє серце. Тепер же найглибше спливає на поверхню. Прощавай, Гізело, ми обидві прожили свої тридцять чи скільки там років. Може, ще зустрінемось при добром здоров'ї.

Знову в підвальній печері. Понеділок, 20 година. Нині під вечір пролунали перші артилерійські удари в нашому закуті. Шипіння, свист, завивання «у-ї-їі». Раптовий спалах вогню. Перелякані крики в дворі. Спотикаючись, я кинулася сходами донизу і вже там почула, що снаряди впали перед кінотеатром. Ворог стріляє по нас. Хоча перед тим ходили чутки, ніби в росіян легша зброя. Ми вже сумніваємося, що американці застосують килимове бомбардування (чого всі так боялися): тепер бомби в Берліні накрили б і росіян.

Підвалом снують нові чутки. Дружина виробника лікерів знає начебто з дуже надійного і дуже таємного джерела (вона розповідає, а груди її при цьому підскакують), мовляв, янки й томмі погризлися з іванами[8] і подумують тепер об'єднатися з нами, щоб знову вигнати їх із країни. Дошкульний регіт і суперечки. Лікерниця глибоко ображена і від злості переходить на свій рідний саксонський діалект. У свою квартиру і наш підвал вона повернулася тільки вчора, покинувши власний (доволі невеликий) завод лікерно-горілчаних виробів за Моріцплацом, де вона перед цим ночувала з чоловіком. Повернулася, щоб не здати позиції тут. Її ж чоловік залишився серед своїх пляшок і колб із дистиллятами, а ще поруч із рудокосою Ельвірою, про що в підвалі всім відомо.

Поза тим і ми й далі дбаємо про запаси. Перед самим закриттям я роздобула в крамниці ще 150 грамів зернистого борошна. Раптом на розі крики і тривожний біг: біля Болле розвантажили машину і вкотили в приміщення бочки зі згірклим маслом, яке мають розподілити. По фунту на брата, і – що лякає найбільше – безкоштовно! За це просто ставлять печатку в картці. Це вже перша ознака паніки? Чи, може, голос здорового глузду з протилежного боку бюрократичних барикад? В одну мить перед крамницею виник натовп, у хід пішли парасолі й кулаки. Я кілька хвилин потовклася з усіма і за цей час краєм вуха почула щось про резерви, підмогу і німецькі танки, які начебто звідкись рухаються: одна жінка ніби чула щось подібне по детекторному приймачу[9]. А потім я вирішила, що масло маслом, а битися за нього я не хочу. Принаймні не сьогодні. Хоча скоро, може, й доведеться.

Тиха ніч. Десь далеко стрілянина й вибухи. В підвалі нині мертва тиша. Ані звуку, ані слова. Тільки хропіння й легке дитяче посопування з присвистом.

Вівторок, 24 квітня 1945, обідня пора

Жодних новин. Нас повністю відрізано від світу. Газ іще трохи є, але нема води. З вікна бачу натовпи людей перед крамницями. Досі гризуться через згіркле безкоштовне масло. Його і досі роздають, але тепер по фунту на одну картку. Я нарахувала чотирьох «шупо»[10], які втихомирюють бійку. Ще й задошило.

Зараз я сиджу на другому поверсі у вдови аптекаря на підвіконні. Вона щойно влетіла в хату, дуже знервована. В м'ясну чергу до Гефтера влучила бомба, просто посередині: троє загиблих, десятеро поранених. Але черга й

дали стоїть. Вдова показує, як люди витирали рукавами краплі крові, що бризнули на м'ясні талони. А потім додала: «Ну, мертвих тільки троє. Хіба це багато, якщо порівняти з нальотом?» О, так, нас розбестили.

І все ж мене не полишає подив. Досить побачити кілька чверток яловичини чи шмат свинини, і навіть найкволіша бабуся вже не здасть позицій. Всі стоять непорушно, як мур; і це ті самі люди, які раніше стрімголов мчали в бункери, щойно десь у центральній Німеччині з'являться три літаки-винищувачі. Тепер же жінка хіба натягне на голову відро чи сталевий шолом. Цілі родини підмінюють одне одного в чергах: кожен вистоє по кілька годин. А я все ще не наважуюся на м'ясну чергу: вона для мене задовга. А крім того, м'ясо треба відразу з'їсти – все, яке дістанеш. Мені здається, всі ці люди просто марять тим, аби досхочу й ситно наїстися востаннє, – останній обід перед стратою.

14 година. Щойно визирнуло сонце. Без жодної задньої думки я вибігла на внутрішній балкон й розсілася на своєму плетеному кріслі, щоб погріти кості. Я сиділа доволі довго, аж доки наді мною зі свистом пролетіла серія снарядів великого калібру. Один за одним пролунали вибухи. Я просто забула про війну! Голова взагалі на диво порожня: от щойно, пишучи, я здригнулася. Поруч щось гепнуло, шибка у вікні затремтіла. І знову в мене напад голоду при повному шлунку. Відчуваю потребу щось жувати. Чим тепер годувати те немовля, коли зовсім немає молока? Вчора в черзі, коли зайшлося про дитячі смерті, одна літня пані порадила, щоб найменшенькі смоктали добре розмочений у слині хліб.

Як же шкода маля, народжене у великому місті, коли руйнується такий тонкий механізм забезпечення його молоком. Навіть якщо матері знаходять якусь їжу й можуть самі підживитися, невдовзі їх чекатиме те, що безжально насувається на всіх нас: джерело засохне. На щастя, найменшому малюкові в нашому підвалі вже півтора роки. Вчора я побачила, як хтось потайки тицьнув матері до рук кілька печивок для дитини. Це вперше за ці дні хтось чимось ділився. Переважно ж усі ховають і затакують своє, геть не думаючи про те, щоб щось розділити.

Знову в підвалі, 21 година. Під вечір з'явилася незнайома жінка й попросила вдову й мене піти з нею в лазарет і допомогти там.

На горизонті – дим і заграва. Схід горить. Отже, росіяни вже на Браунауерштрассе. Це ж треба! Адже саме в Браунау на світ з'явився Адольф. І тут мені згадується підвальный жарт, почутий вчора: «Подумай, як би нам пощастило, якби в його матері стався викидень».

Коли ми дійшли до лікарні, в приміщенні стояв дим. Чоловіки ошаліло металися туди-сюди. Крики і сварки:

– В мене в кареті швидкої одне сліпе поранення в легеню!

– Геть звідси. Їдь далі. Ти ж чув: вільних місць немає!

Водій швидкої скаженіє:

– Мене перенаправили сюди.

— Геть, я сказав!

Фельдфебель погрозово стискає кулаки. Водій розвертається і йде геть, але розлючено щось бурмоче під носа.

Коридором поволі пересуваються пацієнти з легкими пораненнями. Один чоловік босий, закривавлена рука замотана в шкарпетку. Інший теж рухається босоніж і залишає позад себе криваві сліди; його підшви при цьому мокро чвакають. Восково-жовті обличчя, перев'язані голови, крізь пов'язки проступають червоні плями. Ми заходимо ще в дві-три палати.

Всюди сперте повітря, пахне чоловіками, польовим табором; нервова атмосфера. Один із них огризнувся до нас: «Ну, і що вам треба?»

Жінка, яка нас привела, знічено каже, що повз проїжджав легковий автомобіль і скликав жінок, бо в шпиталі, мовляв, потрібна допомога.

— Дурниці. Нема вам тут що робити. Повертайтеся додому.

Незрозуміло зневажливий і презирливий тон, із яким тут відкидають жіночу допомогу. Так, ніби ми вимагаємо зброю або прикидаємось солдатами. Тут я теж мушу забути про свої попередні уявлення. Під час колишніх воєн жінка виконувала роль доброго янгола-охоронця. Накладала пов'язки. Клала прохолодну долоню на гаряче чоло чоловіка, завжди на безпечній відстані від поля бою. Тепер у нашій країні більше немає тилкових шпиталів. Всюди фронт.

І все ж цей шпиталь намагається залишатися острівцем спокою серед бурі. На даху намальовано величезні хрести, на підвір'ї перед будівлею теж напнуто білі простирадла в формі хреста. Але повітряні міни безпристрасні, а під час килимових бомбардувань немає островів милосердя. Про це знають і в шпиталі. Інакше б їхні підвали не були такими заповненими. З усіх заграбованих вікон стримлять чоловічі обличчя...

Знову в підвалі, 21 година. Наша громада нині в гарячковому збудженні, весела, знервована. Гамбуржанка, як і завжди, наголошуючи кожне «ш», розповідає, що нині зранку розмовляла по телефону з якимись друзями з Мюллерштрассе в північному Берліні. «Ми вже під росіянами, — кричав їй друг по телефону. — Танки шойно проїхали. Івани сміються. Люди юрмляться по узбіччях, радіють і махають, дорослі садять дітей на плечі...» Роте Веддінг — старий комуністичний район. Так що цілком може бути. Відразу починається жвава суперечка з приводу новини. То що, виходить, пропаганда промила нам мозок? Виявляється, «вони» геть не такі... Але от слово бере втікачка зі Східної Пруссії. Зазвичай із неї слова не витиснеш. Вона починає вигукувати якісь уривки речень своїм діалектом, не може дібрати слів, розмахує руками і верещить: «Ви ще відчуєте на своїй шкурі...» І замовкає. Після цього затихає і весь підвал.

Лікерниця розпускає вже нові чутки: Ріббентроп і фон Папен, мовляв, шойно втекли до Вашингтона, щоб особисто вести переговори з американцями. На її слова взагалі не реагують.

В підвалі тьмяно. Блимає гасова лампа. Фосфорні кола, які на балках намалювали на висоті очей (щоб у темряві ніхто не гепнувся об них

головою), відкидають зеленаве сяйво. Нашого полку знову прибуло. Подружжя книгарів принесло з собою канарку. Накриту рушником клітку підвісили на балку. Ззовні стріляють, всередині – тиша. Всі дримають або сплять.

Середа, 25 квітня 1945, по обіді

Підсумовую: близько першої ночі я вийшла з підвалу, піднялася на другий поверх до вдови і відразу на канапу. Раптом – потужний наліт, зенітки ревуть. Я чекаю. Я така сонна, що до всього решта мені байдуже. Шибка у вікні вже розбита, всередину задуває вітер і заносить запах горілого. В ліжку я відчуваюся по-ідіотськи безпечно, ніби мої простирадла й ковдри з заліза. При цьому, кажуть, саме в постелі ми найбільш вразливі. Лікар Г. розповідав, що лікував колись жінку, яка під час бомбардування була в ліжку: частинки пір'їн так глибоко в'їлися в рани, що їх ледве вдалося витягнути. Але часом настає момент, коли смертельна втома перемагає страх. Мабуть, саме так солдати на фронті засинають у багні.

Прокинулася о сьомій: день почався з дрижання стін. Тепер бої насуваються на нас. Немає більше ані води, ані газу. Я перечекала відносно спокійні хвилини і чимдуж помчала через чотири сходові прольоти нагору. Як звір забивається в нірку, так і я влетіла в свою кімнату, готова в будь-яку мить рвонутися назад. Вхопила постільну білизну, якісь мийні засоби і побігла на другий поверх, до вдови. Ми добре вживаємося. В такі дні люди швидко знаходять спільну мову.

Тримаючи в кожній руці по відру, я пробиралася до водяного насоса через живопліт, який саме розцвів. Сонце лагідно пригрівало. Довга черга, кожен качає собі; насос працює поволі й натужно, зі скрипом. Назад – чверть години з переповненими відрами. «Всі ми прекрасні в'ючні ослиці»[11] (здається, Ніцше). Біля Болле й досі штовханина через безкоштовне масло. До Меєра нескінченна похмура черга, винятково з чоловіків; там продають горілку – півлітра на одне посвідчення будь-чого, що буде.

Я відразу ж пішла по воду знову. На зворотній дорозі раптом почали падати бомби. З газону перед кінотеатром піднявся стовп диму й пилюки. Двоє чоловіків переді мною кинулися на землю, залігши в стічну канаву. Жінки заскочили в під'їзд сусіднього будинку й побігли вниз по сходах. Я – слідом за ними, у геть незнайомий підвал, без жодного освітлення. Повні відра я тягнула за собою, інакше хтось би їх поцупив. Унизу в суцільній темряві перелякана, стривожена громада. Один жіночий голос без перерви квилить: «О, Боже, о, Боже...» І знову тиша.

Чи була це молитва? Подумки я повертаюся на два роки назад і бачу себе в найубогішому з-поміж підвалів. То була справжня могила в одноповерховому сільському будинку. В самому селі було всього три тисячі мешканців; воно не мало жодного стратегічного значення, але вигідно лежало на шляху до Рурської області. В темряві горіла свічка, і жінки (бо чоловіків там не було взагалі) зболено молилися на вервиці; я і досі чую те монотонне

бубоніння: «...що за нас страждав...» А потім ще раз «Отче наш» і «Богородиця»: одноманітно, приглушено, заспокійливо і примирливо, як це, мабуть, буває в тибетських молитовних млинах. Поміж тим – гуркіт моторів, бомбардування, від якого полум'я свічки затремтіло. І знову: «... що за нас розп'ятий був...» Тоді я ледь не фізично відчула, як молитва, наче масною плівкою, накриває стривожені уми, заспокоює, допомагає. Відтоді я більше не бачила молитовних підвалів. Тут, у Берліні, в цій яскравій мішанині з людей, де будинки мають по п'ять поверхів, навряд чи вдасться знайти молитовну громаду для спільного «отченашу». Звісно, тут теж шепочуть молитви, може, й частіше, ніж здається. І примовляють «Боже мій, Боже мій». Але жінка, котра молиться, навряд чи знає, що каже; вона чіпляється за порожні фрази, промовляє їх механічно, не вкладаючи в них жодного змісту.

Мені ніколи не подобалося прислів'я «Нужда навчить молитися». Це звучить дошкульно, майже як «Нужда навчить проситися» – просити грошей, бути прохачкою, жебрати.

Молитва, породжена страхом чи нуждою і з уст тих, хто в погожі дні навіть не згадує про неї, – не більше, аніж жалюгідне жебрання.

Чомусь нема прислів'я «Щастя навчить молитися». Така подячна молитва мала б вільно підноситися вгору, як благодатний фіміам. Але все це спекуляції. Не дарма в нашій мові слова «beten» – молитися і «bitteln» – жебрати – подібні, мов близнята. Бували часи, коли вбогі прохачі були таким самим незмінним атрибутом церковної брами, як і клямка на них, і так само благословенними для Бога, як і король, котрий міг бачити в тих жебраках свою земну протилежність. Тож ті, хто молилися і звертали до Бога прохання, мали перед собою того, кому могли пожертвувати. Проте я так і не з'ясувала, чи те примовляння в тьмяному підвалі було молитвою. Одне знаю напевне: це велике щастя і милість – могли легко й без сорому молитися, попри гніт страху. Я так не вмію – поки що; досі опираюся.

Коли я повернулася з водою, вдова відправила мене розвідати, як просувається м'ясна черга. А там скандалять. Здається, і далі затримують постачання ковбаси і м'яса. І жінки скаженіють через це більше, аніж через усю війну. Це наша жіноча сила: ми завжди думаємо про те, що чекає нас наступної миті. Завжди радіємо, коли можемо втекти в теперішнє від тяжких думок про грядущє. І зараз ковбаса – головне питання, яке затуляє перспективу на великі, але менш нагальні проблеми.

Знову в підвалі, близько 18-ї. Я більше не могла спокійно лежати нагорі: стало страшно, адже зовсім поруч було пряме влучання і на мою ковдру впало кілька шматків штукатурки. Внизу я подрімала, аж доки з'явилася Генні з пекарні: бомба влучила в аптеку біля кінотеатру. Власник загинув на місці. Але незрозуміло, від чого: через уламок, вибухову хвилю чи серцевий напад. Генні каже, що кровотечі не було. Від чорного пудинга відокремлюється одна з сестер і запитує, елегантно випинаючи губи: «Та годі вже. Розкажіть, як він дуба врізав?» Ось як ми тепер говоримо, ось до чого скотилися. Навіть слово «лайно» тепер легко зривається з язика. Люди вимовляють його з насолодою, наче очищаються від внутрішнього бруду. Своєю мовою ми рухаємося назустріч приниженням, що на нас іще чекають.

Четвер, 26 квітня 1945, 11 ранку

Я пишу, а пальці тремтять. Ми досі вдихаємо вапняну пилюку. Десь півгодини тому було пряме влучання бомби в п'ятий поверх. У мене збите дихання. Я щойно збігла вниз із мансарди. Тепер моя квартира нагадує смітник: клапті штукатурки, шматки стін, уламки скла. Прощавай, мій майже дім. Ми недовго були разом, а зараз ти вже не придатний для життя.

Я похапала все, що вдалося: казанок, кілька рушників, марлю для перев'язок – усе, що найбільше треба. Горло дере і болить від пилюки. Внизу не лишилося нічого питного. А нагорі з радіаторів щойно витекла купа літрів води. Ми –

Стоп. Спершу хочу дещо згадати, бо вже так давно не писала, а стільки всього сталося. Почалося з того, що вчора ввечері, близько 19-ї, хтось прийшов у підвал і сказав, що в крамниці на розі роздають суміш для пудингів. Я пішла туди і, як і всі, стала в чергу. Раптом – російські бомби. Спершу черга лишилася стояти, просто пересунулася в руїни сусідської будівлі, ніби ті могли захистити. З боку Берлінерштрассе було видно дим і полум'я. Потім – ще одна хвиля бомб, уже ближче. Я забула про суміш і через дорогу помчала назад у підвал. Якийсь чоловік закричав до мене: «Вігом під стіну!» Гуркіт, розлітаються якісь уламки. Нарешті я знову в підвалі, хай і без суміші для пудингів. Дружина консьєржа почала голосити, бо дочка залишилася нагорі – мабуть, не наважилася бігти через дорогу під час обстрілу.

Вона прийшла за півгодини, теж без суміші. Їй, як вона сказала, «шальоно» пощастило. Вдалося втиснутися в підвал крамниці буквально за мить до того, як бомба впала перед будинком. А от один хлопчина, підліток, не встиг у підвал, і уламок поціливі йому в череп. Дівчині довелося переступити через його тіло, коли вона виходила. Тепер вона показує нам, як із рани витікала біла і червона рідина. Завтра, мабуть, продовжать роздавати суміш. У крамниці, певно, лишилося ще багато.

Близько 21-ї підвальне товариство заснуло. Тепер удова облаштувала щось на кшталт ліжка й для мене в передпокої до підвалу. Між опорними стовпами місця більше не лишилося, але тут принаймні м'яко і тепло. Я заснула. Прокинулася від бомб. Хтось лизав мою руку, що звисала з ліжка. Це був Фоксель – тер'єр нашого відсутнього орендаря. Фокселю, ти гарний пес, не бійся. Ми поруч із підвалом. Тут немає опор, але бодай повітря чисте, і нам не заважають чужі хрпіння і стогони.

Прокинулася я рано й відразу пішла до насоса по воду. Надворі вперше за кілька днів побачила друкований текст, до того ж свіжий. Газета «Броньований ведмідь». Хтось повісив біля вітрини пекарні сторінку з новинами Вермахту за вівторок – себто дводенної давності. Головні новини: а) ворог наступає, б) німецька підмога поспішає. Також у газеті сказано, що Адольф і Геббельс у Берліні й планують тут залишатися. А на вокзалі в

Шонебергу, як повідомлялося в доволі самовпевненій статейці, повісили солдата Гьоне, дезертира, і виставили його на загальний огляд.

Снідали в підвалі. Кожен, як уміє, облаштовує подобизну родинного життя. Люди рихтують з валіз, скринь і стільців нехитрі столи, накривають їх паперовими серветками або скатертинками. Кавники, розігріті на вугіллі або спиртівках, витягують із «рукавичок» для зберігання тепла. Маслянички, цукернички, баночки з вареннями, срібні ложечки – все це тут. Вдова начарувала зернову каву, розвівши на кухні вогонь із трісок ящика з-під шампанського, – було гарно. Але в повітрі – тривога і сварки: мешканці підвалу діють одне одному на нерви.

А десь перед 10-ю на дах будинку впав іще один снаряд великого калібру, т. зв. «чемодан». Якийсь удар, крики. Похитуючись і бліда, наче смерть, увійшла дружина консьєржа, хапаючись за балки. За нею – вісімнадцятирічна Ш-тінхен, спираючись на свою маму. Скуйовджене і сіре від штукатурки волосся, між яким сочилася кров, спадало на її юне обличчя. Бомба впала якраз тоді, коли вона переходила двір. Навіть пташці в клітці передалася загальна тривога: вона стрибала туди-сюди і пронизливо цвірінкала.

І тільки за чверть години хтось помітив, що з радіаторів тече. Ми побігли нагору. Точніше, побігли не всі. Наприклад, дружина поштаря трясла посвідченням і верещала, що в її чоловіка хворе серце і він не може йти з нами. Шторник Шмідт теж відразу притис свою старечу лапу до серця. Дехто також вагався, аж доки панна Бен проревіла, наче та вожачка-лошиця: «Поки ви, недоумки, тут лясати точите, ваша хата піде з водою», – і кинулася вперед, не чекаючи на решту. Серед півтора десятка осіб, які поспішили за нею, була і я.

На четвертому поверсі – бурхливе пінисте море. Ми працювали, нагнувшись і по кісточці стоячи в смердючій воді, відтискали килими, лопатками для сміття черпали воду і виливали її через вікно на порожню вулицю, де нині так яскраво сяяло сонце. І весь цей час – нові бомби, деякі зовсім близько. Одного разу вихор із скляних скалок і сміття шубовснув у воду, але нікого не поранив.

Після цього, мокрі й радісно збуджені, ми знову спустилися в підвал. Я волочила мокрі шкарпетки, які й досі були на ногах, і розмірковувала: чи розумно було так поводитися? Не знаю. Хай там як, це було по-солдатськи. Лейтенантка Бен кинулася в бій, а штурмова група добровольців – за нею, щоб, під ворожим вогнем і ризикуючи власним життям, укріпити свою zagrożену позицію. (Про власницьку жадобу чи порятунок чиїхось килимів теж не йшлося: майже всі присутні мали таке ж відношення до затоплених квартир, як і, наприклад, я). Ми сліпо послушалися наказу, не думаючи про порятунок власної шкіри. Тільки про наші діяння не складуть героїчну пісню і не напишуть книжок, і ніхто не отримає за це Залізного Хреста [12]. Але одне я знаю напевно: у вирі битви, в пеклі герцю людина ні про що не думає. Ти не відчуваєш жодного страху, бо поглинутий і захоплений геть іншими думками.

Чи були ми мужніми? Мабуть, можна так сказати. То панна Бен, наша лошиця-провідниця, – героїня? Якби вона була лейтенантом, то напевно отримала б Залізний Хрест. Хай там як, треба переглянути свої уявлення про героїзм і

бойову відвагу. Це тільки наполовину так погано, як мені уявлялося. Ти просто йдеш уперед після того, як уже зробив перший крок.

Показово також, що під час пригоди з водою я зовсім не думала про власну квартиру під дахом – аж доки хтось зауважив, що бомба могла пошкодити і її. Тож я злетіла нагору й застала вже описаний вище стовп пилюки. Таким чином, віднині я житиму з удовою. Вона тільки за, бо боїться лишатися в квартирі сама. Її квартиранта ще в березні забрали в загін Фольксштурму. Хтозна, чи він іще живий. Але про таке вголос не говорять – тільки думають.

За чотири години, о 15-й, я знову в підвалі. В мене знову збите дихання і тремтять пальці, доки я пишу. І для цього є підстави.

Коли близько опівдня надворі стало спокійніше, я стала в брамі, щоб підставити сонцеві мокру спину. Коло мене – пекар. Раптом повз нас пробіг чоловік: він рухався з боку колишніх поліцейських казарм, де віднедавна була база Люфтваффе, затиснувши в руці закривавлений шмат яловичого стегна. Пробігаючи повз, він закричав: «Біжіть, там роздають усе».

Ми глянули одне на одного й побігли в чому були, без наплічника, без нічого. Генні з пекарні, без якої ніде не освятиться, побігла за нами. Сонце палить, знову почали стріляти, але не сильно. Пригнувшись, ми пробиралися вздовж будинків. На розі на бордюрі присіли солдати, мабуть, із Фольксштурму; вони на нас і не глянули – сиділи, поклавши голови на коліна. Перед казармами – купа людей із кошами, мішками, торбами. Я вбігаю в перший же коридор: тут темно, холодно і зовсім порожньо. Я забігла не туди.

Біжу назад, чую перед собою тупіт, тяжке дихання і крики: «Сюди! Ось сюди!» Надворі я вхопила невеликий ящик і тепер тягну його за собою.

В сутінках просуваюся в бік людського гамору; кілька разів хтось стусонув мене по гомілці. Раптом я вже в підвалі. Темно, хоч в око стрель, навколо важке дихання, зболені зойки, тлум у сутінках. Ні, тут нічого не роздають. Тут мародерствують.

Спалахує якийсь ліхтарик: я бачу полиці, а на них бляшанки і пляшки, але тільки на нижніх – усі верхні вже обчистили. Я нахиляюся, присідаю на підлогу і видобуваю з найнижчої полиці кілька пляшок (п'ять чи шість), запихаю їх у свій ящик. В темряві мені вдається вхопити ще консервну бляшанку, але хтось наступає мені на пальці, а чоловічий голос кричить: «Це мое!»

Я беру свої речі і йду геть, рухаюся до дверей, заходжу в сусіднє приміщення. Смуга тьмяного світла проникає крізь щілину в стіні. Я бачу хліб, цілі ряди буханців, і знову лише на нижніх полицях; хапаю кілька штук, знову лягаю на підлогу, намагаю, шукаю. Мої коліна опиняються у вині: його чути на запах. Руками я намагаю скалки скла, напихаю в свій ящик хліба – всякого, який вдається дістати. Волочу свою ношу, яку вже не можу підняти, по коридору до дверей, в бік виходу, який світиться в кінці темного тунелю, наче яскраво освітлена сцена.

Надворі наштовхуюся на пекаря. Він теж набрав хліба і склав його в мій ящик. Тепер знову біжить всередину, щоб набрати ще більше. Я ж стою коло своїх пожитків і чекаю. Пекар повертається – з консервами, порцеляновими тарілками, грубими рушниками і клубком повстяних блакитних ниток.

Ось біля нього вже Антуан, малий помічник-бельгієць із пекарні: тягне яловиче стегно. Повертається також Генні з лікером «Шартрез» у пузатих пляшках. Сердито кидає: «Там усередині є все, все. Кава, шоколад, горілка. Непогано їм тут велося, друзяки!» І знову зникає в будинку. Я стережу свій ящик. Підходить якийсь чоловік. Він зробив мішок із піджака і склав у нього кілька пляшок алкоголю. Виклично дивиться на мої буханці в ящику й запитує: «Можна взяти один?» Я: «Так. В обмін на алкоголь». Один буханець солдатського хліба за пляшку «Штайнгейера», і обоє задоволені.

Дикі картини під палючим сонцем. Часом із гуркотом падають бомби, дві – зовсім близько. Чоловіки розбивають горло пляшки об ріг стіни і жадібно п'ють. Ми з Антуаном беремося за правий і лівий краї ящика і рушаємо додому.

Ящик повний і важкий. Нести його непросто, часто доводиться ставити його на землю. Мене так мучить спрага, що врешті я наслідую щойно побачений приклад: беру пляшку вина і відбиваю горло об бордюр (мені дісталось лише червоне бургундське, всі пляшки з французькими етикетками). Я пила з зубчастого розбитого горла, порізала нижню губу, але навіть не помітила, доки Антуан не звернув на це мою увагу і не витер кров своїм носовичком, обережно ставши ногами на край ящика. Кров цебеніла вже по шії.

Позаду, сопучи, з'являється пекар. Він тягне синювате, вимашене кінським лайном яловиче стегно, притуливши його до себе, як дитину. Сонце шкварить, я стікаю потом. Кілька бомб падають неподалік. Потім лунають «тра-та-та-та» авіаобстрілу і «бах-бах-бах» легких зеніток.

Перед входом у дім ми розбираємо награбоване. Безглузда блакитна вовна розмоталася, заповнивши весь ящик. Мої трофеї: п'ять пляшок бургундського, три бляшанки супових концентратів, пляшка «Штайнгейера», чотири солдатські хлібини, шість пачок горохового борошна, які мені щедро вділив пекар, і, нарешті, бляшанка без напису з не-знаю-чим-усередині. Я затягнула все це на другий поверх до вдови.

Розпашіла й спітніла, переповідаю свої пригоди десятку людей і при цьому жадібно ковтаю кілька ложок водянистого картопляного пюре, стоячи біля кухонної плити і тримаючи в лівій руці тарілку. Картоплю вдова приготувала відразу для кількох родин, які скинулися на розпалювання плити. Ззовні нова хвиля бомб. Інші витріщалися на мої трофеї, але самі не наважувалися долучитися до мародерів у казармах. Втім, досі звідти, мабуть, уже все винесли.

Через кілька годин, близько 18-ї, знову в підвалі. За цей час мені вдалося трохи поспати – я ж була добряче сп'яніла після того, як ми з удовою прикінчили почату пляшку червоного. Коли прокинулася, мною хитало, в роті був гіркуватий присмак і я не відразу пов'язала себе з миготінням гасової лампи в цьому підземному світі. Аж доки побачила, як із підвалу з криком вибігають люди з мішками в руках: «Швидше! Із бараків виносять картоплю!»

Я помчала туди з удовою. У ворога наче перерва: надворі було відносно тихо. Саме цим зумовлено і такий несподіваний натовп на вулицях, зазвичай безлюдних у обідню пору. Щойно дві жінки котили іграшковий автомобіль, вантажений бочкою, яка пахла квашеною капустою. Молодь, як і старші люди, зацьковано біжить у напрямку бараків. Ми з удовою озброїлися всіма відрами, до яких дотягнулися, по два на кожну. На дорозі там і сям валяються розчавлені картоплини і гнила морква, тож достатньо просто йти за слідом.

На кам'яних сходах перед входом у бараки – кривава пляма. Я сахаюся, але вдова тільки регоче: «Повидло!» І справді: люди викочують надвір бочки з повидлом.

Ми пробиваємось через залюднений коридор, спотикаємось на слизьких східцях, які ведуть униз, і приземляємось у смердючій гнилій картоплі. Під тонкими смугами світла ми руками й черевиками обмацуємо все довкола й відбираємо придатне. Моркву і вимашену глиною брукву лишаємо, а у відра складаємо картоплю. Натрапляємо на мішок, уже напівпорожній; не запитуємо, чий він, а просто волочимо за собою вгору сходами, потім вулицями додому, нагору на другий поверх.

Довкола знову стрілянина і гуркіт, але нікого це вже не турбує: у всіх мародерська гарячка. Ми відразу ж побігли вдруге і цього разу напхали відра брикетами. Довкола юрби людей, всі біжать і гребуть, що вдасться.

Тепер уже почали грабувати покинуті крамниці. Один сивий чоловік (хоч слово «пан» пасувало б більше) волочить шухляду, повну коробок із мильним порошком. На шухляді написано «Рис».

Вгору на другий поверх. Падаємо на канапу у вітальні. Руки болять, ноги тремтять. Віконні шиби, які ще лишилися, злегка дзеленчать. Через розбиті вікна всередину віє теплом і запахом горілого. Іноді «Вууууум!» Після цього розлога луна від важких зенітних гармат. І нарешті «Баа-аам!» Короткий удар, аж до напруги в барабанних перетинках: обстріл із важкої артилерії. А десь зовсім далеко лунають швидкі «кнаквум-кнаквум», супроводжувані диким ревом і гуркотом. Не знаю, що це. Вдова стверджує, що це так так званий сталінський орган росіян. Хоча поки вони не вдавалися до килимових бомбардувань, а обходилися окремими бомбами.

Нарешті ми вдвох виходимо надвір, ідемо в крамницю на розі – єдину, яка ще працює, – подивитися, чи є суміш для пудингів. У ту саму, куди вчора влучила бомба. Виявляється, тут є ще кілька покупців. Ба більше, досі триває продаж. На суміші надруковано ціну: здається, 38 пфеннігів. Продавець, він же власник крамниці й мешканець будинку, наполягав на тому, щоб кожен покупець отримав усю решту до копійки, і розпитував, у кого ще є дрібні гроші й хто міг би їх розмінити. І це під обстрілом! Таке можливо лише в нас. Ми прямуємо в могилу, але рахуємо все до копійки.

Задля розваги ми вирішили глянути, що там за рогом у м'ясника (бо ж я так і не отримала свій м'ясний раціон). Виявилось, що і ця крамниця працювала: всередині було не більше кількох десятків людей, і пропозиція явно перевищувала попит. Отож ми вибрали гарні шматки свинини без кісток і чесно їх зважили.

Коли виходили з крамниці, повз нас проїхала вантажівка; в кузові сиділи німецькі війська, машини з червоними відбивачами на бортах (читай: зенітні гармати). Вони їхали від нас у напрямку центру. Солдати сиділи мовчки й дивилися поперед себе. Якась жінка прокричала їм услід: «Тікаєте?» Відповіді вона не отримала. Ми глянули одна на одну, стелюючи плечима. Жінка додала: «Вони теж лише нещасні жертви».

В ці дні я вже не раз помічала, як змінилося моє ставлення — як, власне, й у всіх жінок — до чоловіків. Нам їх шкода; вони здаються такими нещасними і безсилим: слабка стать. Десь глибоко всередині в жінках визріває колективне розчарування. Нацистський світ, очолюваний чоловіками і з культом сильного чоловіка в осерді, похитнувся, а з ним і «чоловічий» міф як такий. В попередні війни чоловіки могли хизуватися тим, що вбивства і смерть за батьківщину були їхнім винятковим привілеєм. Нині ж і ми, жінки, беремо в цьому участь. Це змінює нас, робить нахабними. Наприкінці цієї війни, окрім решти поразок, нас чекає і поразка чоловічої статі.

Після цього — підвальна вечір з задушевними розмовами. Затишні натюрморти: по одному квадратному метру на компанію. Тут п'ють чай із канапками — там їдять картопляне пюре. Ш-тінхен з ідеальними манерами наколює на виделку квашений огірок, допомагаючи собі ножом. Її рану на голові обережно перев'язали. Дружина книгаря запитує: «А можна вам долити?» — «Будьте такі ласкаві, пані», — лагідно відповідає шторник Шмідт.

Канарку накрили рушником. Приходить дезертир і каже, що росіяни обшуковують кінотеатр. А наш закут уже обстрілюють із дрібної зброї. І щоб не було нікого в уніформі, — так наставляє нас колишній солдат, — інакше ми підпадаємо під воєнні закони, і, за правилами воєнно-польового суду, нас можуть стратити.

Потім обговорюємо новини з «Броньованого ведмедя». Здається, в Берлін і справді входять армії з двох сторін: із Шернера на півдні, а друга — з півночі. В Троекбрітцен, Оранієнбург і Бернау начебто вже зайшли.

А ми? Дуже змішані почуття. Майже переляк. «Тепер вони тинятимуться туди-сюди, а ми чітко посередині. То що, нам тепер сидіти тут унизу місяцями? Що так, що сяк нам кінець. Якщо івани не впораються, то американці доб'ють із повітря, бережи нас Боже від їхніх килимів».

Щойно нове оголошення з вулиці: Фольксштурм відступив, і на нас наступають івани. Німецька артилерія вибудувалася на нашому розі, гуркіт їхньої стрілянини прокочується підвалом. Тим часом шість жінок сидять навколо столу, а вдова гадає лікерниці на картах, їй це вдається чудово: «Найближчим часом вас чекає розчарування, пов'язане з чоловіком» (а він і досі сидить із рудокосою Ельвірою на фабриці лікерних виробів).

Раптом захотілося спати. Не можу дочекатися. День був повним по вінця. Підсумки: я здорова, бадьора й брва — страх на якийсь час майже відступив. У голові й досі сильні враження від побачених жадоби й люті. Заніміла спина, стомлені ноги, зламаний ніготь на нозі, пульсує розрізана губа. Тож усе так і є: «Те, що нас не вбиває, робить нас сильнішими».

Доповню: картина, побачена на вулиці. Чоловік тягнув тачку, на якій непорушно, як дошка, лежала мертва жінка. Сиві пасма злегка розвівалися. Синій кухонний фартух. Худі ноги, вбрані в сірі панчохи, стирчали назовні. Майже ніхто і не глянув: десь так раніше реагували на вивіз сміття.

П'ятниця, 27 квітня 1945, день катастрофи, дикий безлад – записано в суботу по обіді

Почалося все з тиші. Аж надто тиха ніч. Близько опівночі прийшла панна Бен, щоб сказати: ворог дійшов до садів, і німецька лінія оборони вже просто перед нашим домом.

Я довго не могла заснути, подумки згадувала свою російську, пригадувала фрази, якими скоро, мабуть, зможу скористатися. Сьогодні я вперше зізналася підвальної громаді, що трохи знаю російську; пояснила, що серед десятка країн, де я побувала в юнацькі роки, була і європейська частини Росії.

Моя російська – базова, для побутових ситуацій, нахапана в дорозі. Хай там як, я бодай можу порахувати, назвати дати і прочитати літери. Тепер усе швидко відновиться, адже буде практика. Мови завжди мені давалися. Рахуючи російською, я нарешті заснула.

Проспала десь до 5-ї ранку, коли почула, що перед входом до підвалу хтось ходить. Це була дружина книгаря. Вона прийшла з вулиці, взяла мене за руку й прошепотіла:

– Вони тут.

– Хто? Росіяни?

– Так. Щойно залізли до Маєра (в горілчану крамницю).

Я швидко вдягнулася, причесалася, доки жінка розносила новину сховищем. Уже за кілька хвилин увесь підвал був на ногах.

Я навпомацки піднялася чорними сходами на другий поверх: хотіла сховати наші скромні харчі, якщо їх іще не забрали. Приклала вухо до дверей чорного входу: двері розкололися і більше не зачиняються. Все тихо, на кухні нікого. Ставши на коліна й пригнувшись, я визирнула у вікно. Осяяна ранковим сонцем вулиця була під обстрілом, долинали клацання і свист куль.

За рік звернула російська протиракетна установка: чотири залізні жирафи з довжелезними, наче вежі, шиями. Двоє чоловіків важко крокували вулицею: широкі спini, шкіряні куртки, високі шкіряні чоботи. Машини під'їхали ближче, зупинилися біля бордюру. Гаубиці гриміли в ранковому сьайві. Тротуар тремтів. Крізь розбиті шиби в кухню сочився сморід бензину.

Я повернулася в підвал. Ми снідали, наче в нічному жахитті. Втім, на здивування вдови, я проковтнула кілька скибок хліба. В животі крутило. Це нагадало мені школярські відчуття перед контрольною з математики: знемога і неспокій, а також бажання, щоб усе це якнайшвидше скінчилося.

Після цього ми з удовою разом піднялися нагору. Витирали пилку в її квартирі, підмітали, мили і натирали все водою з передостаннього відра. Дідько знає, для чого ми так надсаджувалися. Мабуть, щоб розворушити кінцівки або знову втекти від непевного майбутнього в осяжне теперішнє.

Час від часу визирали у вікно. Вулицею проїжджав нескінченний караван. Міцні кобили з лошатами поміж ногами. Корова, яка відчайдушно мукала, щоб її подоїли. В гаражі навпроти вони вже розбивають польову кухню. І вперше ми роздивляємось їхні типажі, обличчя.

З міцними широкими черепами, коротко стрижені, вгодовані, безтурботні. Жодного цивільного поблизу. Вулиця зараз належить росіянам. Але під усіма будинками – клекіт і шепіт. Хто б міг колись уявити цей наляканий таємний підземний світ великого міста. Сховане в глибинах життя, що позаймало найменші комірчини, які нічого не знають одна про одну.

А надворі – синє безхмарне небо.

Близько обіду гамбурганка і я притягнули другий казан перлового супу, приготований у пекарні для всієї підвальної громади. І саме тоді перший ворог знайшов прохід до нашого підвалу. Рожевощокій селянин, який кліпав очима, розглядаючи підвальну громаду при світлі гасової лампи. Повагавшись, він зробив перший, а потім і другий крок у наш бік.

Серце калатає. Хтось налякано простягнув йому свою миску з супом. Він похитав головою і посміхнувся, нічого не сказавши.

Саме тоді я промовила свої перші російські слова, точніше, прохрипіла їх, бо голос раптом зник: «Что вы желаете?»

Чоловік озирається довкола, а тоді вражено втуплюється в мене. Я помічаю, що йому через мене незатишно. Йому здається недоречним, що «німачка» раптом заговорила до нього його мовою. Адже «немци», як росіяни нас називають, – це буквально «німі». Мабуть, так було вже за часів Ганзи[13], близько п'ятиста років тому, коли німецькі торговці десь у Новгороді або бозна-де мовчки розумілися з ними за допомогою мови знаків, вимінюючи тканини й мережива на хутра і віск.

Хай там як, цей росіянин нічого не відповідає на моє запитання, мовчки хитає головою. Я ставлю наступне запитання. Може, він хоче щось їсти? Тоді він ледь посміхається і каже німецькою: «Шнаааапс».

Горілка? Усі скрушно хитають головами. Тут унизу немає алкоголю. А в кого ще є, дуже надійно схований. Іван відступає, шукає зворотній шлях крізь лабіринт виходів і коридорів.

На нашій вулиці бадьора солдатська метушня. Разом із двома-трьома жінками я наважуюся вийти назовні. Біля нашого проїзду якийсь юнак чистить мотоцикл, майже новенький німецький «Zundapp». Він передає мені ганчірку і

жестом показує, щоб я продовжила замість нього. А коли я кажу російською, що не маю бажання, і навіть сміюся, він спершу дивиться на мене здивовано, а тоді теж усміхається.

Дехто з росіян катається вулицею на свіжопоцуплених велосипедах. Вони вчать одне одного кататися, а в сідлі сидять так штивно, як шимпанзе С'юзі з зоопарку. В'їхавши в яке-небудь дерево, вони задоволено регочуть.

Я відчуваю, як страх потроху відступає. Зрештою, росіяни – теж «просто чоловіки», з якими можна порозумітися по-жіночому, хитрощами і лестощами; їх можна стримати, відволікти, прогнати.

На всіх тротуарах – коні, які випорожнюються і поливають усе фонтанами сечі. Міцний сморід конюшні. Двоє солдатів хочуть дізнатися, де найближчий насос: коні спрагли. Тож ми чверть години разом бредемо садами. Дружній тон, привітні обличчя. Вперше я чую запитання, які згодом постійно повторюватимуться: «А у вас є чоловік?» Коли кажеш «так», то запитують, де він. Коли кажеш «ні», то тебе далі питають, чи не хочеш «заміж» за росіянина. Після чого починається незграбне залицяння.

Спершу обоє мені «тикали». Але я захистилась, зауваживши, що я ж їм не «тикаю». Ми йшли безлюдною зеленою стежкою. Над нами дугою пролітали артилерійські снаряди. Німецький кордон – хвилин за десять від нас. Більше не видно німецьких літаків, не чути і німецьких зеніток. Немає також води в трубах, електрики, газу. Нічого. Тільки івани.

Назад повертаємось із відрами води. Коні п'ють. Двоє чоловіків із обозу задоволено за ними спостерігають. Я блукаю довкола, перекидаюся кількома словами з одним-двома росіянами. Минув полудень, і сонце шкварить майже як улітку. Я відчуваю в повітрі щось чуже, неосяжне, зле і загрозливе. Дехто з хлопців сором'язливо зиркає на мене, обмінюється поглядами з іншими. Один, майже юнак, низький і блідий, із відчутним перегаром, втягує мене в розмову. Хочє завести в двір, показує два годинники на зап'ясті; мовляв, подарує мені один, якщо я з ним... Я відступаю в бік підвалу, проходжу внутрішнім двором, думаю, що вже вдалося його відшити, аж раптом він знову поруч і прослизав в наш підвал. Він нипає поміж балками, світить ліхтариком в обличчя (тепер нас тут близько сорока), довше спиняючись на жіночих.

Підвал наче застиг. Всі заціпеніли. Ніхто не рухається, не говорить. Чути важке дихання. Тепер світловий промінь спиняється на обличчі вісімнадцятилітньої Штінхен у білій пов'язці, яка відпочиває в своєму розкладному кріслі. Росіянин погрозливо запитує, вказуючи на дівчину: «Скільки вік?»

Всі мовчать. Дівчина нерухома, як камінь. Росіянин ще раз реве, суворо і розлючено: «Скільки вік?»

Я спішно відповідаю російською: «Вона студентка, тому вісімнадцять». Хочу додати, що в неї поранення голови, але не знаходжу потрібних слів і допомагаю собі міжнародним словом «капут»: «Голова капут, від бомби».

Далі починається розмова між чоловіком і мною. Швидкий обмін репліками й запитаннями-відповідями, переповідати які немає сенсу, бо вони безглузді.

Ішлося про любов, справжню любов, пристрасне кохання. Мовляв, він мене кохає, а чи я кохаю його, а чи хочемо ми покохатися. «Можливо», – кажу і відступаю на крок до дверей. Хлопець іде за мною, наче приклеєний. Підвальна громада все ще паралізована страхом і навіть не здогадується, що тут діється.

Я кокетую, та руки в мене тремтять, а від калатання серця я не можу видати і звуку. Дивлюся в темні зіниці цього чоловіка і дивуюся, чому в нього такі жовті очні яблука. От ми вже вийшли і стоїмо в напівтемному коридорі, а я дрібними кроками задкую. Він не знає цього лабіринту й просто йде за мною. Я шепочу: «Сюди. Тут дуже добре. Нема людей». Ще три кроки, дві сходинки – і от ми вже на вулиці, під яскравим сонцем.

Я відразу біжу до своїх двох конюхів, які саме чистять кобил. Показую на переслідувача:

– А він поганець, ха-ха-ха!

Хлопець кидає на мене сповнений ненависті погляд і зникає. Конюхи сміються. Я перекидаюся з ними кількома фразами і намагаюся прийти до тями. Руки перестають тремтіти.

Але поки я базікала надворі, в наш підвал завітало ще кілька героїв: ці вже не шукали жінок, а збирали годинники. Пізніше я бачила в одного з іванів на обох зап'ястях цілу колекцію, п'ять-шість штук; він знову і знову їх порівнював, заводив, переставляв – із якоюсь дитячою і злодійською радістю.

Тепер наш закут став табором. Обоз розмістився в крамницях і гаражах. Коні жують овес і сіно, смішно киваючи головами, які стирчать із розбитих вітрин. У повітрі чути певне полегшення: ну, подумаєш, годинники «тю-тю». «Война капут», – кажуть росіяни; для нас війна скінчилася. Все. Буря пройшла повз нас. Ми перечекали в тіні.

Так нам здавалося.

А о 18-й почалося. Спершу в підвал прийшов один, кремезний як бик і п'яний як чіп; розмахував своїм револьвером і нарешті взяв курс на лікерницю. Мовляв, тільки вона і більше ніхто. Він гнав її під дулом револьвера через підвал і штовхав у бік дверей. Жінка відмахувалася, біла руками поперед себе, голосила – аж доки пролунав постріл. Куля ввійшла поміж балки, в стіну. Обійшлося без жертв. Це здійняло в підвалі паніку; всі почали метушитися, кричати... Герой із револьвером, мабуть, і сам злякався, бо відразу позадкував у прохід.

Близько 19-ї я сиділа з удовою в квартирі, мирно вечеряючи кашею, аж раптом влетіла наймолодша дочка консьєржа з криком: «Спускайтеся швидко, поговоріть із ними російською. По пані Б. знову прийшли». Отже, знову лікерниця. Вона найповніша серед нас, із могутнім бюстом, що виразно випинається. Всі кажуть, що вони шукають товстих. Товсті – отже, красиві, бо більше плоти й більша відмінність від чоловічого тіла. В примітивних народів повні жінки є символом достатку й плодючості, яким віддають шану. Нині таких непросто знайти. Літні пані, які раніше часто бували повнявими, зараз зморщилися. Але, звісно, лікерниця не знала скрути. Всю війну вона

мала чим торгувати. І тепер от мусить розплачуватися за несправедливо нагуляний жир.

Коли я спустилася, вона стояла в дверному проході, жалібно скиглячи і тремтячи. Вона вибігла з підвалу й зуміла втекти від хлопців. Тепер не наважується повернутися в підвал, але не менш страшно їй і підійматися в свою квартиру на п'ятий поверх, адже час від часу німці влаштовують артилерійські обстріли. Крім того, вона боїться, що хлопці підуть за нею нагору. Вона вчепилася в моє зап'ястя так міцно, що сліди від її нігтів лишилися на моїй шкірі, і благає піти з нею до «комендантів», щоб попросити про супровід або бодай якусь подобизну захисту. Не знаю, як вона собі це уявляє.

Я звертаюся до одного з чоловіків із зірками на еполетах, котрий саме проходить повз – намагаюся пояснити йому, що жінці страшно, і при цьому усвідомлюю, що забула слово «страх». Але він нетерпляче відмахується: «Та тю на вас, нічого вам не зроблять, повертайтеся додому». Врешті жінка, схлипуючи і похитуючись, пішла сходами нагору. Відтоді я її більше не бачила – мабуть, сховалася десь зверху. От і добре. Вона надто нагадувала приманку.

Не встигла я піднятися, як дочка консьєржа, яку, мабуть, зробили посланницею, прибігла вдруге. В підвал прийшло ще більше чоловіків. Але тепер вони вимагають дружину пекаря, котрій теж вдалося зберегти трохи плоті за всі ці роки війни.

Пекар суне мені назустріч, хитаючись; блідий як стіна, простягає до мене руки: «Вони забрали дружину». Його голос зривається. На мить мені здається, що він грає. Пекар, представник середнього класу, не мав би так рухатися, розмовляти з такими емоціями, вкладати стільки почуттів у голос, так оголювати душу, роз'ятрювати серце. Раніше я бачила таке лише в грі великих акторів.

У підвалі. Лампа більше не світить – мабуть, скінчився гас. У мерехтливому вогнику так званої лампи Гінденбурга[14] розпізнаю мертвотно-блїде обличчя пекаревої дружини, губи в неї тремтять... Вона сидить у кріслі, поруч троє росіян. Один тягне її за руку, але доки вона намагається встати, другий штовхає її назад, щоб сіла, – так, ніби вона лялька, неживий предмет.

Тим часом троє чоловіків швидко перемовляються між собою; наче сваряться. Я мало розумію: вони спілкуються жаргоном. Що робити? «Комісар», – белькоче до мене пекар. Це означає: хтось, чие слово важить. Я вилітаю на вулицю, таку розслаблену й мирну ввечері. Обстріли і заграва пожеж десь далеко. Натрапляю на того-таки офіцера, який щойно відправив дружину лікерника, ввічливо звертаюся до нього російською, прошу допомоги. Він мене зрозумів. Його обличчя похмурніє. Повагавшись, він неохоче йде за мною.

В підвалі досі тихо й непорушно. Таке враження, що всі ці люди – і чоловіки, й жінки, і діти – раптом закам'яніли. Один із трьох, які стояли коло пекаревої дружини, кудись зник. Двоє інших і досі там: стовбичать поруч неї й сваряться.

Офіцер втручається в розмову, без наказу в голосі, а на рівних. Я кілька разів розчула фразу «указ Сталіна». Здається, в цьому наказі йдеться про те, що «такого» не має бути. Але, звісно, це стається, як пояснює мені офіцер, стенуючи плечима. Один із двох, до кого він звертається, заперечує. Його обличчя спотворює гнів:

— Шо? А німці шо робили з нашими жінками? — Він переходить на крик: — Мою сестру вони..., — і так далі. Я не розумію всі слова, але загальний сенс очевидний.

Офіцер знову спокійним тоном звертається до нього. При цьому поволі рухається з ним до дверей і врешті випроваджує з підвалу обох. Пекарева дружина хрипко запитує: «Вони пішли?»

Я киваю, але, щоб перестрахуватися, визираю ще раз у темний коридор. Тут вони мене й хапають. Вони вичікували.

Я кричу, кричу... За мною глухо зачиняються двері підвалу.

Один тягне мене за зап'ястя по коридору. Тепер мене вже волочить і другий, при тому так стискає горло пальцями, що я вже не можу кричати, і не хочу теж: боюся, що мене задушать. Вони рвуть на мені одяг, і от я вже на підлозі. Із кишені куртки щось із дзвоном випадає. Мабуть, ключі від дому, моя в'язка ключів. Врешті я опиняюся горілиць на сходах до підвалу: моя голова на нижній сходинці, спиною відчуваю холод і щось мокре під собою. Крізь щілину в дверях проникає трохи світла. Один із них стоїть там насторожі, доки інший розриває мою білизну, силою шукаючи вхід. Лівою рукою я обмацую підлогу довкола, нарешті знаходжу в'язку ключів. Міцно чіпляюся за них пальцями лівої руки. Правою намагаюся захищатися, але це нічого не дає: він просто розриває мою панчішну підв'язку. І доки я, хитаючись, намагаюся підвестися, на мене кидається другий, руками й колінами утримуючи на підлозі. Тепер другий насторожі. Він шепоче: «Швидко, швидко...»

Потім я чую гучні російські голоси. Стає світло. Двері відчиняються. Іззовні заходять двоє росіян. Третя — жінка в уніформі. Вони сміються. Другий солдат, якому завадили, відскакує вбік. Тепер ці двоє разом із трьома іншими виходять, а ж лишаюся на підлозі.

Я встаю, підводжуся на сходах, згрібаю свої речі й, зіпершись об стіну, рухаюся до дверей підвалу. За цей час їх зачинили зсередини. Я: «Відчиніть, я одна. Тут більше нікого нема!»

Нарешті два залізні важелі відмикають. Зсередини на мене дивиться вся підвальна громада. Лише тепер я помічаю, який у мене вигляд. Панчохи сповзли на черевики, волосся розкуйовджене, клапті підв'язок і досі в руці.

Я кричу на них: «Ви — свині! Мене двічі згвалтували, а ви зачинили двері й лишили мене там, щоб я лежала, ніби купа лайна!» Я розвертаюся і хочу йти геть. За мною — тиша, а тоді все вибухає. Всі починають говорити, перекикують одне одного, сваряться, розмахують руками. Остаточне рішення: «Ми всі разом підемо до комендантів і попросимо про захист на ніч».

Нарешті група жінок, а також кілька чоловіків виходять у вечірні сутінки, що пахнуть згарищем, і прямують у будівлю навпроти, де має бути комендант.

Надворі тихо, ніхто не стріляє. В підворотні навпроти – кілька лежачих постатей: це повлягалися росіяни. Коли наша група наближається, один із них підводиться. Інший бурмоче: «Та, ну, це тільки німці», – й перевертається на інший бік. У дворі я запитую про коменданта. З групи чоловіків, які стоять при вході, відокремлюється постать: «Ну, і чого вам треба?» Високий, білі зуби, кавказький тип.

Але він тільки сміється з мого заїкання, потішається з жалюгідної купки людей, які прийшли пожалітися. «Та ну, що ви, нічого поганого вони вам не зробили. Всі наші чоловіки здорові». Він поволі повертається до інших офіцерів, і ми чуємо, як вони напівголоса сміються. Я кажу нашій безбарвній громадці: «Це нічого не дасть».

Ми розвертаємось і йдемо в підвал. Я не хочу, не хочу більше бачити ці підвальні пики, тому піднімаюся на другий поверх разом з удовою, котра поводить мене зі мною, як із хворою: говорить тихо, гладить, спостерігає, аж це починає набридати. Я хочу все забути.

У ванній я роздягнулася, вперше за кілька днів помилася, наскільки це вдалося з такою дрібкою води, почистила перед дзеркалом зуби. І раптом непомітно, наче привид, у дверях з'являється росіянин, блідий і тонкий. Тихо запитує: «Де... будь ласка... двері?» Мабуть, він помилився квартирою. Я застигла від подиву, в самій нічній сорочці, мовчки показую йому на двері, які виходять на сходову клітку. Він чемно відповідає: «Дякую».

Я лечу в кухню. Так, він проник через чорний вхід. Шафа з мітлами, якою вдова їх загородила, відсунута. Відразу ж заходить і вдова: вона піднялася з підвалу чорними сходами. Разом ми знову барикадуємо задні двері, але цього разу надійно. Громадимо перед ними купу зі стільців, а насамкінець присуваємо важкий кухонний буфет. Вдова вважає, що тепер двері витримають. Парадні двері, як і завжди, на засуві й подвійному замку. Ми почувуємося хоч трохи захищено.

Блимає крихітний вогник у лампі Гінденбурга, відкидаючи наші збільшені тіні на стелю. Вдова постелила мені у вітальні на своєму ліжку. Вперше за довгий час ми не опустили ролети. А для чого? Цієї ночі з п'ятниці на суботу не буде обстрілів, принаймні не в нас, бо ми вже під росіянами. Вдова присідає коло мене на край ліжка, знімає черевики. Аж раптом – гуркіт і галас.

Наш нещасний чорний хід, жалюгідно зведене укріплення. Барикада з гуркотом розвалюється, стільці летять на плитку. Чути шаркання ніг, гамір і грубі голоси. Ми перелякано дивимось одна на одну. Крізь щілину в стіні між кухнею і вітальнею блимає світло.

Тепер кроки в коридорі. Хтось штовхає двері в нашу кімнату.

Один, двоє, троє, четверо чоловіків. Усі озброєні, з автоматами на ремнях. Зиркають на нас, двох жінок, ні слова не кажуть. Один відразу йде через кімнату до шафи, різко витягує дві шухляди, риються там, знову їх закриває, щось зневажливо каже і важкими кроками виходить. Ми чуємо, як

він порпається в сусідній кімнаті, де раніше жив квартирант удови, доки його не призвали у Фольксштурм. Троє інших стоять довкола, шепочуться, потай мене розглядають. Вдова знову взулася і шепоче мені, що збігає нагору й покличе допомогу з інших квартир. Вона виходить. Ніхто з чоловіків їй не заважає.

А що робити мені? Раптом мені подумалося, що в мене страшенно кумедний вигляд: сидить тут одна в карамельно-рожевій нічній сорочці з бантиками перед трьома незнайомими чоловіками. Я більше не витримую, мушу щось сказати, щось зробити. І врешті російською запитую своє традиційне: «Что вы делаете?»

Вони закліпали очима. На обличчях усіх трьох – подив. А далі запитання: «Звідки ти знаєш російську?»

Я озвучую завчене; поясню, що, мандруючи, об'їхала всю Росію. Що робила нариси й фотографії, тоді-то й тоді-то. Тепер троє солдатів сідають у крісла, повертають зброю набік і витягують ноги. Ми перекидаємось якимись фразами, я постійно дослухаюся до звуків із коридору, чекаючи, що вдова повернеться від сусідів із підмогою. Нічого не чути.

Тим часом четвертий тип знову зазирає і разом із третім зникає на нашій кухні. Я чую, як вони брязкають посудом. Двоє інших тихо між собою перемовляються – мабуть, говорять про щось таке, чого мені не слід розуміти. Дивно стримуваний настрій. В повітрі щось відчутно: літає якась іскра. Питання тільки, де вона приземлиться.

Вдова не повертається. Я знову роблю спробу зав'язати розмову з двома типами в кріслах, лежачи під ковдрою, але з цього нічого не виходить. Їхні погляди блукають кімнатою. Зараз почнеться, я знаю, читала про це в газетах, коли ті ще були: десять разів, двадцять. Та що я розумію. В мене жар. Обличчя палає.

Тепер на кухню кличуть і цих двох. Вони незграбно підводяться з крісел, волочаться туди, звідки долинав поклик. Я тихенько висковзую з ліжка, біля дверей прислухаюся до звуків із кухні: здається, п'ють. Після цього навшпиньки крадуся темним коридором, босоніж, знімаю з гачка своє пальто і натягаю його на нічну сорочку.

Обережно прочиняю парадні двері, бо, виходячи, вдова їх тільки прикрила. Прислухаюся до тиші чорних сходів. Нічого. Ніде ані звуку, ані проблиску світла. Куди ж зникла вдова? І щойно я збираюся йти нагору, як хтось, беззвучно підкравшись, хапає мене ззаду.

Велетенські клешні, перегар. Моє серце гупає, як дурне. Я шепочу, молю: «Будь ласка, тільки один. Тільки один, прошу. Хай це будете ви. Але проженіть інших».

Він пошепки обіцяє і тягне мене коридором попід руки, наче якийсь клунок. Я не знаю, хто це з них чотирьох і як він виглядає. В темній вітальні майже без вікон він кидає мене на холодну незастелену тахту колишнього мешканця. Потім через коридор викрикує кілька коротких речень у бік кухні, зачиняє за собою двері й у темряві лягає до мене. Мені страшенно холодно, і я прошуся, щоб ми перейшли на застелене ліжко в сусідню кімнату. Але він

не хоче, мабуть, боїться, що повернеться вдова. І лише через півгодини, коли все скінчилося, коли знову стало тихо, він погодився перейти.

Його автомат дзеленчить тепер об опори ліжка; кашкет чоловік начепив на один із набалдашників. Поміж тим тихо горить лампадка. В Петьки – а саме так звати солдата – загострена форма голови; щетинисте біляве волосся трикутником звужується в бік чола, а на дотик нагадує оббивку канапи. А поза тим – велетень, широкий, як шафа, з ручиськами, як у лісоруба, і білими зубами. Я така стомлена, така вимучена, що заледве розумію, де я. Петька далі вовтузиться. Він із Сибіру, ну так. Тепер він навіть зняв чоботи. Мною хитає. Я тільки наполовину присутня, і ця половина більше не захищається; вона піддається твердому тілу, яке пахне господарським милом. Нарешті спокій. Темрява. Сон.

Зранку о четвертій кукурикає півень, якого привезли з обозом. Я відразу прокидаюся, витягую руку з-під Петьки. Усміхаючись, він показує білі зуби. Петька бадьоро підхоплюється, пояснює, що зараз у нього варта, але він обов'язково повернеться о сьомій. Обов'язково!

І на прощання майже віддавлює мені пальці.

Я знову залізла під ковдру і провалювалася в сон щоп'ятнадцять хвилин, кожного разу нервово підхоплюючись. Раз я зірвалася, почувши крик «Допоможіть!», але виявилось, що це тільки півень. Тепер от іще мукає корова. Я вийняла наш будильник із рукавиці (насправді це будильник удови, але я поводжуся так, ніби усе її добро належить і мені). Задля безпеки я загорнула його в рушник для купання й заплотала якнайглибше в одну з шухляд у комоді. Ми дивимось на нього, тільки коли впевнені в безпеці; не хочемо, щоб він дістався комусь із іванів.

О п'ятій я вже не могла більше спати. Встала, акуратно застелила ліжко, ящики і стільці знову підсунула під задні двері, що не зачиняються через зламанний замок; забрала порожню пляшку, яку залишили чоловіки, і перевірила наше бургундське за кухонним сервантом, у старому відрі. На щастя, вони його не знайшли.

Крізь вікно проникає сіро-червоне сяйво. Надворі все ще війна. Грім і удари, але доволі далеко. Тепер фронт суне на центр міста. Я вбираюся, скупку вмиваюся і обережно вслухаюся в ранкову тишу сходової клітки. Нічого, крім мовчання й порожнечі. Якби ж то я хоч знала, куди сховалася вдова! Я не наважуюся кудись стукати, бо не хочу нікого лякати.

Коли я знову прислухаюся до звуків на сходах, чую наближення голосів. Я біжу нагору. І от назустріч виходять жінки, ціла група, на чолі з удовою, яка відчайдушно ридає. Вона падає мені в обійми і голосить: «Тільки не злися!» (від учора ми на «ти»). Кілька жінок довкола теж починають голосити. Спершу на весь цей лемент я віджартовуюся: «Та що такого? Головне, що я жива. Все вже позаду!»

Поки ми підіймаємося на поверх вище, до книгарів, вдова шепоче мені, що спершу вона марно стукала в усі двері й просила притулку для себе. Їй ніде не відчинили. О, так, у поштового радника їй прошипіли крізь дверний ланцюжок: «Дівчина? Не, не треба нам приманювати хлопів!» Потім у глухій темряві вдову на сходах хтось упіймав, кинув на підлогу... Ще дитина, шепоче

вона; без бороди, зелений і недосвідчений (і посміхається своїм заплаканим обличчям). Я не знаю напевно, скільки їй, мабуть, вона і не скаже. Десь між сорока і п'ятдесятьма: вже фарбує волосся. Але їм будь-яка жінка підійде, коли треба впорати когось у темряві.

В квартирі книгарів зібралось п'ятнадцять людей із нашого будинку. Притягнули свою постіль і повмощувалися на канапах, підлозі – всюди, де ще лишилося місце. Бо в цій квартирі в парадних і чорних дверях стоять сувальдні замки[15], а в підлогу врізані спеціальні кріплення. А крім того, парадні двері зсередини оббито металом.

Ми сидимо за чужим кухонним столом, усі з запалими очима, блідо-зелені, виснажені безсонною ніччю. Всі шепочуть, тяжко дихають. Ми жадібно п'ємо гарячу ячмінну каву (приготовану, як зізнався книгар, на полум'ї з нацистської літератури, яким розпалили плиту).

Ми все зиркаємо на закритий і забарикадований чорний хід, сподіваючись, що двері витримають. Голодна, я напихаюся чужим хлібом. І от на чорних сходах чути кроки, чужі звуки, які нашим вухам видаються такими грубими і звірчаними. Заніміння і мовчання довкола столу. Ми перестаємо жувати, в усіх перехоплює подих. Судомно притискаємо руки до грудей. Очі дико палають. А ззовні знову настає тиша, кроки віддаляються. Хтось шепоче: «Якщо так і далі буде...»

Ніхто не відповідає. Дівчина-втікачка з Кенігзберга, яка теж сюди спустилася, з криком падає на стіл: «Я більше не можу! Я покінчу з цим усім!» Мабуть, уночі їй довелося пережити це не один раз. Вона була під дахом, куди тікала від цілого натовпу переслідувачів. Сплутане волосся спадає їй на обличчя, вона не хоче ані їсти, ані пити.

Ми сидимо, чекаємо, дослухаємося. Тепер над нами органом реве артилерійський вогонь. Снаряди розтинають нашу вулицю. Близько сьомої ми з удовою прокрадаємося в свою квартиру, обережно перевіряємо, чи безпечно біля перил. Прислухаючись, завмираємо перед власними дверима, які я перед тим прикрила, – аж раптом вони відчиняються зсередини.

Уніформа. Переляк. Вдова хапає мене за руку. Я видихаю: це всього лиш Петька.

Вдова уважно прислухається до нашої розмови. Але через хвилину в мене вже теж немає слів. Адже Петька дивиться на мене осяйним поглядом, його маленькі сині очі блищать, він трясє мене за руки, запевняючи, що без мене час для нього тягнувся нескінченно, тож відразу після караулу він повернувся і обшукав усю квартиру, щоб мене знайти, і що він радий, о, який же він радий, що знову мене бачить. І він стискає і зчавлює мої пальці своїми ручиськами лісоруба так, що мені доводиться їх вивільнювати. Я, наче ідіотка, спостерігаю ці промовисті прояви, слухаю белькотіння цього «ромео», аж доки Петька нарешті (нарешті!) зникає, обіцяючи скоро повернутися, зовсім скоро, так скоро, як тільки зможе.

Я стою, роззявивши рота. Вдова не зрозуміла ані слова, але з Петьчиного обличчя збагнула, що з ним відбувається. Вона хитає головою: «Ну, знаєш...» Ми обидві геть розгублені.

А тепер я сиджу за кухонним столом, щойно наповнила авторучку чорнилом і пишу, пишу, пишу, щоб прогнати все це сум'яття з голови і серця. Що з цього всього буде? Що ще на нас чекає? Я почуваюся такою липкою, що не хочу нічого більше брати до рук, не хочу торкатися власної шкіри. Якби ж була ванна або хоча б справжнє мило і достатня кількість води. Але годі: досить мріяти.

І тут я згадую дивне марення, такий собі сон наяву, який бачила нині зранку, коли марно намагалася заснути після того, як Петька пішов. Мені здавалося, що я лежу горілиць на ліжку і водночас бачу себе, як я там лежу, і як від мого тіла відокремлюється якась біло-осяйна істота; наче янгол, але без крил, який здіймається вертикально догори. Пишучи це, я досі пригадую те відчуття невагомості, злету. Звісно, сон-мрія і сон-втеча. Моє «Я» залишає моє нещасне, забруднене, спалпжене тіло. Воно віддаляється від нього і відлітає у високу далечинь. Це не може відбуватися з моїм «Я». Я проганяю це від себе. Чи я втрачаю глузд? Але в цю мить я, здається, мислю цілком тверезо, а руки мої спокійні й важкі, ніби зі свинцю.

Вівторок, 1 травня 1945, 15 година. Спогади про суботу, неділю, понеділок

Востаннє я писала в суботу зранку, 28 квітня. Наступні три дні були настільки сповнені неймовірних речей, образів, страхів, почуттів, що я більше не знаю, звідки почати і що казати. Ми в глибокому, глибокому лайні. Кожна хвилина життя – дорогою ціною. Повз нас пролітає буря. А ми – як листочки, що тріпотять на вітрі: не знаємо, куди нас віднесе.

Від суботи минула ціла вічність. Нині вівторок, перше травня, і досі війна. Я сиджу з ногами в кріслі у вітальні. Переді мною в ліжку лежить пан Паулі, вдовин квартирант, якого з Фолькшттурму відправили додому. В суботу по обіді він несподівано з'явився, тримаючи під пахвою кусень масла вагою в понад 7 кілограмів, загорнутий у хустину. Зараз він хворіє, має невралгію.

Вітер задуває у вікна, абияк забиті картонками, смикає і торохтить ними, пропускаючи в кімнату миготливе денне світло. Тут то світло, то темно, але завжди пронизливо холодно. Я загорнулася у вовняну ковдру й пишу закоцюблими пальцями, доки пан Паулі спить, а вдова блукає будинком у пошуку свічок.

Ззовні чути російську мову. Івани спілкуються з кобилами. До своїх коней вони значно привітніші, ніж до нас, говорять спокійними і теплими голосами, наче з людьми. Часом усередину заносить і кінський сморід. Торохтять ланцюги. Звідкись долинають звуки губної гармоніки.

Визираю у вікно між обривками картону. Внизу – обоз. На тротуарі коні, машини, відра з водою, скрині з сіном і вівсом, розтопані кінські

фекалії, коров'ячий гній. У проїзді навпроти палає невелике багаття, яке підживлюють поламаними стільцями. Івани у ватниках присіли навколо.

В мене тремтять пальці. Стопи крижані. Вчора ввечері німецька граната розбила нам останнє вікно. Тепер квартира повністю відкрита вітрові зі сходу. Добре, хоч тепер не січень.

Ми кидаємося з кутка в куток поміж дірливими стінами, боязко дослухаємося, при кожному звуку знадвору зціплюємо зуби. Зламані двері з чорного ходу ми вже давно не барикадуємо: вони відчинені. Чоловіки снують через кухню, коридор і обидві кімнати. Півгодини тому прийшов хтось зовсім незнайомий, вперся, хотів мене, але його прогнали. Погрозливо кричав: «Я повернуся».

Що таке згвалтування? Коли я вперше вимовила це слово вголос у п'ятницю ввечері в підвалі, то аж відчула мурашки по спині. Тепер я вже можу про це думати, можу записати замерзлою рукою, вимовити вголос, щоб звикнути до звучання. Звучить як щось остаточне й незворотне, проте це не так.

В суботу по обіді, близько 15-ї, двоє почали гупати кулаками і зброєю в парадні двері, грубо репетували, гатили ногами по дереву. Вдова відчинила. Вона постійно переймається за свій дверний замок. Двоє сивих чоловіків: п'яні, хитаються. Свої автомати вони пожбурили в останнє ціле вікно в коридорі. Скло з гуркотом посипалося в двір. Потім вони рвуть на клапті ролети, беруться за старий стоячий годинник.

Один хапає мене, штовхає у вітальню, відіпхавши з дороги вдову. Інший мовчки стає перед передніми дверима, блокує вдову, погрожуючи їй зброєю, але не чіпаючи.

Той, який мене підганяє, – старший чоловік із сивою щетиною в бороді. Смердить горілкою і кіньми. Він ретельно зачинає за собою двері й, не знайшовши в замку ключа, підсуває до дверей фотель. Здається, він узагалі не звертає увагу на свій трофей. І тим страшніший удар, від якого я падаю на ліжко. Очі заплющені, зуби міцно зціплені.

Ані звуку. Лише коли тріщить білизна, яку він розриває, мимоволі скрегочу зубами. Мої останні цілі речі.

Раптом його пальці на моєму роті; сморід коней і тютюну. Я різко розплющую очі. Руки чужинця вправно розкривають мені щелепи. Очі в очі. Після цього він ретельно назбирує слину і спльовує мені в рот.

Заніміння. Не огида, а лише холод. Хребет замерз, у потилиці крижане запаморочення. Я відчуваю, як зісковзую і падаю, кудись дуже глибоко, провалююся крізь подушки і покривало. Вгрузаю в підлогу. Ось як це було.

Знову очі в очі. Чужі губи розкриваються: жовті зуби, передній – наполовину надщерблений. Кутики губ піднімаються, від очей розходяться зморшки. Він посміхається.

Перед тим як піти, він витягає щось із кишені штанів, мовчки жбурляє на нічний столик, відсуває фотель убік і грюкає за собою дверима. Що залишив? Кілька цигарок у зіжмаканій пачці. Мій заробіток.

Встаю, – запаморочення, нудота. Роздертий одяг падає мені до ніг. Лець тримаючись, я човгаю коридором, суну повз удову, яка ридає, в бік ванни. Там я блюю. Зелене обличчя в дзеркалі, блювотиння в раковині. Я сіла на край ванни, не наважуюся змити, бо й досі нудить, а води у відрі обмаль.

Потім голосно кажу: «Та до дідька все!» – і приймаю рішення.

Немає сумніву: я мушу знайти вовка, який відганятиме вовчу зграю. Офіцера найвищого рангу: коменданта, генерала – кого вже вдасться розшукати. Бо навіщо тоді моя кмітливість і сякі-такі знання ворожої мови?

Тільки-но я знову змогла ходити, як узяла відро і спустилася на вулицю. Я безцільно блукала, зазірала в двори, нишпорила довкола, знову поверталася на сходову клітку, вистежувала. Я продумала речення, з якими звернуся до офіцера; зважила, чи не надто я зелена і жалюгідна на вигляд, щоб сподобатися. Фізично я знову почувалася ліпше, бо вже щось робила, планувала і чогось прагнула, перестала бути німим трофеєм.

Півгодини – нічого, тобто жодної зірки на погонах. Я не знаю їхніх рангів і знаків розрізнення. Знаю тільки, що офіцери мають зірки на кашкетах і здебільшого на шинелях. Але мені траплялися тільки якісь жалюгідні, паршиві чоловіки в зеленому. І тільки-но я подумала, що достатньо на сьогодні й уже навіть почала стукати в наші парадні двері, як у квартирі навпроти (того чоловіка, який вчасно втік) відчинилися двері. Чоловік із зірками. Великий, із чорнявими кучерями, вгодований. Побачивши мене з відрами, він усміхається і ламаною німецькою каже: «Ду... Фрау?» Я усміхаюся у відповідь і обдаровую його найкращою російською, на яку тільки здатна. Він у захваті від того, що чує свою мову. Ми теревенимо, дуркуємо, мелемо різні бздури, і з розмови я вивідую, що він старший лейтенант. Врешті ми домовилися сьогодні на вечір, на сьому, в квартирі вдови. До того часу в нього службові обов'язки. Звати його Анатоль Такий-то, він українець.

«А ви точно прийдете?»

Він, докірливо: «Та, звісно, прийду, щойно зможу».

Але спершу близько 17-ї з'являється інший, вже майже забутий, – Петька з минулої ночі, Петька з жорстким волоссям і белькотінням Ромео. Він приводить іще двох товаришів, яких представляє як Грішу і Яшу. І ось уже всі троє сидять за нашим круглим столом, ще трохи сором'язливі, наче юнаки, яких запросили у вище товариство. Тільки Петька поводитьсь так, ніби він тут удома; з виразною гордістю власника демонструє мене іншим. Усі троє розсілися в кріслах. Їм тут добре. Яша виставляє пляшку горілки. Гріша витягує хліб і оселедці, загорнуті в просмальцьований шматок «Правди» (перша шпальта, але, на жаль, старе число). Тонем господаря Петька каже принести склянки. Він наливає, грюкає кулаком по столу і командує: «Випіть надо!»

Вдова і я, як і квартирант пан Паулі, який несподівано з'явився лише півгодини тому, теж повинні сісти з хлопцями за стіл, випити з ними. Петька кладе перед кожним скибку темного вогкого хліба, розділяє просто на полірованому червоному дереві оселедці й пальцями втискає їх у м'якуш, при цьому дивлячись на нас так, наче це якісь нечувані делікатеси й неймовірна милість.

Вдова лякається, біжить по тарілки. Гріша тихий, із незмінною посмішкою в кутиках рота, з глибоким тріскучим голосом; він пильнує, щоб усі отримали порівну хліба й оселедця. Малий голомозий Яша усміхається і киває на всі боки. Обоє родом із Харкова. Поволі я зав'язую з ними бесіду, працюю перекладачкою між паном Паулі та росіянами. Ми п'ємо за здоров'я одне одного. Сибіряк Петька задоволено галасує.

Я все прислухаюся до дверей і зиркаю на маленький дамський годинник на руці в Яші. Будь-якої миті я чекаю на Анатоля, старшого лейтенанта, якого запросила, – з острахом, адже боюся сварки. Петька, хоч і міцний, як дуб, і чисто помитий, – все ж істота примітивна і підла: жодного захисту. Натомість від старшого лейтенанта я чекаю своєрідного табу. Мій намір твердий. Коли прийде час, мені напевне щось спаде на думку. Я подумки вишкірююся до себе, почувуюся акторкою на сцені. Що мені до них! Я ще ніколи не була такою віддаленою від себе, такою відчуженою. Здається, що всі почуття вмерли. Залишилося лише бажання вижити. Вони не можуть мене знищити.

Гріша тим часом представився «бухгалтером». Наш пан Паулі, спеціаліст зі збуту й постачання, також називає себе бухгалтером. Гріша радісно п'є до пана Паулі. Обоє лізуть обійматися і бурхливо тішаться: «Ти – бухгалтер, я – бухгалтер, ми – бухгалтер!» На щоді в Паулі цмок від першого німецько-російського братання. Невдовзі Паулі, вже п'яний як чіп, захоплено кричить: «А ці руські – безумні хлопці, кров із молоком!»

Ми випиваємо по ще одній за міжнародне бухгалтерство. Навіть удова збадьорилася і на якийсь час забуває, що на її лакованому столі розрізали оселедці. (Про тарілки не подбав ніхто з хлопців.) Я п'ю дуже потроху, потай підміню склянки, хочу зберегти здоровий глузд на потім. Ми сповнені хворобливих веселощів, насамперед ми, двоє жінок. Ми хочемо забути, що сталося три години тому.

Надворі темніє. Тепер Яша і Петька співають щось меланхолійне, Гріша лише бурмоче. Пан Паулі в блаженно-розслабленому настрої. Йому трохи забагато всього: ще зранку він був смертником у Фольксштурмі, але потім загін завбачливо розпустили і, позаяк не було ані зброї, ані наказів, усі рушили додому. Раптом Паулі відригує, падає наперед і блює на килим. Вдова і друг-бухгалтер Гріша миттю виводять його у ванну. Інші хитають головами, висловлюють співчуття... Після цього пан Паулі до кінця дня і – як виявилось, на невизначений час – перебирається в ліжко, в сусідню кімнату, яку знімає. Кривенька качечка. Можливо, його несвідоме прагне цієї «кривизни». Невралгія душі. Та вже сама його маскулінна присутність впливає, змушує інших пригальмувати. Вдова молиться на нього та його кущі висловлювання про світове становище і масує йому попереки.

Вечірні сутінки, далекий гуркіт фронту. Ми запалюємо свічки, які роздобула вдова, кріпимо їх до тарелів. Скромне світлове коло над круглим столом. Солдати приходять і йдуть, під вечір стає жваво. У передні двері гупають, на кухні товчуться. Нам не страшно. Доки Петька, Гріша і Яша сидять за столом, нам ніщо не загрожує.

Раптом у кімнаті з'являється Анатоль, заповнює простір своєю чоловічою присутністю. За ним вбігає солдат із флягою, повного горілки, і круглим

буханцем теплого хліба за пазухою. Всі чоловіки прекрасно вгодовані, тугі та пружні, в чистих і практично нових грубих уніформах, їхні рухи широкі, вони дуже впевнені в собі. Сплювують у кімнати, розкидають довкола довгі мундштуки від цигарок, змітають рештки оселедця зі столу на килим і розсідаються в кріслах.

Анатоль повідомляє, що фронт тепер пролягає по Ландвер-каналю, і мені пригадується нудна стара монотонна пісня: «Es liegt eine Leiche im Landwehrkanal...», «Труп лежить у Ландвер-каналі». Тепер там багато трупів. Анатоль стверджує, що в останні дні здалися 130 німецьких генералів. Із целофанового пакета він видобуває мапу Берліна і показує нам зміни на фронті. Це дуже точна мала, з російськими написами. Почуваюся дивно, виконуючи тепер прохання Анатолія і вказуючи йому, де розташований наш дім.

Отож субота, 28 квітня 1945 року, фронт – по Ландвер-каналю. Зараз, коли я це пишу, – вівторок, 1 травня. Над нами з ревом пролітають снаряди. Оливно гудять мотори російських літаків. По той бік вулиці коло школи довгими рядами стоять т. зв. «сталінські органи», які росіяни ніжно називають «катюшами» і оспівують їх в особливій солдатській пісні. «Катюші» виють пронизливо, наче вовки. Вони ні на що не схожі: однакові вертикальні ґратки з тонких труб. Але вони завивають, скавчать, скавулять, ледь не розриваючи нам барабанні перетинки, коли ми стоїмо неподалік у черзі по воду. А крім того, випльовують із себе жмути вогняних смуг.

Під рев «катюш» над головою я стояла нині зранку в черзі по воду. Небо затягнули криваві хмари. Центр димить і парує. Брак води виганяє нас із усіх дір. Вони виповзають звідусіль: вбогі брудні цивільні, жінки з безбарвними обличчями, переважно літні, адже молодих переховують. Неголені чоловіки; білі ганчірки як свідчення капітуляції, пов'язані над ліктем, – всі вони стоять і дивляться, як солдати набирають відро за відром для своїх коней. Адже військові мають доступ до насоса поза чергою. Втім, жодних конфліктів. Навпаки: коли в одного цивільного зламався важіль на трубі, росіянин закріпив його цвяхом.

По всіх садках під розквітливими деревами порозбивали табори. Зброю повкопували в клумби. Росіяни ночують перед навісами. Решта поять коней, яким під навісами облаштували стійло. Ми з подивом помічаємо, як багато тут солдаток у гімнастерках, спідницях і беретках зі значками, – напевно, регулярні військові, переважно юні дівчата, невеликі, міцні й гладенько зачесані. Вони перуть речі в баліях. Сорочки та жіночі блузки витанцьовують на нашвидкуруч розтягнутих мотузках. А понад усім цим реве зброя, і чорний дим стіною підноситься в небо.

Так було вчора зранку, і сьогодні теж. Нині дорогою додому я зустріла пана Гольца, який до кінця залишався вірним партійцем. Тепер і він пристосувався. Коли повз нього проходив росіянин, він торкнувся яскравої обгорнутої в целофан орденської стрічки над його нагрудною кишенею. Спитав: «Орден?» (Німецькою і російською це слово звучить однаково, як він мені сказав; про те, що я знаю мову, він не здогадується.) Він дав мені маленький зошит, солдатський німецько-російський словничок, сказав, що може роздобути ще кілька штук. Я вже його проштудіювала. Тут купа корисних слів, як-то «сало», «борошно», «сіль». Але бракує інших важливих слів, – наприклад, «страх» або «підвал». Також я не раз потребую для спілкування слова «мертвий», яке не знадоблялося мені в подорожі по Росії. Я заміняю

Його добре зрозумілим «капут», яке пасує і до багатьох інших випадків. Натомість у словничку є вислови, які ми при всьому бажанні зараз не використаємо: «Руки вгору!» або «Не рухатися!» В кращому разі це можна адресувати нам.

А тепер повернімось до суботи, 28 квітня. Вечір. Близько 20-ї Петька зі своїми пішов. Якісь службові обов'язки вигнали всіх трьох. Петька пробубонів, що скоро повернеться, але так, щоб старший лейтенант нічого не почув. При цьому знову зчавив мої пальці й спробував зазирнути в очі.

Загалом же офіцерські зірочки справили на чоловіків несподівано мало враження. Я була розчарована. Присутність Анатолія не потривожила їхнього затишку. Анатоль доволі мирно долучився, сів до столу, сміявся і балакав з усіма, наливав їм повні склянки і пускав флягу по колу. Мені стало трохи лячно за своє табу. Здається, звична нам прусська військова субординація тут не діє. Ті, хто з зірочками, не належать до особливого соціального прошарку, жодним чином не вивисшуються над рядовими солдатами за походженням чи освітою. В них немає особливого кодексу честі і, тим паче, якогось відмінного ставлення до жінок. Західні традиції лицарства і галантності не зачепили Росію. Як мені відомо, там не було лицарських турнірів, мінезінгерів і трубадурів, пажів, які б підтримували шлейфи нареченим. То звідки б цьому взятися? Всі ці юнаки – селяни. Анатоль – теж. Хоча моєї російської недостатньо, щоб, як із іншими мовами, за вимовою і словниковим запасом особи визначити її професію чи освіту. А про літературу чи мистецтво тут навряд чи є з ким поговорити. І все ж я відчуваю, що ці хлопці, всупереч своїй галасливій поведінці, відчуваються переді мною невпевнено. Це прості, не розніжені чоловіки, діти народу.

Але Анатоль – мужчина в розквіті сил і вагою в два центнери. Може, матиме значення його вага, якщо вже не лейтенантські зірки. Хай там як, у своєму рішенні я непохитна. Він, наче комета, тягне за собою шлейф молоді – хлопчакуватих солдатів, які тим часом знайшли собі притулок у покинутій квартирі пудингоподібних сестер. Серед них є і справжнє дитя: маленьке обличчя, суворий зосереджений погляд чорних очей, – Ваня, шістнадцять років. Удова відтягує мене вбік і шепоче, що це міг бути він, тієї ночі на сходовій клітці, – в того теж було таке маленьке гладеньке обличчя і худорляве тіло. Хай там як, Ваня нічим не виказує знайомства; та він і не зміг би її впізнати, адже жінку, взяту незграбно і по-хлопчачому, він міг лише відчутти, а не побачити. Але мені все одно здається, що він знає, хто вона, адже чув її голос: вдова розповідала, як плакала і просилася. Хай там як, він ходить за нею, наче песик на повідку, вносить чисті склянки і має використані на столику для миття.

Цього вечора я багато пила, хотіла багато випити, напитися, що мені й вдалося. Потім – провали в пам'яті. Знову бачу біля себе Анатолія: його зброя і одяг розкладені біля ліжка... Багато гудзиків і кишень, і все, що в них... Привітно, довірливо, по-дитячому... Але народжений в травні: телець, телець... Мені здавалося, ніби я – бездушна дерев'яна лялька, яку трясуть, повсюди тягають... Раптом у темній кімнаті хтось стоїть, вмикає кишеньковий ліхтарик. Анатоль кричить до того, хто з ліхтариком, погрожує йому кулаком. Той другий зникає... А може, мені наснилося?

Бачу, як на світанку Анатоль стоїть, визирає на вулицю, доки кімната сяє багрянцем і жовтим саявом відблискує на шпалерах. Чую рев «катюш», а

Анатоль тим часом потягується і каже: «Петух пайот». І в перервах між стріляниною справді чути, як кукурікає півень.

Коли Анатоль пішов, я відразу встала, помилася у ванні куцими рештками води, прибрала стіл, змела недопалки, відчистила рештки оселедця й кінського лайна, скрутила килим і запхала його на шафу. Зазирнула в сусідню кімнату, де вдова розмістилася на канапі під захистом квартиранта; обоє хропіли. З вікон крізь рештки картону тягнуло крижаним холодом. Я почувалася посвіжілою та відпочилою після п'яти годин глибокого сну. Незначне похмілля, але не більше. Ще одну ніч пережито.

Я вираховувала, що це була неділя, 29 квітня. Але неділя – слово з цивільного життя, яке зараз не має жодного сенсу. На фронті не буває неділь.

Спогади про неділю, 29 квітня 1945

Зранку щосили хльостали кулемети. Внизу – вантажівки: одні приїжджають, інші від'їжджають. Грубі вигуки, іржання коней і брязкіт ланцюгів. У наше розбите кухонне вікно долинає запах польової кухні. Наша ж пічка, напхана дошками з ящиків і планками, димить, аж у нас сльозяться очі.

Крізь дим удова запитує мене:

– Скажи, а тобі взагалі не страшно?

– Маєш на увазі, через росіян?

– Ну, так. Але насамперед через Анатоля. Такий хлоп: вгодований, як бик.

– Та ну, він у мене з рук їсть.

– Ще й дитину тобі зробить, – каже вдова, порпаючись у пічці.

То он воно що! Так, це нависло над нами всіма. Але досі я цим не переймалася. Чому? Я намагаюся пояснити вдові. Колись я чула таке прислів'я: «На протоптаній стежині не росте трава». А позаяк вдова не вважає його підходящим у цій ситуації, додаю: «Не знаю, чому, але я просто впевнена, що зі мною цього не станеться. Цілком тілесно кажучи, я ніби замкнула себе зсередини, закрилася від найнебажанішого».

Але вдову це не задовольняє. Її чоловік був аптекарем, вона на цьому знається. Каже, що в її добре оснащених домашній аптечці для таких випадків, на жаль, немає того, що могло б мене захистити.

– А ти сама? – запитую її у відповідь.

Тоді вдова справді біжить до торбинки, що лежить на кухонному столі, витягає особове посвідчення і простягає його мені, вказуючи при цьому на дату народження, так знічено, наче оголюється. Насправді їй уже цього року виповниться п'ятдесят. Я ж припускала, що вона років на шість молодша.

– Принаймні за це мені нічого хвилюватися, – зауважує вона. А тоді додає:
– Але все одно треба вже зараз подумати, до кого йти, якщо це станеться.

В неї, мовляв, є зв'язки, ще через покійного чоловіка.

– Не переймайся, я домовлюся. Ти його позбудешся, обіцяю.

Вона рішуче киває і кидає у воду, що нарешті закипіла, ячмінну каву. А я стою, тримаю руки на животі, почуваюся геть дурною. Втім, як і раніше, я твердо переконана, що цьому нещастю можна завадити звичайним небажанням.

Дивно, що вони спершу завжди запитують: «А в тебе є чоловік?» Що тут відповісти? Скажеш «ні» – одразу витріщаються на тебе, мов кіт на сало. Скажеш «так» у надії, що хоч після цього тебе залишать у спокої, – розпитують далі: «А хто він? А чи був він при Сталінграді?» (Багато наших чоловіків билися при Сталінграді й носять за це особливу медаль.) Якщо є живий чоловік, якого можна показати (як удова це робить із паном Паулі, хоч той – тільки квартирант, не більше), відступають на крок. Хоча насправді їм усе одно, кого вони вполкють, – заміжніх теж не цураються. Проте воліли б усунути чоловіка на цей час, відправити його кудись, замкнути або ще щось. Не тому, що бояться. Вони вже зауважили, що розлютити тутешніх чоловіків не так і легко. Та він їм усе одно заважає – принаймні доки вони як слід не налигаються.

Та насправді я не знаю, як відповідати на запитання про чоловіка, навіть якби хотіла бути широкою. Якби не війна, ми з Гердом уже давно б одружилися. Але коли прийшов наказ про його призов – він відмовився: не схотів. «Приводити на світ воєнних сиріт? Ні, про це не може бути й мови. Я сам сирота і не з чуток знаю, як це». Так залишилось і донині. Втім, ми почуваємося не менш пов'язаними, ніж одружена пара. От тільки я вже понад дев'ять тижнів нічого від нього не чула; остання звістка прийшла з Лінії Зіґфріда[16]. Я вже майже не знаю, який він на вигляд. Всі мої фотографії шезли при бомбардуванні, а єдину світлину, яка лишилась і яку я носила в кишені, довелося знищити самій, – через його уніформу. Хоч Герд був всього лиш унтер-офіцером, мені все одно було страшно. В будинку понищили все, що нагадувало про солдатів і могло б роздратувати росіян. І всі палили книжки. Але принаймні, гинучи в диму, ті ще дарували нам тепло і суп.

Не встигли ми допити свою ячмінну каву і доїсти мародерський хліб із маслом, як знову з'явилися Анатолеві чоловіки. Для них ми стали таким собі рестораном, тільки гості тут приносять їжу з собою. Цього разу з ними був пристойний кадр, найкращий із-поміж тих, кого я серед них бачила. Андрей, фельдфебель, шкільний учитель за фахом. Вузький череп, крижаний погляд синіх очей, спокій, розум. Перша розмова про політику. Це не так і складно, як може здатися, адже всі політичні та економічні слова – іноземного походження і дуже подібні на наші. Андрей – ортодоксальний марксист. Він звинувачує у війні не Гітлера особисто, а капіталізм, який породжує таких «гітлерів» і призводить до накопичення воєнного матеріального капіталу. Він гадає, що німецька та російська економіки

доповнюють одна одну, тож Німеччина, розбудована на основі соціалістичних принципів, природно стане партнером Росії. Ця розмова, попри те що в самій темі я тямлю значно менше за Андрея, дуже мене втішила хоча б тому, що хтось із них поставився до мене як до рівноцінної співрозмовниці – й при цьому не торкався мене, навіть не розглядав, не бачив у мені самицю, як усі решта.

Всю першу половину дня наші кімнати були наче прохідний двір. Андрей сидів на канапі й писав свій рапорт. Доки він тут, ми відчуваємось у безпеці. Він приніс російську армійську газету, і в ній я розшифрувала знайомі назви берлінських районів. Багато що в нашому місті перестало бути німецьким.

Крім того, де б ми не були, нас не полишає відчуття цілковитої полишеності. Коли ми одні, ми лякаємось кожного звуку, кожного кроку. Ми з удовою постійно крутимосся біля пана Паулі, як-от зараз, поки я пишу. Годинами висиджуємо в геть темній і холодній кімнаті. Івани загнали нас на саме дно. В певному сенсі навіть буквально, адже в нашому кварталі є ще невиявлені групи мешканців, цілі родини, які з п'ятниці живуть у підвалах і тільки вдосвіта відправляють когось по воду. Мені здається, наші чоловіки мають почуватися ще бруднішими за нас, заплямованих жінок. У черзі до насоса якась жінка розповідала, як у їхньому підвалі один сусід крикнув, коли івани почали її тягнути: «Та йдіть уже з ними. Ви нас усіх наражаєте на небезпеку!» Маленька примітка до «сутінків Європи».

Цими днями моя шкіра викликає в мене огиду. Я не хочу себе ані торкатися, ані розглядати. І мимоволі згадую маму, яка так часто розповідала мені, якою я була в ранньому дитинстві. Така біленька й рожева, батьківська радість і гордість. І коли 1916 року батькові довелося піти в солдати, прощаючись на вокзалі, він іще раз напучував матір, аби та не забувала надягати на мене чепчик перед тим, як виносити на сонце. Шия і обличчя мають лишатися білими, наче лілія, як того вимагали тодішні звичаї та мода для дівчаток із хороших сімей. Так багато любові, стільки витрат на чепчики, термометри для ванн і вечірні молитви – і все для осоромленої жінки, якою я стала.

А тепер повернуся до неділі. Важко все це пригадувати: все так сплуталося. Близько десятої наші постійні гості знову зібралися: Андрей, Петька, Гріша, Яша, а також маленький Ваня, який знову мив нам на кухні посуд. Вони їли, пили, балакали. Раз Ваня сказав мені з незвично серйозним виразом на дитинному обличчі: «Всі ми люди злі, всі. Я теж поганий, теж чинив зло».

З'явився Анатоль, притягнув із собою програвач, не знаю звідки. Двоє його хлопців несли за ним платівки. І що ж вони запускали знову і знову? Мабуть, разів із десять, після того, як спробували і відразу забракували Лоенґріна, Дев'яту, Брамса та Сметану? Вони вмикають рекламну платівку, яку текстильна фірма С. & А. колись давала в подарунок, якщо ти робив якусь більшу покупку.

«У Це-унд-А підіть, до речі, – вас чекають гарні речі...» І далі, в ритмі фокстроту, веселим голосом перераховано всю продукцію фірми; івани захоплено підспівують, їм це до вподоби.

І от на столі знову спиртне. Я впізнаю жадібний погляд, який з'являється в Анатолія; врешті під доволі прозорим приводом він спроваджує всіх геть. До цих дверей немає навіть ключа. Анатоль підпирає їх фотелем. А я все думаю про нашу з удовою ранкову розмову коло плити; намагаюся затверднути, наче шматок дерева і, заплющивши очі, зосереджуюся на своєму «ні».

Він відсуває фотель, коли вдова приносить суп. Доки ми з нею займаємо місця за столом, накульгуючи, приходять навіть пан Паулі з сусідньої кімнати, ідеально поголений, з манікюром, у шовковому халаті... В цей час Анатоль лежить по діагоналі ліжка, його ноги в чоботях звисають, а чорні кучері сплуталися. Він спить, і дихання в нього легке.

Анатоль проспав як дитина три години поспіль, один серед нас трьох, ворогів. Навіть коли він спить, ми відчуваємося безпечніше, ніж самі; він – наш мур. Револьвер заткнутий за пояс, а сам дає хропака.

Тим часом надворі війна, центр задимлений, свистять постріли.

Вдова приносить пляшку мародерського бургундського з казарми і наливає нам у кавові горнята, на випадок якщо прийдуть росіяни. Ми говоримо між собою зовсім тихо, щоб не розбудити Анатолія. Нам приємно побути в цьому приязному і вихованому товаристві, ми насолоджуємось годинами тиші, хочемо зробити одне для одного щось хороше. Душа відпочиває.

Близько 16-ї Анатоль прокинувся і стрімголов помчав виконувати якісь службові обов'язки. Трохи згодом у парадні двері хтось загупав. Ми затремтіли, серце вискакувало з грудей. Слава богу, це тільки Андрей, шкільний учитель із синьо-крижаним поглядом. Ми витріщилися на нього, вдова з полегшенням кинулася йому на ший. Він усміхнувся у відповідь.

У нас гарна розмова, цього разу не про політику, а про людство. Андрей повчально заявляє, що заперечує «такі речі», при цьому знічено дивиться кудись повз мене; переконує, що бачить у жінці товаришку, а не тіло. Він – фанатик і не дивиться в очі, кажучи це. Він свідомий непогрішності власної догми.

Тепер я мимоволі роздумую над тим, чи можна вважати перевагою моє знання російської. З одного боку, це додає мені трохи певності, якої немає в інших. Що для інших – грубі звірячі звуки, нелюдські крики, для мене є все-таки людською мовою, багато нюансованою, мелодійною, мовою Пушкіна і Толстого. Хоча мені теж страшно, страшно, страшно (хоч і трохи менше завдяки Анатолію), я принаймні спілкуюся з ними особисто, відрізняю найзліших від стерпних, класифікую їх, формую свої уявлення. Вперше я також відчуваю себе свідком. У цьому місті зовсім небагато тих, хто може з ними говорити; тих, хто бачив їхні берези та села і їхніх селян у «лаптях» із лика, а також стрімкі нові будівлі, якими вони так пишаються, – і хто тепер, як я, є лише гноем під їхніми солдатськими чобітьми. Натомість іншим – тим, хто не розуміє ані слова з їхньої мови, – легше. Ці чоловіки для них чужі; вони можуть прокладати глибші траншеї між собою і ними й переконувати себе, що це взагалі не люди, а лише дикуни, худоба. Я ж так не можу. Я знаю, що вони – люди, як і ми; звісно, гадаю, на нижчому ступені розвитку, молодші як народ, іще ближчі до власних витоків. Мабуть, подібно поводитися тевтонці, увірвавшись у Рим: хапали завойованих

римлянок, які приємно пахли, мали вишукані зачіски, манікюр і педикюр. Бути ж завойованим – це неминуче посипати рану перцем.

Близько 18-ї раптом крики на сходовій клітці. Різкий стук дактилем у наші двері: «Наш підвал розграбували!» Андрей, який сидить на канапі, киває. Каже, дізнався про це ще кілька годин тому і радить сходити по свої речі.

Внизу – хаос. Розламані перегородки з дощок, вирвані замки, роздерті та пошматовані валізи. Ми спотикаємося об чужі пожитки, наступаємо на ще чисту білизну, що клоччям валяється довкола. Огризком свічки освітлюємо свій кут, хапаємо, що вдасться: рушники, шматок шинки на шнурку. Вдова голосить: зникла її велика валіза, в яку вона склала свій найкращий одяг. Вона вивертає чийсь порвану валізу в коридорі й напихає її рештками власних пожитків. Руками згрібає з підлоги розсипане борошно й засипає його у валізу, наче навіжена. Зліва і справа в мерехтінні свічок метушаться сусіди. Чути пронизливі вигуки та голосіння. Пір'я з подушок кружляє в повітрі, пахне розлитим вином і нечистотами.

Нагору. Ми тягнемо свої пожитки. Видно, що Андрею прикро через грабунок. Він втішає нас, каже, що, можливо, там усе перевернули й порозкидали, але зникнути нічого не мало, адже злодіїв напевно цікавив тільки алкоголь. Ваня, дитина, тим часом знову з'явився і, серйозно дивлячись своїми чорними очима, обіцяє вдові – наполовину німецькою, наполовину російською – що зранку, як тільки з'явиться світло, проведе нас донизу і постереже, доки ми знайдемо все, що нам належить.

Вдова плаче, з кожним наступним схлипуванням згадуючи про все нові й нові речі зі своєї валізи: добрий костюм, трикотажну сукню, надійне взуття. Я також пригнічена. Ми зовсім безправні, трофеї, лайно. Наш гнів спрямовано на Адольфа. Боязкі запитання: а де пролягає фронт? Коли настане мир?

Доки ми шепочемося коло ліжка пана Паулі, який по обіді знову туди сховався, Андрей проводить у сусідній кімнаті воєнну нараду за столом із червоного дерева. Раптом шибки вилітають, шматки картону летять через усю кімнату. Вибух. Мене відкидає до протилежної стіни. Скрегіт, хмара пилу в кімнаті, на вулиці обвалюється стіна... Через півгодини ми дізнаємось від сусідів, що на будинок поруч упала німецька граната, поранила кількох росіян і вбила коня. Наступного ранку ми бачили його в дворі: м'ясо акуратно вирізане, лежить на закривавленому простирадлі, а поруч на вологій від крові землі – тлусті нутрощі.

Що саме було ввечері, не можу зараз пригадати. Мабуть, горілка, хліб, оселедець, м'ясні консерви, злягання, Анатоль. А зараз знову те саме: повний комплект росіян за столом, як уже знайомих, так і нових. Вони знову мають годинники, порівнюють час; московський, який вони привезли з собою, на годину випереджає наш. В одного був старий кишеньковий годинник в оправі, східно-пруссської марки, з блискучо-жовтим циферблатом. Чому вони так поведені на годинниках? Їм не йдеться про їхню вартість, адже на персні, сережки чи браслети вони не дивляться з такою жагою, а часом узагалі їх не помічають, якщо є нагода роздобути ще один годинник. Може, річ у тім, що в них удома годинники ще довго будуть доступні далеко не всім. Треба вже бути кимось неабиким, щоб отримати такий жаданий наручний годинник – себто щоб держава вручила його тобі. А тут годинники раптом, як редька, ростуть усюди, в небувалій кількості і для кожного, хто тільки

схоче їх зібрати. З кожним новим годинником їхній власник відчуває зростання своєї влади. З кожним годинником, який він у себе вдома подарує або віддасть, його особиста вагомість зростатиме. Мабуть, так і є. Адже вони не розрізняють годинники за вартістю і надають перевагу тим, що мають всілякі «прибамбаси», наприклад, секундомір або циферблат, схований у металевий футляр. Яскравий малюнок на циферблаті – ще одна принада.

Я бачила, як лежать руки чоловіків на нашому столі, й несподівано відчула огиду. Вони здалися мені такими голими. До чого вони липнуть? Я швидко запила цю думку горілкою; щойно я підношу склянку до губ, вони кричать «Випіть надо» і тішаться кожному моєму ковткові, наче це неабиякий вчинок. Цього разу, крім горілки, в хід іде і червоне вино – мабуть, підвальний трофей. Свічка, приклеєна до тарілки, променить мерехтливим сяйвом, і на стіні видно слов'янські профілі.

Вперше в нас тут справжня дискусія. Принаймні троє доволі цікавих учасників: по-перше, Андрей, шкільний вчитель і гравець у шахи з блакитно-крижаним поглядом, стриманий і неголосний, як і завжди. По-друге, кавказець із гачкуватим носом і осяйним поглядом. («Я не єврей, я – грузин», – так він мені представився.) Він надзвичайно начитаний, легко цитує як вірші, так і прозу, балакучий і проворний, наче фехтувальник. А ще третій інтелектуальний «монстр» – новенький. Зовсім юний лейтенант, цього вечора його ще поранило осколком, з абияк перемотаною гомілкою, накульгує, спираючись на німецький ціпок, прикрашений усілякими пам'ятними знаками зі знаменитих місць у горах Гарцу. Лейтенант білявий і з похмурим поглядом. Говорить в'їдливо. Каже якимось: «Я, як розумна людина...», а кавказець йому відразу зауважує: «Тут є й інші розумні люди, – немка, наприклад» (себто я).

Дискутують про витoki війни, які вони бачать у фашизмі, в самій його структурі, що спонукає до грабунків. Хитаючи головами, дають зрозуміти, що Німеччина, на їхню думку, взагалі не потребувала війни, адже це багата, добре забезпечена й розвинена країна – навіть нині, попри всі руйнування. Певний час ми дискутуємо про вбогий ранній капіталізм, який успадкувала російська революція, а також про розвинутий і заможний пізній, який зазнав поступу навіть в умовах теперішнього занепаду. Із нерішучою і раптом незвично обережною аргументацією вони наголошують на тому, що їхня країна перебуває лише на початку великого розвитку і що дивитися на неї, оцінювати і порівнювати треба лише з позиції майбутнього...

Один із них звертає увагу на меблі довкола (стиль XIX століття) і бачить у цьому прояв високої культури. Нарешті вони переходять до теми «виродження» і сваряться про те, вироджені ми – німці – чи ні. Ця гра приносить їм насолоду; жвавий обмін аргументами; в Андрея спокійна манера розмови.

Час від часу – злостиві випадки блондина, адресовані особисто мені. Він так і сяк висміює завойовницькі плани Німеччини, її поразку. Інші не підтримують цих інтонацій, швидко змінюють тему, роблять йому зауваження, демонструють делікатність переможців.

Посеред розмови не витримує Анатоль; стомлений після служби, він позіхає. Він сів до кола, але йому було страшенно нудно. Адже він не може долучитися до розмови. Він селянин. Розповідав мені, що в своєму «колхозі» відповідав за молоко, був, так би мовити, начальником молочарні. Я на це:

«Ой, як цікаво». А він: «Ну, мабуть. Знаєш, постійно молоко, саме тільки молоко...» І зітхнув. Посидівши півгодини, він пішов, доки інші й далі дискутували.

Поруч спав пан Паулі. Вдова знову примостилася коло нього на ніч. В усьому решта розклад зрозумілий: право на квартиру є в кількох друзів дому, якщо можна їх так назвати (наприклад, у солдатів із Анатолевого загону, яких він привів). Але право на ніч – лише у головного, Анатоля. Для решти я – табу, принаймні на сьогодні. А що буде завтра? Ніхто не знає. Близько 12-ї знову з'явився Анатоль. Компанія за столом відразу почала розходитися, сама по собі. Останнім, накульгуючи, пішов блондин із ціпком, мовчки змірявши мене на прощання злим поглядом.

Далі – провали в пам'яті. Я знову пила так багато, що не пригадую деталей. Перше, що пам'ятаю, – ранній ранок понеділка, розмова з Анатолем, що скінчилася невеликим непорозумінням. Кажу йому: «Ти – ведмідь». (Слово я знаю: медведь; так називалася колись відома російська кнайпа на Таунцінштрассе.)

А Анатоль, думаючи, що я плутаю слова, починає дуже терпляче пояснювати, наче дитині: «Ні, ти наплутала. Медведь – тварина. Коричневий звір у лісі. Він великий і реве. А я – челавек, людина».

Спогади про понеділок, 30 квітня 1945

Світає, сіро-рожево. З віконних дір віє холодом, у роті – присмак диму. Знову кукурікають півні. Ці ранкові години – тільки для мене. Я витираю, змітаю недопалки, риб'ячі кістки й крихти хліба, відчищаю з поверхні столу круглі сліди від чарок. Потім ошадлива ранкова купіль: два повні горнята води. Між п'ятою і сьомою ранку, доки вдова і пан Паулі ще сплять, – мої найщасливіші години, якщо доречно вживати тут слово «щастя». Адже це відносне щастя. Я трохи шию і церую, а також намілюю свою другу сорочку. Ми певні, що в цей час не з'явиться ніхто з росіян.

Із дев'ятої знову звичний рух крізь відчинені задні двері. Різні незнайомі чоловіки. Раптом – двоє чи троє; крутяться коло мене і вдови, хочуть нас упіймати, жадібні, як лисиці. Але переважно приходять хтось із уже знайомих і допомагає нам спровадити чужинців. Я чула, як Гріша наклав табу, згадавши ім'я Анатоля. І пишаюся тим, що мені це справді вдалося. Я зуміла приручити одного з вовків, і то найсильнішого в зграї, аби він проганяв решту.

Близько десятої ми піднялися до книгаря, за чиїми надійними замками й досі ховається понад десяток сусідів. Таємний стукіт дактилем, і нас впускають досередини: запланована зустріч мешканців.

Тиснява чоловіків і жінок. Не так і швидко я впізнала всю підвальну громаду. Дехто має зовсім інший вигляд. Майже в усіх жінок сиве або з

сивими пасмами волосся: вони не мають змоги його фарбувати. Обличчя також здаються незнайомими, невпевненими і старими.

Ми сідаємо за стіл, поспіхом, сповнені страху, що наше «зібрання» помітять росіяни і якимось неправильно його витлумачать. Якнайшвидше – так швидко, як тільки можу говорити, – я переказую новини, які дізналася з російських газет і почула від росіян, головним чином від Андрея та Анатолія. Оточення довкола Берліна зімкнулося; всі передмістя зайняли, тільки за Тіргартен і Моабіт іще тривають бої; генералів масово взяли в полон; Гітлер, здається, мертвий, але напевно нічого не відомо; Геббельс вчинив самогубство; Муссоліні начебто розстріляли італійці; росіяни стоять на Ельбі, зустрілися там із американцями й братаються з ними.

Всі жадібно слухають, – для них це нова інформація. Я роззираюся навколо і питаю гамбурганку про її дочку, Штінхен із перев'язаною головою. Вона розповіла мені, виразно наголошуючи кожне «Ш», що її вісімнадцятилітня дочка сховалася на потаємній антресолі й проводить у закутку над кухонною стелею всі ночі й більшу частину дня. Росіяни про цю таємну комірчку не знають. Такого в них удома немає. Раніше там ховали валізи, а ще давніше, мабуть, ночували покоївки. Тож тепер Штінхен нидіє у вузькій затхлій кімнатці, де в неї є постіль, нічний горщик і одеколон. І щойно десь чути кроки або будь-який галас, вона, за розповідями матері, швидко зникає за дверима своєї комірчини. Але принаймні Штінхен досі неторкана.

Ми знову спустилися до себе. Наш будинок уже давно належить солдатам. Усюди смердить кіньми. Навколо купи кінського лайна, рознесені солдатськими чоботами. Вони, переможці, себе нічим не обтяжують. Сцяють на стіни, де тільки захочуть. Калюжі сечі й на сходових клітках, і в парадному холі. Мабуть, у покинутих квартирах, які їм дісталися, вони поведуться так само.

В кухні на нас уже чекав юний Ваня, виструнчений, наче вартовий, з автоматом наготові. З поглядом вірного пса він запропонував супроводити нас у підвал. І знову ми спускаємось у темряву. В чорному проході все ще було кілька росіян, які дрімали, розлігшись посеред дня на справжній постільній білизні, яку десь дістали. В закутку під гвинтовими сходами лежав ще один, перегородивши нам прохід; із-під нього витікала калюжа. Після того як Ваня кілька разів штовхнув його ногою, той із бурмотінням відсунувся вбік. У свої шістнадцять Ваня вже сержант і поводить себе відповідно до рангу. Андрей розповів мені, що юнак працював на одному східно-пруському господарстві як іноземний робітник, а потім приєднався до російського війська, коли воно там проходило, і завдяки якимось героїчним діям просунувся вгору по військовій драбині.

Ми навпомацки рухалися по підвалу й шукали речі вдови. Речі, мені незнайомі, та й сама вдова вже не намагалася їх відрізнити, хапаючи все, що здавалося придатним до вжитку. При тьмяному світлі з верхніх вікон, а також із Ваніним ліхтарем ми збирали картоплини й цибулини та виносили з полиці вцілілі банки з маринадами.

До нас підійшов якийсь хлопець із вузькими очима, відпустив кілька непристойностей, перемежованих німецькими словами. Ваня у відповідь сказав кудись ніби повз нього: «Добре, досить». І вузькоокий забрався геть.

Обід. У нас іще всього вдосталь. Порівняно зі скромними самотніми трапезами, які були в мене в мансарді, тепер я маю сите життя. Більше ніякої кропиви: є м'ясо, сало, масло, горох, цибуля, консервовані овочі. Пан Паулі на своєму ложі страждань наминає за трьох. І тільки коли дійшло до грушевого компоту, він раптом зойкнув і витягнув з рота довгий гострий шматок скла. Я теж відчула в роті гострий зубчик. Банка з компотом, наш підвальний трофей, була розбита.

На вулиці триває війна. Наша нова ранкова й вечірня молитва: «За все це ми дякуємо тобі, фюрере». Речення, яке в мирні роки тисячі разів дублювали на плакатах як похвалу й подяку і яке звучало в промовах. Тепер же, хоч усі слова лишилися ті самі, воно змінило значення, стало насмішкою. Здається, такі речі називають діалектичним поворотом.

Тихе пообіддя. Анатоль із хлопцями кудись пішов. Здається, вони обговорюють святкування першого травня. Ми хвилюємось через це свято. Кажуть, усі росіяни отримують у подарунок горілку.

Анатоль не прийшов. Замість нього пізно ввечері, близько 21-ї, з'явився приземкуватий чоловік, уже літній, із рябим від віспи обличчям і порізаними щоками. Серце калатає. Яке страшне обличчя!

Але в нього несподівано добрі манери, старанна й надзвичайно вишукана мова. Це також перший солдат, який каже мені «гражданка» («громадянко»): так росіяни звертаються до незнайомих жінок, яких не можна назвати «товаришками». Він представляється новим ад'ютантом Анатолія і каже, що той уповноважив його прийти на вечерю й принести з собою все необхідне. Все це він сказав, іще стоячи перед парадними дверима, які я тримала закритими на ланцюжку.

Я впустила його досередини, запропонувала стілець. Звісно, він хотів поговорити. І так, він розуміє, що його обличчя не викликає особливої довіри, тож докладає подвійних зусиль, щоб завоювати симпатію в інший спосіб. Він розповів, що родом із Кавказу – регіону, де бував Пушкін і де він черпав натхнення для власної творчості. Я розуміла не все, він висловлювався дуже по-вченому, формулював довгі й складні речення. Але принаймні я зреагувала на слово «Пушкін» і згадала кілька назв, як-то «Боріс Годунов» і «Станційний доглядач». Розповіла йому, що кілька років тому в Німеччині вийшла екранізація цієї повісті – «Поштмейстер». Ця новина його відчутно втішила. Коротше кажучи, справжня салонна розмова; дуже дивно. Я не знаю, як поводитися з цими хлопцями, і щоразу дивуюся тому, як вони нас дивують.

Раптом із кухні чути галас і чоловічі голоси. Невже Анатоль? Низький кавказець каже, що це точно не він, але разом зі мною іде на кухню, звідки вилітає перелякана вдова з криком: «Обережно, Петька!»

Петька? О, боже милий, то він і досі тут! Петька з настобурченим волоссям і ручиськами лісоруба, «ромео», чії руки так тремтіли, коли він незграбно белькотів до мене.

Втрьох ми заходимо на кухню. На серванті догорає лампа Гінденбургта. А ще, похитуючись, блимає із останніх сил ліхтар у руках не знайомого мені росіянина. Другий – це, звісно, Петька, його я впізнаю за голосом. Від

позавчора (так, це і справді було тільки позавчора) його кохання до мене обернулося на ненависть. Петька, знехтуваний сибіряк, підходить до мене, щойно побачив. Його волосся стирчить у різні боки (бозна-де посіяв кепку). Маленькі очиці блищать. Він п'яний, як чіп.

У куті коло вікна стоїть швейна машинка. Петька бере її з підлоги за закритий футляр, піднімає вгору і кидає в мене через усю кухню. Машинка з гуркотом приземляється на плитку. Я нахиляюся і кричу приземкуватору кавказцю: «Клич Анатоля!», ховаюся за іншим, не знайомим мені солдатом, який прийшов із Петькою, благаю його допомогти з п'яним. Тепер Петька кидається на мене з голими кулаками, але безнадійно промазує, бо ним хитає. А тоді випадково задуває «аварійний» вогник на серванті. Раптом вмирає і батарея в ліхтарику, і ми опиняємось у цілковитій темряві. Я чую, як Петька відсапується, відчуваю його самотній подих. Власне, мені не страшно – я надто зосереджена на тому, щоб ухилитися від Петьки, підставити йому підніжку, а ще відчуваю, що навколо союзники. Нарешті ми всі разом зуміли відтіснити його до задніх дверей. Ліхтар знову кидає кілька плям світла. Ми виштовхуємо Петьку на гвинтові сходи, він падає на кілька сходинок нижче. Спотикаючись, кричить мені, що я поганка, паскуда і насамкінець вилається «в матір».

Перша година ночі, себто вже вівторок, 1 травня. Я присіла у фотель, майже мертва від втоми. Низенький ад'ютант знову пішов, справді по Анатоля. Я дослухалася, дрімала... Вдова і пан Паулі вже давно пішли спати. А я не наважувалася, все чекала.

Нарешті стукіт у передні двері. Знову приземкуватий тип. Цього разу він приніс сало, хліб, оселедець, а ще флягу, повну горілки. Спотикаючись від знемоги, я шукаю на кухні тарілки і склянки, накриваю круглий стіл, а низенький мені допомагає. Вишукано закручені філе оселедця, очищені від кісток. Я позіхаю, а ад'ютант мене втішає: «Анатоль скоро прийде».

Через десять хвилин він і справді приходиться, разом із похмурим білявим лейтенантом, котрий усе ще шкутильгає, спираючись на німецький ціпок. Анатоль тягне мене до себе на коліна, позіхає: «Я... спати...»

Не встигли ми вчотирьох сісти за їжу і питво, як у двері знову постукали: один із Анатолевих хлопців. Прийшов по Анатоля з ад'ютантом, щоб відвести їх до коменданта. Здається, цієї ночі щось коїться; може, бо травневі свята? Анатоль, зітхаючи, встає і йде. Низенький тип ще раз відкушує хліба з салом і, дожовуючи, біжить услід.

Вони зникли. Залишився тільки похмурий блондин. Він неспокійно ходить зі своїм ціпком по кімнаті, знову сідає, пронизує мене поглядом. Свічки блимають. Я майже падаю зі стільця від втоми. Не можу згадати жодного слова.

Блондин дивиться поперед себе. Каже, що хоче тут лишитися. Я іду показати йому задню комірчину. Ні, він хоче лишитися в тій кімнаті. Я починаю стелити йому на канапі. Ні, він хоче в ліжку, плачеться лейтенант, вередливо і монотонно, як перевтомлена дитина. Добре, прошу. Я лягаю, як є, на канапу, вдягнена. Ні, я мушу лягти до нього в ліжку. Я не хочу. Тоді він починає чіплятися до мене на канапі. Я погрожую Анатолем. Блондин грубо регоче: «Сьогодні він більше не прийде».

Я встаю, хочу піти в комірчину або до вдови, байдуже куди. Тоді він поступається. Його вже влаштує канапа. Він лягає, загортається в ковдру.

Тоді я лягаю в ліжко, вдягнена, знімаю тільки взуття.

Та вже скоро налякано зриваюся, бо крізь темряву чую стукіт його ціпка, дедалі ближче. Він знову тут, хоче до мене в ліжко. Я захмеліла від втоми, відбиваюся, щось белькочу, не хочу. Він не поступається: вперте, похмуре наполягання. Кілька разів повторює, бурмоче: «Я молодий». Йому не більше двадцяти.

Опираючись, зуміла стусоннути його по скаліченій нозі. Він зойкає, лає мене, б'є кулаком. А тоді перехиляється через край ліжка і шукає щось на підлозі. Лише за мить усвідомлюю, що він видивляється свій ціпок, який залишив коло ліжка. Вузлуватий патик. Якщо він гепне мене ним у темряві по голові, мені кінець. Я намагаюся втримати його за руки, відтягую від краю ліжка. Він знову починає налягати. Я шепочу: «Це ж як у собак...» Це речення раптом страшенно його заводить; він бурмоче і повторює його знову і знову: «Так – це добре – як у собак – дуже добре – по-собачому – по-собачому». Іноді, виснажені, ми на кілька хвилин засинаємо, потім він знову починає налягати і чіплятися... Я така виснажена, майже мертва, в напівсні глухо опираюся далі. В нього дуже холодні губи...

Близько п'ятої, з першими півнями, він важко підвівся, закотив штанину і зняв брудну пов'язку зі своєї зазубреної рани. Я мимоволі здригаюся. «Допомогти?» Він хитає головою, дивиться на мене якусь мить, а тоді раптом схаркує перед ліжком – спльовує свою зневагу. Він пішов. Одним нічним жахіттям менше. Після цього ще три години непробудного сну.

Вівторок, 1 травня 1945, друга половина дня

Ми зустріли сьогоднішній день зі страхом, сидячи на кухні геть виснажені й чекаючи, коли станеться щось погане. Але все почалося звично. Раптом кухню заповнили чоловіки, знайомі й незнайомі. Один у білому, робочому халаті підійшов, назвався пекарем і пошепки пообіцяв борошно і хліб, багато борошна і хліба, якщо я його... (він не сказав уголос того, що більшість із них називають «любити», «одружитися» або просто «переспати», а тільки скопив оком).

На вулиці пролунали якісь крики і всі хлопці миттю зникли з нашої кухні. Невдовзі вони вже вишикувалися в два ряди внизу під кленом. Анатоль походжав перед ними, справжній старший лейтенант, але привітний: запхав руки в кишені шкіряної куртки і промовляв. До мене долинали тільки шматки речень: «...Першого травня... близька перемога... може, і смішно, але ми повинні пам'ятати указ товариша Сталіна...» тощо. Він лукаво підморгував при цьому своїм хлопцям, а ті у відповідь шкірилися. Наперед вийшов Андрей, поставив запитання і отримав відповідь. Іще двоє-трьох чоловіків підняли руки, як у

школі, щось спитали, почуваячись при цьому вільно. Ані суворої дисципліни, ані військової муштри. Товариш старший лейтенант поводився як товариш. Під час церемонії над школою з ревом і далі пролітали снаряди з «катюші», залишаючи на небі сірчано-жовті сліди.

Мені було зле й моторошно, я шкутильгала, як кривенька качечка. Вдова обшукала домашню аптечку, яку ховала на антресолі, й дала мені бляшанку з залишками вазеліну.

Я все не могла позбутися думки, як же добре мені велося в попередньому житті, адже раніше я ніколи не відчувала кохання як тягар, а тільки як радісний дар. Мене ніколи не змушували, та й мені не доводилося себе змушувати. То було добре. І так кепсько мені зараз не через надмір. Бодем відлунює тіло, над яким поглумилися, яке взяли проти його волі.

Це нагадало мені про одну заміжню шкільну подругу, котра на початку війни зізналася, що зараз, без чоловіка, якого призвали, вона в якомусь сенсі відчувається фізично краще. Шлюбні обов'язки, мовляв, завжди були для неї болючі й безрадісні, хоч вона щосили приховувала це від чоловіка. Мабуть, це і називають фригідністю. Її тіло не було готове. Я теж почувалась фригідною під час усіх цих злягань. А інакше не могло й не може бути; я хочу залишатися мертвою і без жодних почуттів, доки я – не більше, аніж воєнний трофей.

Близько обіду я випадково врятувала два людські життя. Почалося з того, що один німець, не знайомий мені літній чоловік, постукав у парадні двері й покликав мене. Власне, покликав «пані, котра знає російську».

Я пішла за ним донизу; дуже неохоче, мушу визнати, бо чоловік бурмотів щось про револьвери і розстріл. Внизу стояли поштар із дружиною і – яке ж полегшення – дехто з Анатолєвих хлопців, молодших офіцерів. (Завдяки базовим урокам Анатолія я вже досить упевнено розрізняю ранги.) Він уже стояв обличчям до стіни, мовчки, плечі донизу, голова опущена, в домашніх капцях. Вона ж повернула голову й через плече торохтіла, повторюючи одні й ті самі речення.

Що сталося? А ось що: дівчину-втікачку, яка винаймала в поштаря кімнату і ще в суботу зранку голосила, що хоче з усім покінчити, бо більше так не може, впіймали на сходах, а в кишені її пальта знайшли револьвер. Цю пукавку вона привезла, мабуть, іще з дому. Ніхто точно не знає. Вона вирвалася, побігла сходами нагору й утекла від переслідувачів, сховавшись у лабіринті мансард. Відтоді її не бачили. І от кімнати поштаря перевернули догори дном і врешті знайшли – який жах! – портретне фото, на якому зображено дівчину в уніформі СС. Вони взяли світлинку з собою, показують її мені; доводиться підтвердити, що це і справді дівчина з Кенігзберга. А есесівець на фото – чи то її коханий, чи брат; у нього така сама велика голова.

Тепер же росіяни, схопивши двох стареньких як заручників, готові їх одразу розстріляти, якщо ті не приведуть дівчину чи не скажуть, де вона ховається.

Спершу треба прояснити непорозуміння. Росіяни вирішили, що ці старі – батьки дівчини. Ці чоловіки звикли до справжніх сімей: наші поплутані,

розділені, перемішані доми для них дивина. Почувши, що це геть чужі люди, в яких дівчина просто мешкала, вони відразу змінюють інтонації. Літня пані, яка під час нашого обміну репліками налякано зиркала то на росіян, то на мене, замовкає, але відразу ж потому, намагаючись скористатися ситуацією, починає проклинати зниклу, ганити її: мовляв, її до них просто підселили, вона не принесла їм нічого, крім клопотів і безладу, вони вже ситі по горло, їх усе це не дивує... Мовляв, якби вони знали, де та дівчина, то напевно б розповіли; в них немає підстав щось приховувати. І так далі.

Та пані й справді здала б дівчину, якби могла. Вона знову і знову перелякано белькоче те саме, а її чоловік тим часом стоїть мовчазний і непомітний, повернутий обличчям до стіни.

Я без упину говорю, пояснюю росіянам, що дівчина напевно не планувала вбивати з револьвера когось із них, а радше – як я і сама чула – планувала самогубство і, мабуть, уже давно десь застрелилася; скоріше за все, скоро вони знайдуть її тіло. (Слова на позначення самогубства, само-убійство, теж немає в російсько-німецькому солдатському словнику. Я випитала його в Андрея.)

Поступово атмосфера трохи розрядилася. Я навіть наважилася виставити подружжя поштаря в комічному світлі, як таких собі безнадійних дурників, які ні бельмеса не тямлять. Нарешті чоловік теж повернувся обличчям. Із його відкритого рота ниточками звисала слина, наче в немовляти. Жінка мовчала, а її світлий безумний погляд метався поміж мною і росіянином. Врешті їх обох відпустили, живими.

Мені ще доручили повідомити всім цивільним у будинку, що якщо іще в когось знайдуть зброю, то весь дім – від підвалу до піддашся – спалять дощенту відповідно до законів воєнного часу. Але дівчину, заприсяглися вони, таки знайдуть і ліквідують.

Мої веселі товариші по чарці геть змінилися. Їх і не впізнати! Ані знаком вони не виказують нашого знайомства, того, що стільки разів пиячили разом зі мною за круглим столом. Не можна покладатися на їхні п'яні співи. Служба службою, а оковита – це тільки оковита, принаймні для цих трьох хлопців. Треба це взяти до уваги й бути з ними обережною.

Після цього я задоволена собою, але й дещо налякана. Ще трохи, і про мене тут знатиме кожен пес, і в цьому й біда. Так, я визнаю: мені страшно, і я хочу залишатися непомітною. Коли я поверталася, підійшов той чоловік, який мене сюди покликав, і попросив перекласти вислів, який він часто чув від росіян: «Гітлер дурак!» Я перекладаю: «Гітлер дурень». Вони весь час кажуть це так переможно, наче якимось велике відкриття.

Середа, 2 травня 1945, а також решта дня вівторка

Я провела другу половину вівторка, сидячи на ліжку пана Паулі й записуючи все, що сталося. Задля безпеки останні сторінки цього зошита я оформила як словничок німецько-російських слів, щоб можна було продемонструвати його кожному допитливому росіянину, який сюди ввірветься. Одного разу я вже так зробила, за що отримала похвалу: мене поплескали по плечу.

Під вечір нас потривожили. Хтось підійшов і почав гатити в парадні двері. Я відчинила їх на ланцюжок, побачила щось біле і впізнала пекаря, який був тут у вівторок зранку в своєму робочому халаті. Хотів увійти. Я не хотіла впускати. Вдала, ніби вдома Анатоль. Тоді він почав вимагати від мене іншу дівчину, будь-яку – адресу, інструкцію, де її можна знайти; він, мовляв, готовий дати за це борошно, багато борошна, і мені теж, якщо стану посередницею. Не знаю я жодних дівчат для нього, не хочу знати. Тоді він став нав'язливий, просунув ногу в щілину дверей, розірвав дверний ланцюжок. Я силою виштовхала його геть і грюкнула дверима.

Так, дівчата поступово перетворилися на дефіцитний товар. Тепер ми знаємо час і години, коли чоловіки вирушають полювати на жінок, тож ховаємо дівчат, запихаємо їх на антресолях, закриваємо в квартирах за надійними замками. Коло водяного насоса пошепки ділилися таємною інформацією: в якомусь бомбосховищі лікарка облаштувала в одному з приміщень епідемічний лазарет із великими табличками німецькою та російською, що, мовляв, тут лежать хворі на тиф. Але насправді там тільки молоденькі дівчата з навколишніх домів, і вигаданим тифом лікарка рятує їхню незайманість.

Трохи згодом знову чути галас. Цього разу двоє, яких ми раніше не бачили, проникли в порожнє сусіднє помешкання. На висоті близько двох метрів у суміжній стіні між двома квартирами з'яє дірка шириною десь у чотири кулаки: вона з'явилася після останнього бомбардування. І якраз до цієї пошкодженої стіни хлопці з того боку, найімовірніше, присунули стіл. Тепер через діру вони кричать нам, щоб ми просто зараз відчинили їм двері, інакше вони нас розстріляють. (Того, що наші задні двері й так відчинені, вони, мабуть, не знали.) Один із хлопців посвітив ліхтарем у наш коридор, тоді як другий завдав зброю на плече. Але ми вже знаємо, що так одразу вони не стріляють, особливо тоді, коли такі тверезі й ще можуть зв'язати два слова, як оці двоє. Я почала вдавати дурненьку, намагалася жартувати російською. Хай там як, це були тільки двоє безбородих хлопчаків; я їх переконала і навіть повчально згадала про указ великого Сталіна. Врешті вони злізли зі своєї вогневої позиції, погупали ще трохи чоботами об нашу стіну і нарешті пішли геть. Ми видихнули. І все-таки я почувалася спокійніше від того, що за потреби можу побігти на поверх вище і покликати на допомогу когось із Анатолєвих хлопців. Ми – особистий Анатолів звіринець. Тепер про це вже знають майже всі.

Але вдові все одно було незатишно, навіть моторошно, особливо, коли до вечора не з'явився ніхто з наших постійних гостей. Вона скористалася хвилиною тиші на сходах і помчала нагору, щоб побачитися з іншими мешканцями. Повернулася за десять хвилин: «Я тебе прошу, ходімо до пані Вендт. Там такі приємні росіяни, і там справді дуже затишно».

Пані Вендт – самотня п'ятдесятилітня жінка з гнійною екземою на щоці, та сама, котра причепила свою обручку до гумки на трусах. З'ясувалося, що вона з'їхалася з економкою нашого колишнього домовласника, котрий втік на Захід, – ще одне товариство взаємодопомоги, що виникло на ґрунті страху й

безвиході (тепер такі з'являються повсюди). В маленькій кухні сморід і тютюновий чад. У сьйві свічки я вирізнила двох жінок і трьох росіян. Перед ними на столі лежала купа консервних бляшанок, більшість без написів. Мабуть, провізія німецького війська, російські трофеї. Один із росіян відразу ж тицьнув удові до рук одну бляшанку.

На прохання жінок я не сказала ані слова російською, вдавала звичайну дурепу. Ніхто з них трьох мене не знав. Один із них, якого називали Серьожею, взявся за мене, поклавши руку мені на стегно. Інший росіянин втрутився і м'яко сказав: «Брате, я тебе прошу, не треба». І Серьожа, впійманий на гарячому, відсунувся.

Я здивована. Той, хто говорив, – молодий і вродливий. В нього темне волосся, правильні риси. Очі сяють. Руки білі й тонкі. От він уже дивиться на мене і каже незграбною німецькою, щоб я не боялася: «Нішт габен анкст».

Пані Вендт пошепки повідомляє нам, що цього росіянина звати Степан і під час бомбардування Києва він втратив дружину і двох дітей – але він, мовляв, усе нам пробачив і поводить ся як святий.

Тепер третій росіянин, маленький і рябий від віспи, тицяє мені бляшанку, яку відкрив кишеньковим ножиком. Відразу потому передає сам ножик і жестом показує, щоб я їла. Це консервоване м'ясо. Я наколюю ножем тлусті, великі шматки й кладу їх у рот: я голодна. Всі троє росіян задоволено на мене дивляться. Пані Вендт відчиняє холодильник і показує цілі ряди консервних бляшанок, які принесли з собою троє хлопців. Тут і справді затишно. При цьому обидві жінки доволі відразливі на вигляд: у пані Вендт екзема, а колишня економка нагадує мишу – в окулярах і миршава. Так можна уникнути згвалтування. Одному тільки небу відомо, чому ці чоловіки зайшли саме сюди і так ревно надсаджуються, постачаючи їх продуктами.

Я би могла довго тут сидіти. Степан випромінює відчуття захищеності. Я милуюся ним, як картинкою, про себе називаю його Альошею, на честь персонажа «Братів Карамазових». Але вдова непокоїться; її турбує, що пан Паулі залишився в ліжку сам. Хоч якраз наші чоловіки, особливо лежачі хворі, напевно не мають чого остерігатися росіян. Неможливо уявити, щоб хтось із цих хлопців зайшов, похитуючи стегнами, і прошепотів: «Ну, ходи сюди». Вони безнадійно нормальні.

Серьожа проводить нас зі свічкою до дверей, покірний як ягня і слухняний під наглядом Степана, і тільки в самих дверях наважується злегка вщипнути мене за плече.

Ми збігаємо вниз, кожна з м'ясною консервою в руках. Із нашої квартири лунає бадьора музика. В середині пожвавлення. У вітальні, зайшовши через чорні двері, сидить майже весь Анатолів загін. Вони десь дістали баян і по черзі на ньому грають. Кожен намагається, жоден насправді не вміє, тож результат відповідний. Але це їх страшенно смішить. Вони хочуть святкувати, адже нині перше травня. Де Анатоль, ми не знаємо, вони кажуть, що десь на службі: йому треба вирішити багато питань.

Ми йдемо в сусідню кімнату, де спить пан Паулі, й бачимо, що там теж росіяни. Похмурий лейтенант із ціпком, прикрашеним пам'ятними знаками, і

ще один, якого той, здається, привів із собою і представив швидко і ніби мимохідь: — ч — ч — ч такий-то, майор. (Вони по-особливому заховують і заковтують свої прізвища й по батькові, дуже стараються затушувати свою ідентичність, називають тільки впізнаване ім'я та ранг, який ті, хто розуміються, і так розпізнають.)

З огидою розглядаю похмурого блондина і хочу, щоб він кудись зник. Але він жодним знаком не виказує ближчого знайомства, поводить себе формально, як чужий, і бездоганно ввічливо. Майор же, якого він привів, іще ввічливіший. Він несподівано зайшов відразу після нас, вклонився, як на уроці танців, і перед кожним повторив вітання. Високий стрункий тип, брютет, у чистій уніформі, трохи волочить ногу. І лише згодом я помічаю, що в кімнаті є ще третій новенький. Він непорушно сидів на стільці коло вікна і підійшов, мружачись у світлі свічки, лише після того, як його гукнув майор. Азіат із великими щелепами і підпухлими вузькими очима; нам представляють його як майорового денщика. Відразу після цього він повернувся в свій кут біля вікна, високо підняв комір сірої вовняної шинелі, ховаючись від вітру, який задував досередини.

Тепер ми вчотирьох сидимо на ліжку пана Паулі: вдова, я, майор і похмурий блондин. Розмову веде майор. На його прохання я дублюю німецькою його розлогі й вишукані формальні ввічливості, адресовані вдові та панові Паулі, яких він прийняв за подружжя. Ми потай зиркаємо одне на одного. Обережно обмінюємося репліками. Я не можу його розкусити, тож не зводжу з нього очей. Тепер він пропонує нам майорові сигари, які тримає просто в кишені кітеля. Пан Паулі, дякуючи, бере дві штуки, одну запалює, припалює в майора. Обое неспішно димлять. Майор знову і знову дуже ввічливо подає Паулі попільничку. Раптом він зривається і просить, щоб йому сказали, чи він раптом не заважає, — бо якщо так, він зараз же піде! І він поводить себе так, ніби й справді готовий тут-таки забратися геть. Ні-ні, заперечуємо ми, він нам не заважає. Тоді він знову сідає на місце й мовчки далі димить. Просто-таки підручник із гарних манер. Іще один зовсім новий взірць із, мабуть, невичерпного зібрання взірців, якими нас забезпечив СРСР. Але він знервований. Рука, якою він тримає сигару, відчутно тремтить. А може, в нього температура? Адже серед іншого він розповідає, що в нього поранене коліно, і з похмурим блондином-лейтенантом вони разом були в лікарні, де й познайомилися. (Тобто лікарні вони теж зайняли. Цікаво дізнатися, як їх туди поклали і куди перевели наших, які ще минулого тижня займали всі ліжка й палати.)

Тим часом співочий гурток у сусідній кімнаті перемістився кудись із нашої квартири разом із баяном. Навколо стало тихо. Я скося зиркаю на наручний годинник похмурого блондина. Його стрілки наближаються до одинадцятої. Ми дивимося одне на одного: вдова, пан Паулі і я не знаємо, як розуміти цих гостей.

Нарешті майор віддає азіату біля вікна наказ. Той витягує з кишені свого пальта щось таке, що важко було й уявити, — пляшку правдивого фірмового німецького шампанського! Він ставить його на столик біля ліжка Паулі, в світлове коло свічки. Вдова відразу біжить по склянки. Ми цокаємося, п'ємо. В цей час між майором і похмурим блондином-лейтенантом триває розмова впівголоса, яку ми, мабуть, не повинні чути. Нарешті майор повертається до мене і запитує суворо, як у школі:

— Що ви знаєте про фашизм?

— Фашизм? — затиноючись, повторюю я.

— Так, будьте такі ласкаві. Поясніть нам походження слова. Назвіть країну походження цього політичного руху.

Я гарячково міркую, бурмочу щось про Італію, Муссоліні, давніх римлян, fascio як в'язку прутиків, намагаюся проілюструвати це на прикладі лейтенантового ціпка, вкритого пам'ятними значками... І весь цей час у мене тремтять руки та коліна, бо раптом мені здається, що я здогадалася, що за один цей лейтенант і чого він від мене хоче. Мабуть, влаштував мені політичний іспит, щоб з'ясувати віросповідання, минуле — аби потім впрягти мене в якісь російські обгородки, змусити щось перекладати або допомагати армії, мало там що; і я вже майже бачу, як волочуся за ними десь по вулицях, як воєнна рабиня... А може, вони з ГПУ і хочуть зробити мене шпигункою? Сотні страшних думок. Відчуваю, як мої руки опадають, наче свинцеві, заледве вичавлюю з себе останні слова...

Мабуть, я дуже зблідла, бо вдова, яка не розуміє з нашої розмови ані слова, дивиться на мене перелякано й запитально. Тепер я чую, як майор каже похмурому блондинові-лейтенанту, і голос його звучить задоволено: «Так, у неї добрі політичні знання». Він підносить склянку і цокається зі мною.

Я полегшено видихаю, мое серце стрягне в горлі. Мабуть, я вже склала іспит і мені не треба перетрушувати всі свої шкільні знання. Я випиваю до дна, й мені доливають рештки шампанського з пляшки. Поступово у вдови злипаються очі. Гостям час їти.

Раптом новий тон, нова пропозиція. Похмурий блондин-лейтенант у двох реченнях пояснює, про що йдеться: «Ось майор. Він запитує вас, громадянко, чи він вам прийнятний».

Я падаю з неба на землю і глупо витріщаюся на обох чоловіків. Майор несподівано уважно зосереджується на своїй сигарі, турботливо вдавлює її огризок у попільничку. Здається, ніби він не почув, про що лейтенант запитував від його імені. В темряві я не розрізняю азіата коло вікна. Але він досі сидить там мовчки. Шампанського йому не дісталось.

Мовчання. Вдова запитально дивиться на мене, стенаючи плечима.

Потім лейтенант повторює, глухо і незворушно: «То майор вам прийнятний? Ви можете його любити?»

Любити? Кляте слово, я не можу більше його чути, я така налякана й розчарована; не знаю, що казати і робити. Все-таки похмурий блондин-лейтенант — із кола Анатолія. Тобто знає про табу. Невже Анатолія тут більше немає? Може, майор — його наступник? І, може, вважає, що саме тому може стати його спадкоємцем? Але ж ні: майор щойно сам розповів про лікарню, що живе там і має ліжко.

Я встаю і кажу: «Ні. Я не розумію».

Лейтенант шкутильгає зі своїм ціпком за мною через усю кімнату, а майор тим часом і далі вдає непричетного, сидячи на ліжку пана Паулі й оминаючи поглядом двох боязких німців, які безпорадно мовчать.

Упівголоса я бурмочу до лейтенанта: «А Анатоль? Що з Анатолем?»

— Який Анатоль? — кричить він грубо і голосно. — До чого тут Анатоль? Його вже давно нема. Його перевели в штаб.

То Анатоль поїхав? Отак, без жодного слова? Чи правда це? Та лейтенант здається таким упевненим, таким зловтішно пихатим.

Мені паморочиться в голові. Тепер підводиться і майор, щонайурочистіше прощається з удовою та Паулі — мені чути, як він знову й знову дякує за таку пізню гостинність. Вдова і Паулі так і не зрозуміли, що тут відбулося сватання. А я в присутності росіян теж не наважуюся заговорити з ними німецькою. Я вже знаю, що росіянам це не подобається; вони відразу підозрюють змову і зраду.

Вклонившись нам усім, майор іде до дверей. Від вікна відокремлюється азіат і йде за ним. Я присвічую всім трьом свічкою. Майор ступає по коридору, злегка волочачи праву ногу, але все ж намагається приховувати свою кульгавість. Лейтенант б'є мене ліктем і грубо запитує: «Ну? Все ще думаєте?» Потім коротка суперечка між ним і майором про те, де їм ночувати, в лікарні чи... І лейтенант запитує мене, холодно, але знову увічливо: «Чи могли б ми тут переночувати? Всі троє?» І показує на майора, себе і напівсплячого азіата, який стоїть коло них.

Усі троє? Та прошу, чому ні! Так ми принаймні матимемо чоловічий захист на ніч, думаю собі й веду їх у задню комору коло кухні. Там стоїть широка тахта, на якій лежать кілька вовняних ковдр. От уже лейтенант гримає за собою дверима комори, і тепер я бачу тільки, як блимає кишеньковий ліхтарик.

Я стою на кухні зі свічкою в руці. Коло мене мовчки стоїть майор. Увічливо запитує, де ванна. Я вказую йому на двері, передаю свічку. Поки чекаю біля кухонного вікна, визираючи в темряву, ще раз відчиняються двері комори. Похмурий блондин, уже тільки в сорочці, злісно шепоче: «Те, що було вчора, ну, між нами, нікому не треба знати». І знову зникає. Якусь мить я не можу зрозуміти, що за «між нами». І тоді знову згадую останню ніч, «собачу любов», плювок перед моїм ліжком. Мені здається, це було страшенно давно: цей епізод вже витіснено, майже забуто. Відчуття часу в мене геть порушилося. Один день, наче тиждень, означає прірву між двома ночами.

Майор знову тут, ступає зі мною в кімнату. Нарешті Паулі та вдова в сусідній кімнаті зрозуміли, що діється. Крізь стіну я чую приглушену розмову. З однієї з кишень майор витягує нову, велику свічку, капає воском на попільничку, закріплює свічку і ставить на столику збоку від мого ліжка. Тихо запитує, досі тримаючи кашкет у руці: «Можна мені тут лишитися?»

Я знизую плечима й розводжу руками, показуючи, що не маю вибору.

Опустивши погляд, він відповідає:

— Забудьте про старшого лейтенанта. Вже завтра він буде далеко звідси. Я чув.

— А ви?

— Я? О, я ще надовго тут лишуся, дуже надовго. Принаймні на тиждень, а може, й на довше.

Він показує на ногу:

— Тут усередині осколок. Мене лікують.

Тепер мені стає шкода його, змушеного отак стояти. Я пропоную йому сісти. Він знічено:

— Ви, мабуть, стомлені. Вже так пізно. Мабуть, хочете вже лягати?..

І перехиляється через вікно, на місці якого тепер розбите скло і картон і крізь яке тепер нічого — таки справді нічого — не чути з фронту, і вдає, ніби щось розглядає. Я миттю знімаю верхній одяг, натягую на себе халат удови і ховаюся під ковдру.

Він наближається, підсовує крісло до ліжка. Чого він хоче? Чергових розмов, вдавати правила хорошого тону, див. розділ «Гвалтування панянок із ворожого народу?» Але ні, він хоче познайомитися, витягує всілякі документи з внутрішніх кишень, розпрямляє їх переді мною на стебнованій ковдрі, підносить свічку, щоб мені було краще видно. Це перший росіянин, який переймається такими дрібницями. Тепер я знаю, як його звати, коли і де він народився, знаю навіть, скільки в нього коштів; адже серед документів — ошадна книжка з міста Ленінград, де записано: «4000 рублів». Тоді майор знову збирає всі свої папірці. Він говорить добірною російською і, як завжди, я можу про це судити тільки за тим, що незрозумілими для мене залишаються цілі речення. Він справляє враження начитаного, знавця музики і гарячково намагається навіть зараз поводитися по-джентльменськи. Несподівано він зривається і знервовано запитує:

— Я вам неприємний? Ви відчуваєте до мене огиду? Скажіть відверто!

— Ні-ні.

Та ні, аж ніяк, можеш залишатися таким, яким є. Просто я не можу так швидко підлаштуватися. В мене гидке відчуття, ніби я переходжу з рук у руки; я відчуваюся приниженою і скривдженою, зведеною лише до сексуального об'єкта. А тоді знову міркую: «А що як це правда і Анатоль справді зник? І в мене знову забрали табу, з такими зусиллями здобуте? Може, це й непогано — створити нове табу, яке, можливо, триватиме довше? Звести довкола себе новий мур?»

Тепер майор уже зняв пояс, відклав убік кітель, і все це в прискореному темпі, окидаючи мене косими поглядами. Я сиджу, чекаю, відчуваю, як у мене пітніють долоні, хочу і водночас не хочу йому допомагати. Аж раптом він несподівано каже: «Будь ласка, дайте руку».

Я витріщаюся на нього. Невже він хоче ошасливити мене ще одним трюком зі свого підручника хороших манер? Хоче поцілувати в ручку? Чи, може, поворожити? Він уже бере мене за руку, міцно стискає її долонями і каже (губи в нього при цьому тремтять, а очі жалісливо блищать): «Пробачте мені. В мене так давно не було жінки».

Не варто було цього казати. Ось я вже лежу обличчям у нього на колінах, я плачу, ридаю, ридаю, зі схлипуваннями вивільняю всі жалі з душі. Я відчуваю, як він гладить мене по волоссю. А потім чути шум коло дверей: ми обоє підводимо голови. В дверях, тримаючи в руках свічку, стоїть удова і злякано запитує, чи все зі мною гаразд. Ми з майором хитаємо головами, мовляв, усе гаразд, мені ніхто не завдав ніякої шкоди; я чую, як двері знову зачиняються.

Трохи згодом я в темряві розповіла йому, як мені погано і боляче, прошу його бути ніжним. І він був м'яким і ніжно-мовчазним, швидко дав мені спокій і дозволив заснути.

Це був мій вівторок, перше травня.

А далі – середа. Вперше за ці ночі з чоловіками я виспалася, проспала до самого ранку, а прокинувшись, помітила збоку і майора. Мабуть, у нього немає нині служби і він може собі це дозволити. Ми балакаємо про різне, доволі дружньо і тверезо. Несподівано він зізнався мені, що не є комуністом: він офіцер за професією, закінчив військову академію і ненавидить молоденьких шпиків із комсомолу. З чого я зробила висновок, що навіть старші офіцери мають підстави боятися партійного нагляду. Я вражена його відвертістю. Хоч ми і без свідків. Так само несподівано він запитує, чи я справді здорова: «Ви розумієте... ну, тобто ти розумієш». (Він перемезовує «ти» і «ви».) У відповідь я чесно пояснила, що ніколи не мала «такого», але, звісно, не певна, що хтось із тих росіян, які мене гвалтували, не міг заразити мене чимось подібним. Він хитає головою, зітхає: «Ох, ці хулігани!» (Російське «хуліган» – часто вживане іноземне слово на позначення негідників, пройдисвітів і дурнів.)

Він встав, одягнувся, гукнув азіата в коридорі. Той відразу причвалав, ще в шкарпетках, тримаючи чоботи в руках. Лейтенанта не було видно, мабуть, уже пішов. Чути, як у сусідній кімнаті метушиться удова.

Надворі – морозний травневий ранок. Гуркотять ланцюги, іржуть коні, вже давно відспівав півень. Але ще не чути «катюш», жодного пострілу, нічогісінько. Майор, накульгуючи, ходить по кімнаті й співає гарним голосом різних пісень, зокрема й прекрасну «Не йди, побудь зі мною, милий». Тоді сідає на краю ліжка і грає на невеликій губній гармоніці, яку витягнув із кишені, марш: із таким запалом, так вправно, що я здивувалася. Тим часом азіат – на моє запитання він відказує, що родом із Узбекистану – допомагає своєму начальнику взути м'які шкіряні чоботи, намагається не зачепити поранену ногу. При цьому замилюваним поглядом позирає на співаючого майора і, зітхнувши, каже незвичною для мого вуха російською: «Ех, ну як же це прекрасно!»

Пізніше, коли обоє вже пішли, удова дізналася на сходах, що близько четвертої підписали капітуляцію Берліна: хтось почув по радіо. «Мир», –

подумали ми і зраділи. А потім дізналися, що на півночі та півдні досі йде війна.

В середу години тягнуться. Мене постійно відволікають від писання. Але тепер ніхто вже не зазіхає на мої кривульки. Тільки один заявив: «От і правильно. Просто старанно вчи російську».

Постійно росіяни, горілка, робота на кухні, походи по воду. Десь начебто валяється дерев'яна балка. Ми відразу побігли туди, але її вже тягне хтось інший. Двоє Анатолєвих чоловіків вийшли з покинутої квартири, яку вони займали останні два дні: в руках у них матраци та ковдри. Куди вони перебираються? Від самого Анатоля ані сліду. Мабуть, лейтенант не збрехав. Хай там як, прощаючись, майор пообіцяв, що подбає про мене й принесе їсти. Мене це влаштовує. Вже не перший день мене дратує, що доводиться під'їдати ті грудки масла, які пан Паулі приніс із Фольксштурму. Тепер у мене інше життя, не те що колись нагорі, в тій обшарпаній холодній мансарді. Спершу останні німецькі роздачі. Потім те, що я накрала, мародерські трофеї з поліцейської казарми, картопля з бараку. У вдови теж іще лишилися невеликі запаси картоплі, бобових, сала. А скільки всього позалишали у нас Анатоль зі своєю ватагою! Хліб, оселедці, обрізки сала, м'ясні консерви! (Тільки алкоголь ніколи не лишався.) А крім того, ще дві бляшанки м'яса з білих рук Степана-Альоші! Є з чого прожити. Власне, я вже роками так не харчувалася, вже багато місяців не почувалася такою ситою після трапези. Так не може тривати довго. Але я тим часом напихаюся, набираюся сил.

Надворі холодно і хмарно. Нині я довго простояла в черзі до насоса під мжичкою. Довкола в потоптаних садах горять багаття, чути чоловічий спів під баяни. Переді мною стоїть жінка в чоловічому взутті, шарфі на голові, яким замотано і півобличчя, з дуже заплаканими очима. Довкола тиша, вперше за всі рази в цій черзі. «Катюші» мовчать. Небо ще застилає жовтий дим. У ніч на середу було багато пожеж. Але тепер жодного пострілу, в Берліні тихо. Ми стоїмо, накрапає дощ, говоримо зовсім мало і тихо. Насос скрипить, важіль вищить, росіяни один за одним наповнюють каністри. Ми чекаємо. Нещасна жінка переді мною монотонно розповідає, що ні, поки ніхто її не гвалтував, вона з кількома іншими мешканцями будинку сховалася в підвалі. Але от повернувся її чоловік із війська, ну, ви розумієте... І тепер вона мусить дбати про нього, переховувати, готувати йому їжу і пиття, тому про себе вже не може дбати. Тим часом якийсь розпатланий тип переді мною жаліється: «Моя чудова канапа, в кобальтовому оксамиті, та ще й два крісла з того самого гарнітуру – все, все порубали і пустили на опалення!» І нарешті ще один чоловік, шкіра й кості, з обличчям маленьким, як кулачок, розповідає: в його будинку одна сім'я переховувала юну дочку просто під шезлонгом; опустили покривало до самої підлоги; росіяни навіть сиділи на тому шезлонгу, але так і не помітили, що під ним ховається дівчина... Правда це чи вигадка – не знаю. Але цілком можливо. Ми живемо в кітчевих романах і чутках.

Я не можу сховатися, хоч і знаю потаємний сховок під дахом. Адже немає нікого, хто приносив би мені туди воду і їжу. Коли мені було дев'ять років і я під час канікул поїхала якось до бабусі, то в неділю після обіду ми з моєю кузиною Кларою сховалися на піддашші. Ми залізли в куток за розігріті на сонці солом'яні опудала і шепотілися про те, звідки беруться діти. Клара, хоч і молодша, але куди обізнаніша за мене, шепотіла про великі ножі, якими розрізають жінок, щоб діти вийшли на світ. Я й досі відчуваю,

як у мене від жаху підступив клубок до горла, доки нарешті лагідний бабусин голос зі сходів не покликав нас перекусити. Врятована, я, спотикаючись, злетіла сходами донизу і полегшено видихнула, побачивши бабусю в сатиновому фартуху, нерозрізану, широку і круглу, в нікелевих окулярах на кінчику носа. Пахло кавою і яблучним пирогом, і той пиріг напевно був притрушений цукровою пудрою, хоч один фунт її на той час коштував кілька мільйонів паперових марок. Жуючи, я забула про Кларині ножі та свій страх. Але нині я думаю, що діти не дарма бояться усього пов'язаного зі статевим життям. У ньому і справді багато гострих ножів.

Росіяни коло насоса лише мимохідь зиркали на нас – жінок, які прийшли по воду. Вони вже збагнули, що з будинків до насоса відправляють переважно старих і горбатих. Я морщу чоло, опускаю кінчики рота, щоб здаватися справді старою та гидкою.

Спершу, коли я ще не була місцевою знаменитістю, росіяни часто запитували мене про вік. Я казала, що зовсім нещодавно мені виповнилося тридцять, на що мені шкірилися й відповідали: «Хе-хе, а вона хоче здаватися старшою, хитрюга». Звісно, документам, які я після цього показувала, їм доводилося вірити. Вони не розуміють нас, бо звикли до своїх росіянок, які багато народжують і рано марніють; тож із нашого вигляду вони не можуть відчитати наш вік – хай навіть більшість із нас зараз геть жалюгідні та злиденні порівняно з мирними роками.

Червонощокий росіянин ішов, граючи на акордеоні, вздовж нашої черги. Кричав до нас: «Гітлер капут, Гебельс капут, Сталін гут». Він сміється, нецензурно лається, б'є одного товариша по плечу й кричить російською, хоч у черзі до насоса його геть не розуміють: «Погляньте тільки на нього! Це російський солдат. Він пройшов від Москви до Берліна!» Їх ледь не розриває зсередини від гордості переможців. Мабуть, вони й самі дивуються, що все зайшло так далеко. А ми все ковтаємо, стоїмо та чекаємо.

Додому я повернулася з двома повними відрами води. А в квартирі – новий гармидер. Двоє солдатів, незнайомих, бігають нашими кімнатами і шукають швейну машинку. Я показую їм наш «Зінгер» на кухні. Після того як Петька, «ромео» з жорстким волоссям, покопав її замість м'яча, машинка має доволі погнутий вигляд. Але для чого цим двом машинка?

З'ясувалося, що вони хочуть відправити посилку в Росію, зашивши її в полотняний футляр. І, звісно, хочуть зробити його вручну. Дуже красномовно, вдаючись до риторичного прийому повторення, я переконала хлопців у тому, що техніка ще не настільки розвинена і доречніше в цьому випадку згадати про звичайне бабусине шитво.

Нарешті вони кивають круглими головами і погоджуються. На відплату пропонують цілий буханець хліба. Вдова міркує і вирішує підкинути таке царське завдання дружині книгаря, яка має швацькі навички і котрій не завадить хліб. Вона поспішає нагору, щоб привести жінку з її потрійно захищеної квартири.

Через якийсь час та і справді заходить, недовірливо, вагаючись, але водночас жадібно позираючи на хліб. Вже багато днів, каже сусідка, вона не мала ані крихти хліба. З чоловіком вони живуть на перловці та бобах. Після цього вона підходить до кухонного вікна і турботливо прошиває шматки

білого полотна, обгорнувши в нього пакунок. Його вміст нам не відомий. На дотик він м'який, тож, мабуть, усередині якийсь одяг.

Я намагаюся уявити, як тішаться росіяни, бачачи стільки доступного і нічийного майна. В кожному домі є покинуті квартири, які перейшли у їхнє розпорядження. Для них відкритий кожен підвал зі схованими там пожитками. В цьому місті немає нічого, що не стало б їхнім, аби тільки захотіли. Цих речей попросту забагато. Вони не можуть прибрати до рук усе, тож принагідно хапають блискучі речі, гублять їх або передаровують далі, щось тягнуть за собою, аби потім вирішити, що це надто обтяжливо, і знову викинути. Вперше я побачила тут хлопців, які спакували свої трофеї в звичайну поштову посилку. Переважно вони не розуміють, для чого потрібна та чи та річ, уявлення не мають про якість і ціну, хапають перше-ліпше, що потрапляє на очі. Та й звідки б їм знати? Все життя вони носили тільки те, що їм виділяли, вони не вміють оцінювати й обирати, не здогадуються, що є добрим і дорогим. Приміром, коли вони забирають постіль, то тільки для того, щоб на ній полежати. Шодді це чи гагачий пух, їм байдуже. Найціннішим трофеєм, який можна вкрасти, все одно лишається алкоголь.

Прошиваючи тканину, дружина книгаря ділиться з нами новинами. Так, вісімнадцятилітню Штінхен її мати й досі тримає на потаємній антресолі, а останнім часом дівчина залишається там постійно, відколи одного разу разом із тими, хто вертався з водою, в квартиру ввірвалися двоє росіян, погрожували всім револьверами й прострелили в лінолеумі на підлозі дірку. Дівча тепер бліде як крейда. Та й не дивно. Принаймні вона й досі ціла. Також жінка розповідає нам про нових мешканок будинку – молодих сестер, одна з яких, воєнна вдова, має трирічного сина. Вони вселилися в одну з порожніх квартир і розважаються там разом із солдатами, часом удень, а часом і вночі; здається, в них там дуже весело. Потім ми дізнаємося, що жінка з будинку навпроти вистрибнула з вікна четвертого поверху на вулицю, тікаючи від іванів. Поховали її на газоні перед кінотеатром. Підозрюю, не тільки вона там похована. Але цього я не знаю, бо моя дорога по воду – в іншому напрямку. А поза тим надвір я більше нікуди не виходжу.

Отак дружина книгаря шие і бурмоче про те, що знає. Плітка, Гама. Це слово постійно асоціюється в мене з закутаною жіночою постаттю, що тихо бурмоче. Чутки. Ми ними живимось. У давні часи всі люди дізнавалися про новини чи події саме через плітки. Наші уявлення про давніші культури надто туманні або непевні. Примари, наче з нічних кошмарів, жахіття й страхи, зловмисні діяння й заздрощі богів, що ширяться в бурмотінні, наче кола по воді. У ці дні в мене часом виникає відчуття, що все-все довкола – неправда, що Адольф, може, вже давно дістався на підводному човні до Іспанії і сидить десь там у палаці Франко, розробляючи для Трумена плани, як відправити додому росіян. Але на самому дні – відчуття нашої поразки й полишеності самих на себе.

Повернулися двоє росіян, задоволено забрали прошиту посилку, віддали жінці свіжий хліб. Я поговорила з обома. З'ясувалося, жоден із них не є росіянином за національністю: перший – фольксдойч із Кубані, а другий – поляк зі Львова. Фольксдойча звати Адамс, його предки виїхали з Пфальцу понад двісті років тому. В нього проскакують якісь німецькі слова, з пфальцьською вимовою. Скажімо: «Уін згоріу». А польський хлопець – вродливий, хоч із лица воду пий: чорноволосий і блакитноокий, жвавий і спритний. Він одразу ж розрубує для нас один ящик на дрова. З удовою, яка

в дитинстві була в родичів у маєтку в Східній Пруссії і там нахапалася окремих польських фраз, він обмінюється кількома репліками. Мені пропонує піти разом і принести воду.

Я прийняла пропозицію, хоч і вагаючись. Під час першої ходки вниз коло вхідних дверей я побачила оголошення німецькою та російською, де було сказано, що відтепер росіяни не мають права заходити в німецькі квартири або зближуватися з німецьким цивільним населенням.

Ми йдемо, я радію, бо в такий спосіб зекономлю принаймні годину стояння: оскільки для мене воду качає росіянин, я можу пройти поза чергою. На вулиці якийсь офіцер відразу кричить моєму полякові: «Ей, ти! Ти чого це з німкою ідеш?» Поляк зиркає на мене, відстає і наздоганяє вже коло насоса, де проходить поза чергою. Я помічаю, як люди з черги на мене позирають – з образою та зневагою. Але ніхто нічого не каже.

Поляк запальний. На рівному місці він дорогою додому починає сварку з солдатом, розмахує руками, сопе й реве. Але так само раптово отямлюється і заспокоюється, наздоганяє мене і пояснює, показуючи при цьому на потилицю, що після того як у битві під Сталінградом він отримав вогнепальне поранення в голову, завжди так швидко розлючується і шаленіє, і часто й сам не розуміє, що робить під час таких нападів, – раніше він таким не був. Я з острахом дивлюся на нього і пришвидшуюся з обома відрами. А поляк і справді носить товсту мідну сталінградську медаль на яскравій, обгорнутій целофаном стрічці. Я зраділа, коли біля наших дверей він раптом зник. Із заборорою заходити в німецькі квартири доведеться ще зачекати, адже в чимало покинутих квартир, тут-таки коло наших помешкань, офіційно розквартирували військових.

Четвер, 3 травня 1945, а також решта дня середи

Дешо кумедне: доки ходила з поляком до насоса, до вдови вломився Петька, мій колишній гвалтівник із жорстким волоссям, руйнівник нашої швейної машини. Мабуть, ця п'яна витівка випала йому з пам'яті, адже, як розповіла вдова, з нею він був дуже люб'язним. Притягнув із собою красиву жовту шкіряну валізу, справді петківського розміру (ніхто інший не зміг би витягнути її нагору). Її вміст він розклав перед удовою і дав зрозуміти, що їй варто тільки вибрати, і будь-що з цього належатиме їй. Проте для мене, ясна річ, «нічо, нічо, нічо»! Та все це балачки. Бо як би він завадив удові, якби та схотіла передати мені отримане, щойно він піде геть? Мабуть, він таки сподівався обдарувати мене своєю небувалою щедрістю і бодай подарунками вициганити те, що називає любов'ю, – швидко і востаннє, бо він і справді попросився з удовою, сказав їй «Досвідання» і дав зрозуміти, що вся його частина іде геть...

Зробивши над собою велике зусилля, вдова відмовилася від подарунків і відправила Петьку разом із його валізою в дорогу. Хоч і не через моральні перепони! «А чого б це? – каже вдова, яка походить із доброї німецької

буржуазної родини. — Зрештою, вони теж поцупили мою валізу». Вона мислила практично: «Я ж усе одно не зможу вдягнути цих речей, — каже. — Валізу взяли в якомусь із навколишніх будинків, і якщо я з'явлюся на люди в цьому одязі, ризикую натрапити на справжню власницю». Втім, дві пари черевиків вона таки забрала: не змогла втриматися, це був саме її розмір. Це коричневі практичні черевики, доволі стандартні на вигляд; крім того, каже вдова, їх можна легко натерти чорною ваксою і так замаскувати. Вона хотіла віддати одну пару мені, щоб я їх носила — я-бо маю тільки те взуття, яке на мені. На жаль, черевики виявилися мені замалими.

Весь пообідній час було тихо; ми не бачили нікого зі знайомих — ні Анатолія, ні Петьки, Гріші, Вані, Яші чи шкільного вчителя Андрея. Але щойно стемніло, увірвався майор зі своєю повнявою узбецькою тінню і ще кимось (дяка богу, не похмурим блондином-лейтенантом із ціпком). Ні, це був низенький червонощокий юнак у блакитному матроському костюмчику, вісімнадцяти років, із радянського флоту. Здається, вони захопили Берлін і з води. Адже озер тут не бракує. Матросик має вигляд школяра і широко усміхається від вуха до вуха, запитуючи мене впівголоса, чи міг би він мене про дещо попросити.

Та прошу дуже! І я підводжу його до вікна, крізь яке тягне димом. Тоді матрос запитує, зовсім по-дитячому, чи не була б я така ласкава привести йому дівчинку (але щоб була чиста й гарна, мила і приємна) — а він принесе їй поїсти.

Я дивлюся на це хлоп'я і з усіх сил намагаюся не розреготатися. Бо далі вже нема куди. Тепер вони вимагають від своїх трофейних сексуальних об'єктів чистоти, порядності й навіть шляхетного характеру! Бракує хіба довідки про благонадійність від поліції з особливою приміткою «Безпечна для злягання»! Але це маля дивиться на мене таким сповненим надії поглядом, в нього така ніжна шкіра випещеного хлоп'яти, що я просто не можу на нього сердитися. Тож я з великим співчуттям хитаю головою і кажу йому, що в цьому домі живу зовсім віднедавна, майже нікого тут не знаю і тому, на жаль, не можу сказати, де б тут знайти для нього гарну й порядну дівчину. Він засмучено слухає мене. Мені кортить перевірити, чи висохло вже в нього молоко на губах. Але я знаю, що навіть найм'якший на позір росіянин може перетворитися на дикого звіра, якщо зачепити його чи його самолюбство. Я просто хочу знати, чому постійно мушу бути свахою. Мабуть, тому що я єдина тут, хто знає мову і розуміє, чого їм треба.

Мій матрос пішов, вдячно простягнувши мені на прощання дитячу лапку. Але чому ці хлоп'ята так уперто внаджуються за жінками? Вдома вони б із цим напевно зачекали, хоч і одружуються швидше, ніж наші чоловіки. Найімовірніше, ці солдатики, як і той шістнадцятилітній Ваня, гвалтівник зі сходів, хочуть довести старшим, що вони вже повноцінні чоловіки.

Ну, так, таких диких поспішних згвалтувань, як у перші дні, більше немає. Трофеї тепер в дефіциті. Як я чула, інші жінки тим часом теж «закріпилися» за кимось, стали табуйованими. Поміж тим удова розповіла більше про двох сестер, які пиячать і розважаються; до них начебто від тепер мають доступ лише офіцери, які з великою образою сприймають, якщо хтось неправомірно чи ще й підло зазіхає на їхню територію в спальні. Всі, хто ще не збирається іти геть, намагаються знайти щось постійне, тільки собі належне, і готові

за це платити. Те, що в нас скрута із їжею, вони збагнули. А міжнародна мова хліба, сала й оселедців – їхніх головних дарунків – зрозуміла всім.

Майор постачає мені все необхідне; я не маю на що скаржитися. Під пальтом він приніс пачку свічок. А також сигари для Паулі. Узбек прийшов із важкою ношею: по черзі витягнув бляшанку згущеного молока, м'ясну консерву і шматок солоного сала. Після цього видобув загорнутий у ганчірку кусень масла, щонайменше півтора кілограми, замашений шерстинками, які вдова тут-таки відчистила. А коли ми вже думали, що це все, витягнув іще пошивку від подушки, наповнену цукром, десь зо два з половиною кілограми! Лець не шлюбні дари[17]. Пан Паулі з удовою страшенно здивувалися.

Вдова побігла ховати дарунки в кухонний сервант. Пан Паулі і майор дружньо запалили сигари, а я сиділа поруч і міркувала. Це новий розклад. У жодному разі не скажеш, що майор мене гвалтує. Гадаю, одного холодного слова з мого боку буде досить, щоб він пішов і більше не повертався. Отож я добровільно надаю йому послуги. Роблю я це з симпатії чи з потреби в любові? Та боже збав. Поки я сита по горло всіма цими мужчинами з їхньою хіттю й не можу навіть уявити, що колись у житті мені ще цього бракуватиме. Чи роблю я це за сало, масло, цукор, свічки і консервоване м'ясо? Певною мірою так. Мене пригнічувало, що я мушу об'їдати запаси вдови. Я радію, що завдяки майору теж можу їй дещо дати. Так я почувуюся вільнішою, їм із чистішою совістю. З іншого боку, майор мені подобається, подобається як людина, і то більше, що менше він хоче від мене як чоловік. А багато він не хотітиме, я це відчуваю. Його обличчя бліде. Рана на коліні йому дошкуляє. Може, він більшою мірою шукає людського, жіночого спілкування, аніж просто сексуальної взаємодії. А цим я готова ділитися, і то радо. Адже серед хтивих самців останніх днів він – найстерпніший чоловік і людина. Крім того, я можу ним керувати. З Анатолем мені так просто це не вдавалося, хоч сам він був до мене доброзичливим. Але ж Анатоль такий жадібний, сильний, як бик! Він без злого наміру міг би дати мені невеликого ляпаса, після якого я виплюнула б зуб, – і зробив би це просто так, від надлишку сили, ведмежої моці. Натомість із майором можна говорити. Хоч я так і не відповіла на запитання, чи називати себе тепер шльондрою, адже, по суті, я маю прожиток зі свого тіла і на відплату за нього отримую харчі.

Але, пишучи це, я спершу маю обдумати, чому ж я так моралізую і вдаю, ніби професія повії аж так принижує мою гідність. Це все ще давнє і поважане ремесло, яке сягає і найвищих суспільних кіл. Щоправда, лише раз мені випадало спілкуватися з жінкою цієї професії. Це було на кораблі в Середземному морі, десь біля африканського узбережжя; я дуже рано встала і гуляла палубою, доки матроси відчищали дерев'яні мостини. Ще одна жінка не спала; вона була мені не знайома, повнява, скромно вбрана і курила цигарку. Я стала з нею коло поручнів, заговорила. Вона знала кілька фраз англійською, назвалася «міс», запропонувала мені цигарку зі свого портсигара і ще й усміхнулася. Згодом мене наздогнав старший стюард і з драматичними інтонаціями повідомив, що це «погана особа». Вони, мовляв, не могли не взяти її на корабель, але на палубу випускають лише зранку, коли нікого з пасажирів тут нема. Більше я її не бачила, але й досі пам'ятаю її привітне повняве обличчя. Що це взагалі означає – «погана»!

Але чи могла б я, якщо відкинути будь-яку мораль, опуститися до цього ремесла? Це суперечить моїй природі, вражає гідність, убиває гордість – і

змушує страждати тілесно. Тож не все так страшно. Я облишу це ремесло – якщо вже доводиться так називати свою теперішню діяльність – із превеликою радістю, шойно зможу заробляти на їжу іншими, приємнішими і відповіднішими для моєї гідності способами.

Близько 22-ї майор вклав свого узбека в комору за кухнею. Знову дзенькає пояс об бильця ліжка, теліпається револьвер, набалдашник ліжка увінчує солдатський кашкет. Але свічка ще горить; ми розповідаємо одне одному всіляку всячину. Точніше, майор розповідає. Оповідає про свої родинні обставини й витягує з портмоне крихітні фото. Наприклад, ось його мати з сивим волоссям і дикими, ледь розкосими чорними очима. Вона родом із півдня країни, де здавна жили татари, а заміж вийшла за блондина-сибіряка. Майор багато успадкував від зовнішності матері. Тепер я розумію, що в характері його чимало зумовлено саме цим змішанням південної та північної кровей: неврівноваженість, поспіх, який раптом переходить у важкість, запальність, яку витісняє меланхолія, ліричні піднесення й раптові погіршення настрою. Він був одружений, але вже давно розлучився; мабуть, у стосунках був «не подарунок», як сам зізнається. Дітей у нього немає. І це доволі незвично для росіян. Я зрозуміла це вже по тому, як вони ледь не відразу починали запитувати, чи є в мене діти і, хитаючи головами, висловлювали подив, що в нас так мало дітей і так багато бездітних жінок. Вдові вони теж не повірили, що в неї немає дітей.

Майор показує мені ще одне фото – портрет дуже красивої дівчини з волоссям, зачесаним на рівний проділ, дочки одного польського професора університету, в якій майора розквартирували минулої зими.

Коли він почав випитувати про мої родинні обставини, я намагалася зіскочити з теми, не хотіла про це говорити. Тоді він вирішив дізнатися про мою освіту й уважно слухав мої розповіді про гімназію, вивчення іноземних мов і подорожі по всій Європі. Він схвально зауважує: «В тебе добра кваліфікація». Несподівано він висловлює подив, що всі німецькі дівчата такі стрункі й худенькі, – мовляв, невже в нас і справді так мало їжі? Потім починає уявляти, як би все склалося, якби я поїхала з ним у Росію, стала його дружиною, познайомилася з батьками... Він обіцяє відгодувати мене курятиною і сметаню, адже до війни жилося йому дуже навіть незле... Я не заважаю йому фантазувати. Мабуть, моя «кваліфікація» – яку він, звісно, порівнює з російськими реаліями, – викликає в нього повагу, робить мене принадною в його очах. Це виразно відрізняє його від німецьких чоловіків, для яких – принаймні з мого досвіду – начитаність жінки аж ніяк не впливає на її принадність. Навпаки, інстинктивно я завжди вдавала перед ними трохи дурнішу та менш освічену чи просто приховувала це, доки ми зійдемося ближче. Німецький чоловік завжди хоче бути розумнішим, щоб повчати свою жіночку. Радянські ж чоловіки про таких жіночок, господиньок, створених для домашнього затишку, нічого не знають. Там високо цінують освіту; це таке рідкісне, бажане і нагально необхідне благо, що держава ледь не увінчує його особливим ореолом. Крім того, знання там додатково оплачують, і майор звертає на це мою увагу, пояснюючи, що в нього вдома я б напевно знайшла «кваліфіковану роботу». Щиро дякую, ти хочеш якнайліпше, але ваших послуг мені вже вистачить до кінця життя. У вас забагато вечірніх курсів. А мені вони вже не потрібні. Вечори я хочу залишити тільки для себе.

Майор знову співав, тихо й мелодійно, і я з приємністю його слухала. Він — чесна і порядна людина, до того ж чуйна. Але водночас така далека, чужа і трохи наче незріла. Як же ми, люди Заходу, такі старі та велемудрі, опинилися зараз під їхнім чоботом?

Про ніч я пам'ятаю тільки, що спала глибоко і міцно, і мені навіть снилися мирні сні; а зранку я, описуючи це слово і сяк, і так, називаючи його «фільмом у голові», «картинками перед заплученими очима», «несправжніми речами, які бачиш, коли спиш», випитала нарешті в майора російське слово на позначення сну. Ще одне слово, якого немає в солдатському словничку.

Коли близько сьомої ранку майор пішов до комори, щоб розбудити узбека, відповіді він не дочекався. Він покликав мене, стривожений і наляканий, бо подумав, що з азіатом щось сталося (може, знепритомнів, або, не вистачало ще, напали і вбили?) Разом ми почали трясти клямку і гупати в дерев'яні двері. Нічого, ані звуку; але було видно, що зсередини стирчить ключ. Ніхто не може спати так міцно, навіть азіат. Я забігла до вдови, пошепки поділилася тривогами.

«Та подумаєш! — позіхнула вдова. — Він просто хоче залишитися сам і випробувати своє щастя з тобою».

Пан Паулі теж процитував не раз повторену вдовою фразу про «жіночі хитрощі». Але цього разу я з нею не погоджуюся і тільки сміюся з її припущень.

Нарешті майор іде геть, перед цим сто разів зиркнувши на свій наручний годинник. (Годинник у нього російський: він показав його мені, щойно ми познайомилися, ще й окремо звернув увагу на виробника.)

Не встиг він навіть вийти, — і хто ж це з'являється в коридорі, виспаний і повністю вбраний? Пан узбек!

Він незграбно підступає до мене, дивиться своїми набряклими, якимось по-особливому затуманеними очима, витягає з кишені шинелі пару шовкових панчіх, іще в паперовій обгортці й, тицяючи мені до рук, каже ламаною російською: «Хочеш? Я їх тобі дам. Ти мене розумієш?»

Звісно, я розумію, мій опецькуватий любчику! Я широко відчиняю двері і вказую йому на вихід. «По руках», — кажу я німецькою. Він розуміє і бреде геть, дивиться ще раз на мене набряклими і сповненими докору вузькими оченятами й знову запихає панчохи в кишеню.

Один-нуль на користь «жіночих хитрощів».

Ніч із четверга, 3 травня, на п'ятницю, 4 травня

Зараз трохи по третій, ще темно, я пишу в ліжку, при світлі свічки і сама. Я можу дозволити собі цю розкіш, бо майор приніс нам більш ніж достатньо свічок.

Весь четвер у нашій квартирі було гамірно. Несподівано з'явилися троє Анатолєвих хлопців, розсілися довкола столу, балакали, курили, спльовували, мучили захриплий грамофон, який і досі в нас стоїть, і невтомно запускали затерту платівку з рекламою фірмового одягу. На моє запитання про Анатолія – я поставила його з острахом! – вони стєнули плєчима, але дали зрозуміти, що він іще може повернутися. До речі, знову приходив військовий пекар у білому халаті й повторив своє стереотипне запитання, чи не знайшла б я для нього якусь дівчину в обмін на борошно.

Ні, нема в мене жодної дівчини для пекаря. Сестри, що пиячать і розважаються, – у міцних офіцерських руках. Вісімнадцятилітню Штінхєн надійно сховали на антрєсолі. Про обох дочок консьєржа я в останні дні нічого не чула й їх самих не бачила, – мабуть, дєсь зачаїлися. Що ж до двох продавчинь із пекарні внизу, то одна з них зникла: подекують, сховалася в чужому підвалі. Іншу ж, як хтось розповів удові, ховають у коморі: для цього велику шафу присунули до прохідних дверей, а вікно ззовні закрили ролєтом. Мабуть, дівчині там доволі темно. Гіпотєтично залишаєтьсє ще та дівчина, яка на вигляд нагадує чоловіка, 24-літня лєсбійка. За чутками, поки що їй вдаєтьсє уникати іванів. Вона постійно ходить у сірому піджачному костюмі, з ременем і краваткою, а також у чоловічому капєлєху, насунутому на саме обличчє. Волосся на потилиці вона й так уже коротко постригла. Тож вона вислизає від росіян, які нічого не знають про такі сумнівні випадки, і вдає з себе чоловіка. Їй навіть вдаєтьсє ходити по воду і стояти з цигаркою в зубах у черзі до насоса.

Паулі постійно відпускає жартики про неї, висловлює сподівання, що її ще «переорієнтують», заявляє, що якраз було б добре відправити до неї хлопців, приміром здорованя-Пєтьку з ручиськими лєсоруба. Взагалі якось само собою ми почали ставитися до згвалтувань із гумором, чорним гумором вїшалєників.

І часто для цього не бракує підстав. Скажімо, нині після сніданку, всупереч моїм прогнозам, у цьому перєсвідчилася і пані з гнійною екзємою на щоці. Коли вона підіймалася сходами до сусідів звєрху, її впіймали двоє хлопців і затягнули в одну з покинутих квартир. Там нею скористалися двічі, чи то пак півтора рази, як вона загадково висловилася. Розповіла, що один із хлопців показав рукою на екзєму і спитав: «Сифіліс?» На що розтелєпа зі страху заперєчно похитала головою і сказала «ні». Нєвдовзі після цього вона, спотикаючись, прийшла до нас, кілька хвилин опановувала себе, доки змогла заговорити; ми налили їй повне горня бургундського, щоб отямилася. Нарешті вона підвелася і вишкірилася: «І на це мені довелося чєкати сім років» (самє стільки часу вона живе без свого чоловіка)! Тоді розповіла про квартиру, куди її затягнули, і здригнулася: «Там так смердить! Вони все навкруг загидили». І все одно екзємниця старанно вчить російську. Знайшла словничок і виписує з нього слова. А тепєр хоче, щоб я навчила її правильній вимові. Її виразка просто перед моїми очима, намазана маззю і нагадує трохи підгнилу цвітну капусту. Але в ці дні моя зазвичай лєгко збурювана огида суттєво ослабла.

Втім, ми теж сприймаємо покинуті квартири як нічийні, забираємо з них те, що нам потрібно, крадемо різний харчовий дріб'язок. Я, наприклад, поцупила із сусідньої квартири (де росіяни, до речі, використовували раковину на кухні як туалет) в'язку вугільних брикетів, молоток, а також дві банки консервованих вишень. Нам живеться добре і ми навіть годуємо трутня Паулі. Лежачи на своєму ложі страждань, він уже наїв товсті шоки.

Якось під вечір у нашу кімнату ввірвався Анатоль. Неочікувано, про нього вже майже забули. Я злякалася: серце відразу в п'яти. Але Анатоль сміється, обіймає мене за шию – напевно, нічого не знає про майора. Здається, його і справді перевели в штаб, бо йому відомі найважливіші новини з перших рук. Розповідає про зруйнований центр Берліна, про радянські прапори, що майорять на руїнах Райхстагу і на Бранденбурзьких воротах. Він був усюди. Про Адольфа нічого не знає, але підтверджує, що Геббельс разом із дружиною й дітьми наклали на себе руки. Він наближається до грамофона, і раптом покришка у його руках розлітається на п'ять шматків. Знічений, Анатоль так і стоїть посеред друзок.

Плутані картинки, фрагменти якихось зображень, – все перемішалось в голові, я нічого не можу більше виокремити. Знову вечір і багато горілки, потім знову ніч. Я з острахом дослухалася до звуків іззовні, здригалася від кожного шереху чи кроку. Боялася, що раптом з'явиться майор; але він не прийшов. Мабуть, похмурий блондин-лейтенант, який знає Анатоль і його хлопців, розповів йому про повернення офіцера. Зі свого боку, Анатоль теж щось чув про майора і хотів знати, чи ми з ним не... Я похитала головою, сказала, що ми тільки балакали на політичні теми і, здається, його це задовольнило. Або ж він вдав. Зі свого боку, Анатоль урочисто заявив, що в Берліні не торкався жодної дівчини, крім мене. Після цього дістав пошту, яка надійшла з батьківщини. Чотирнадцять листів, тринадцять із яких надіслала жінка. Сором'язливо усміхнувшись, він сказав, наче це було само собою зрозуміло: «Так, усі мене люблять».

Анатоль необачно розповів мені, що вже о третій ночі мусить повертатися у свій штаб у центрі і що більше не повернеться, тож я намагалася відтягнути час, якнайменше залишивши на ліжку. Я роздивлялася його листи, кожен зокрема, розпитувала все, що тільки спадало на думку, заохочувала його розповідати, пояснювати мені мапу Берліна, зміни на фронті. А ще під'юджувала його хлопців пити і ставити платівки, просила їх співати, що вони радо й робили, аж доки Анатоль усіх спровадив. У ліжку я теж марудила і нарешті після того, як він раз задовольнив свою хіть, сказала, що, мовляв, час поставити крапку; що я стомлена, виснажена і потребую відпочинку. Я прочитала йому проповідь і спробувала навіяти, що він же, мовляв, не один із тих «хуліганів», а делікатний, вихований і ніжний у почуттях чоловік. Він заковтнув солодкі слова, хай і вельми неохоче і з «рецидивами» в бік буйволячо-мужичого, але мені вдалося його стримати. Звісно, очей я не змогла заплющити ані на мить. Але нарешті настала третя година, й Анатолеві треба було йти. Приязне прощання пристрасного жеребця; та нарешті я полегшено видихнула і витягнула кінцівки. Якийсь час я ще не спала, було химерне відчуття, ніби «клієнти» стежать за всіма моїми діями, тож зараз повернеться майор. Але поки ніхто не прийшов. Надворі кукурікає півень. Тепер я хочу поспати.

Спогади про п'ятницю, 4 травня 1945, записано в суботу, 5 травня

Близько одинадцятої ранку прийшов майор. Він уже чув, що Анатоль знову неподалік, тож хотів знати, чи я з ним не... Я сказала: ні, він, мовляв, тут просто святкував і пив зі своїми людьми, а потім мусив рано повертатися в центр. Майор це проковтнув. Почувалася я кепсько. Врешті вони таки зіткнуться. І що мені тоді робити? Адже я – лише трофей, а вже мисливцям вирішувати, що з ним робити і кому він дістанеться. Втім, я дуже сподіваюся, що Анатоль більше не повернеться.

Цього разу майор приніс різні солодоші, провіант німецьких повітряних військ, комбікорм. Ми з'їли їх трохи на десерт – самі, бо майор скоро пішов. Він не знав, сміятися чи сердитися, коли я розповіла йому про пропозицію з панчохами від узбека. Врешті таки розреготався. Пообіцяв увечері повернутися, різким тоном, суворо на мене зиркнувши. Тепер я вже і не знаю, чи здатна ним керувати; треба стерегтися і не забувати, що пани тут вони.

До жалю вдови, ми з паном Паулі наминаємо за сімох. Мастимо масло товстим шаром, не шкодуємо цукру, хочемо добре обсмажену в жирі картоплю. Але вдова рахує кожну картоплину, яка зникає в наших ротах. І її ощадливість не така вже й надмірна. Наші невеликі запаси тануть. У підвалі ще є цілий повний кошик картоплі, але ми туди не потрапимо. В години ранкового затишшя, між п'ятою і сьомою, мешканці будинку перегородили вхід до підвалу: каменюками, барикадою зі стільців, пружинними матрацами, шафами і брусками. Все скріпили дротами і мотуззям. Щоб це розібрати, знадобиться кілька годин. Жодному грабіжнику не стало б терпіння, і в цьому й полягала суть. Лише «потім» ми зможемо познімати барикади – та при цьому ніхто не знає, коли це «потім» настане.

Шалений день! Після обіду раптом з'явився Анатоль, цього разу на пасажирському сидінні мотоцикла. Показав мені на транспорт і водія, які чекали на нього внизу. Тож він ненадовго, – яка розрада. І цього разу – так він запевняє – це справді останній візит: його разом зі штабом переводять із Берліна. Куди? Цього він не каже. Місто в Німеччині? Він стенує плечима і шкіриться. А мені й байдуже, я хотіла б тільки знати, чи справді він поїде достатньо далеко. Вдова привітала його привітно, але стримано. Вона оцінює тепер речі крізь призму кухонного серванта, а тому надає перевагу майорові, котрий залишає на полицях зовсім інший «осад».

Я сиджу коло Анатоля на краю ліжка і слухаю, що він розповідає про «свій» мотоцикл, яким так пишається; аж раптом відчиняються двері, зазвичай приперті фотелем. Потривожений Анатоль розчаровано підводить голову. Це вдова: обличчя розпашіле, волосся скуйовджене. За нею вривається росіянин, я знаю його і відразу впізнаю – це той вродливий поляк зі Львова з вогнепальною раною голови, отриманою під Сталінградом, схильний до нападів люті. Мені здається, що він на порозі чергового нападу. Юнак відразу починає горлати, звертаючись до мене і Анатоля як до третейських суддів. Мовляв, він молодий чоловік, нічим не гірший за інших, вже давно не мав жінки, а чоловікові вдови (за чоловіка він сприйняв пана Паулі, котрий

дрімає після обіду в сусідній кімнаті) навіть не обов'язково про це знати: раз-два та й по всьому! Він різко підводить очі, стискає кулаки, трясє волоссям – мабуть, перейнятий лише своїм правом на вдову, чиї фрази польською, здається, припали йому до серця й запали у вуха. Він випробовує навіть це: кидає кілька польських слівцець, і все це з неймовірним збудженням, доки вдова втирає сльози, що течуть по щоках.

Анатоль дивиться на мене, потім на вдову, очевидно, не бажаючи в це втручатися. Повернувшись до мене, каже: мовляв, це не так уже й суттєво, хай я її переконаю, адже це раз-два та й по всьому, хай вона так не переймається. А тоді повертається до поляка, люб'язно вказуючи йому на вихід: мовляв, не вплутуй мене в це, я поспішаю, скоро мені треба рушати... І жестами показує, що хоче присунути крісло назад до дверей. Я поспіхом шепочу вдові кілька слів, кажу їй про поранення поляка і його напади люті. Що цей тип на все здатний і злітає з катушок, не отримавши бажаного... А Анатолію скоро треба їхати, тому він не допоможе... А може, хай вдова розбудить пана Паулі, щоб він настрахав львів'янина? Вдова хитає головою: та ні, навіщо. І плаче. Поляк, знову трохи заспокоївшись, гладить її. Обое виходять.

За чверть години мотоцикл унизу з гуркотом іде геть. Анатоль сидить на пасажирському сидінні, ще раз підводить голову догори, бачить мене у вікні й жваво махає. Мотоцикл швидко зникає за рогом.

Всю другу половину дня вдова зі мною не розмовляла. Сердилася. Тільки під вечір розтанула і все розповіла... Отож кний демон люті виявився сумирним і тихим, але нестерпно нудним, аж до моменту, коли відпустив удову. До речі, він іще й зробив їй наприкінці «комплімент». Спершу вона не хотіла зізнаватися, але врешті відтворила: «Українка – ось. Ти – ось». Перше «ось» він зобразив колом, сформованим із двох великих і вказівних пальців, а друге – маленьким кільцем із одного великого та вказівного.

А що ще приніс цей день? О, згадала: ще один сходовий трофей. Знову літня жінка, вже під шістдесят. Молодші вже не показуються вдень на сходовій клітці. Цього разу це була одна з трьох швачок – сестер, що ходять у чорному і разом нагадують пудинг. Вони десь почули, що Анатолеві хлопці звільнили їхню квартиру, і втрьох, у супроводі нашого солдата-дезертира, проникли в покинуті кімнати, разом відкопали посеред сміття й безладу швейну машинку і потягнули її на два поверхи вище. Насамкінець одна з сестер іще раз побігла вниз, щоб забрати якийсь швацький інструмент, – тоді вона й втрапила до лап якогось типа. Вдова розмовляла з нею під вечір: вона ще хлипала, лежачи на канапі в квартирі книгаря, а довкола голосила група жінок.

Наймолодшу дочку консьєржа тим часом теж упіймали, як розповіла її мати коло насоса. В перші дні вся родина – мати, двоє дочок і трирічний онук – ховалася в добре захищеному сусідському підвалі. Але коли пішов поголос, що з іванами вже не так страшно, дівчата почали повертатися на день у квартиру на першому поверсі: там вони готували й прали. Аж доки їх там застали двоє зовсім п'яних хлопців, які горлалі пісні. Найстаршу, як розповіла мати, вони не чіпали. Потім я її побачила і можу їх зрозуміти: дівчина хворобливо худа, щоки запалі, а обличчя таке маленьке, що крізь нього заледве не просвічує череп. Наймолодша ж, як пошепки зізналася мати, «забарикадувалася» там ватю, хоч і без потреби; дівчата десь почули, що

івани не беруть жінок у такі дні. Та й це не допомогло. З жартами й улюлюканням хлопці викинули вату в трубу і взяли шістнадцятилітню дівчину на шезлонгу в кухні. «Загалом у неї все гаразд», – розповіла мати, сама цим вельми здивована. І все ж задля безпеки вона відвела найменшу дочку до подружжя книгарів, де та, як вдова чула (та дівчина й сама всім це переповідала), розказувала, що росіяни відразу полізли до неї, а в бік старшої сестри навіть не глянули.

Ще один прощальний візит: Андрій із загону Анатоля, шкільний вчитель із крижано-блакитним поглядом. Він трохи посидів за столом, поговорив зі мною про політику, тихим і врівноваженим голосом прочитав цілу доповідь, що кишіла словами на зразок «соціалістическій, капіталістическій, економіческій» тощо. Я тим часом сумирно сиділа, церувала свій єдиний рушник і ремонтувала підв'язку для панчіх. Бодай якась видимість порядку.

А ввечері ми – вдова, я і дружина нашого солдата-дезертира – сиділи втрьох при світлі свічки коло ліжка Паулі. Ми поділилися з жінкою свічкою, а вона за це віддячила нам коробкою сірників. Майор з'явився вчасно, в супроводі своєї опецькуватої тіні. На крихітній губній гармоніці – трофейній німецькій «Hohner» – він грав дикі запальні мелодії. Врешті узбек допоміг йому зняти чоботи з м'якої шкіри, і майор навіть танцював у шкарпетках краков'як, вигинаючись у стегнах граційно і гнучко (про що і сам знав). Тоді він станцював з удовою танго, доки ми співали інший шлягер; після цього знову заграв, цього разу з «Ріголетто», потім із «Трубадура» (важко повірити, як багато музики можна видобути з крихітної губної гармоніки). Узбек ні на мить не зводив із майора своїх чорних монгольських очей, то там, то сям вставляючи по-дитячому незграбною російською слова похвали: «Ох, як це добре! Таких, як він, більше нема». Наприкінці майор переконав його заспівати – прогугнявити – нам якусь узбецьку пісню: дуже дивне враження. Після нескінченних умовлянь узбек навіть спробував станцювати щось на своїх опецькуватих ногах. Наша гостя, міцна берлінка, пила майорове вино і приймала його церемонні поклони. Доки він танцював з удовою, вона прошепотіла до мене: «Ну, для такого типа я готова геть забути про себе!»

Майор залишився. Тяжка ніч. Після всіх цих вихилясів його коліно знову набрякло й дуже боліло. Він стогнав при найменшому поруху. Я не наважувалася й повернутися. Мене він залишив у спокої. Спала я міцно.

Субота, 5 травня 1945

Нині травневе небо похмуре. Холод не йде геть. Я сиджу на стільчику перед нашою пічкою, дбайливо підживлюю вогонь різною нацистською літературою. Якщо так роблять усі – а саме так і є, – то невдовзі «Майн кампф» Адольфа знову стане рідкістю для бібліофілів.

Щойно я спожила цілу пательню шкварок, тепер мащу товстезним шаром масло, а вдова тим часом обдаровує мене похмурими пророцтвами. Я не слухаю. Що

буде завтра, мені байдуже. А зараз я хочу жити так добре, як тільки можу, інакше при такому розпусному способі життя скоро протягну ноги. Обличчя, що дивиться на мене з дзеркала, знову здається круглим.

Нині ми втрюх балакали про майбутнє. Пан Паулі подумки уявляє повернення за свій робочий стіл на металургійному заводі, прогнозує велике економічне зростання за участі наших переможців. Вдова роздумує, чи могла б вона влаштуватися в їдальні того-таки заводу, бо майбутнє на скромну пенсію зі страхування покійного чоловіка здається їй доволі непевним, тож вона побоюється, що доведеться шукати роботу. А я? Хай там як, я стільки всього вчила, де-небудь та прилаштуюся. Я не боюся. Свій життєвий кораблик довіряю течії часу і наосліп пливу вперед. Досі мене завжди прибивало до зелених берегів. Але те, що діється з нашою країною, нашим народом, болить. Нами керували злочинці та відчайдухи, а ми, наче вівці, дозволяли вести себе під ніж. Тепер же серед нашого злиденного люду панує ненависть. «Жодне дерево не буде для нього зависоким», – так сьогодні зранку говорили про Адольфа в черзі до насоса.

Після обіду до нас заявилися кілька чоловіків. Маю на увазі німців із нашого будинку. Доволі дивне відчуття – знову мати справу з чоловіками, яких не треба боятися, остерігатися, за якими не мусиш пильнувати і не спускати з них ока. Вони почали переказувати епопею з книгарем, про яку нині гуде весь будинок. Книгар, баварець, невеликий кремезний чолов'яга, й справді накинувся нині на росіянина. Це сталося після того, як один із іванів схопив його дружину, що несла додому відра, вже майже перед дверима квартири. (Вона ж не пускає чоловіка по воду, бо книгар – член партії.) Дружина пронизливо заверещала, чоловік вилетів за двері, накинувся на івана з криками: «Ах ти ж псоро шолудивий! Паскудо ти хтива!» І, як оповідає легенда, росіянин аж стиснувся весь, зморщився і відступив. Тож і так буває. Той хлоп відчув своїм тваринним, варварським нюхом, що в книгаря від люті зірвало дах, і в ту мить він уже нічого не боявся, – тож солдат просто полишив свій трофей.

Це вперше я чула про таку дику лють із боку наших чоловіків. Зазвичай вони мислять тверезо, реагують раціонально, перейняті порятунком власної шкіри, і дружини їх у цьому всіляко підтримують. Ніхто з чоловіків не втрачає авторитету, якщо віддає жінку – чи то свою, чи сусідську – переможцям. Навпаки, йому ще дорікатимуть, якщо він раптом роздратував переможців, опираючись.

До нас чоловіки прийшли не просто так. Вони хотіли зробити послугу: принесли з собою дошки і тепер, рівно підпилявши їх на кухонному столі, по діагоналі забивають ними раму задніх дверей. Зробити це треба швидко, доки не з'явився ніхто з росіян. На віддяку ми даємо чоловікам сигари із майже повної коробки, яку вчора приніс майор. Так, ми багатіі.

І коли дошки вже повністю закривають дверну раму, на чорних сходах раптом з'являється росіянин. З усієї сили налягаючи на двері, він намагається проникнути всередину, але безуспішно. Ми зітхнули з таким полегшенням! Адже тепер усі ці незнайомці не зможуть швендяти тут і вдень, і вночі. Звісно, вони можуть зайти через парадні двері, але на них надійний замок, і виготовлено їх із міцного дерева. Хто нас знає, той переважно гукає ще з коридору, щоб заспокоїти: «Здесь Андрей» (чи хто б там не був). А з майором ми домовилися про особливий стук.

Дешо зворушливе: після обіду зайшла панна Бен, наша енергійна «лошиця» з підвалу, – зараз вона живе в молодій пані Леман, чоловік якої зник на Сході, й допомагає тій із малими дітьми. Досі ані молоду жінку, ані саму панну Бен ніхто не чіпав, хоч обоє доволі-таки симпатичні. Їхній захист і щит – маленькі діти. Жінки збагнули це вже в перший вечір, коли росіяни тільки прийшли. Тоді в квартиру увірвалися двоє грубих типів, криками і зброєю проклали собі шлях, відштовхнули панну Бен, яка відчиняла їм двері, зайшли в кімнату і... зупинилися перед дитячим ліжечком, у якому при сьйві свічки поруч спали немовля та чотирирічний Луц. Один із них сказав, геть сторопівши: «Кляйне кінд...?» Обоє якийсь час витріщалися на ліжечко, а тоді навшпиньки вийшли з квартири.

Тепер же панна Бен просить, щоб я зайшла до них на кілька хвилин; річ у тім, що до них завітали росіяни, двоє: один молодий, другий – старший. Обоє вже раніше тут бували, а нині принесли дітям шоколад. Вони б хотіли з ними поспілкуватися, тож просять мене поперекладати.

Врешті ми сидимо навпроти: двоє солдатів, панна Бен, пані Леман, на колінах у якій розмістився чотирирічний Луц, і я. Перед нами у своєму візочку сидить найменша. Я перекладаю те, що старший росіянин просить: «Яке гарненьке маленьке дівча! Така лялечка». І чоловік накручує дитячий кучерик на свій вказівний палець. А тоді просить перекласти обом жінкам, що в нього теж є двоє діток – двоє хлопців, які живуть тепер із бабусею в селі. З блаженського картонного гаманця він витягає знімок: дві хлопчачі голівки на потемнілому коричневому папері. З 1941-го він їх не бачив. Майже ніхто з росіян не знає, що таке відпустка, – це я вже зрозуміла. Від початку війни, тобто вже майже чотири роки, вони далеко від родин. Припускаю, так сталося тому, що їхня країна під час війни постійно була полем бойових дій, і цивільне населення перекидали з одного місця на інше; тож насправді ніхто з солдатів не знає, де саме зараз перебувають їхні родини. До цього додаються ще величезні відстані в країні і жалюгідні дороги. А ще влада, мабуть, побоювалася – принаймні в перші роки німецького наступу, – що їхні люди можуть дезертирувати або перебігти. Хай там як, ці чоловіки ніколи не вимагають відпустки, на відміну від наших. Я пояснюю це обом жінкам, і пані Леман співчутливо зауважує:

– Так, за це можна дешо вибачити.

Другий російський гість – юнак сімнадцяти років, спершу був партизаном, а потім рушив за військом, яке просувалося на захід. Він насуплено дивиться на мене і вимагає перекласти, що в його рідному селі німецькі військові заколювали дітей, а також хапали їх за ноги й, розмахнувшись, трошили їм черепи об стіну. Але перед тим, як перекласти, я запитую:

– Це вам розповіли? Чи ви самі бачили?

Суворо дивлячись поперед себе, він відповів:

– Двічі бачив сам.

Я переклала.

— Я в це не вірю, — заперечує пані Леман. — Наші солдати? Мій чоловік? Та ніколи!

А панна Бен просить спитати росіянина, чи люди, які це зробили мали «пташку тут» (на рукаві) чи «пташку там» (на кашкеті) — тобто були вони з Вермахту чи СС. Росіянин відразу зрозумів суть запитання: розрізнити їх вони навчилися ще в своєму селі. Але навіть якщо і в цьому, і в інших випадках це були саме люди з СС, переможці вважають їх представниками нашого «народу», тож рахунок виставлятимуть усім нам. Про це вже ходять чутки; коло насоса мені вже не раз доводилося слухати, що, мовляв, «наші там поводитися не набагато краще».

Мовчимо. Дивимось поперед себе. Тінь нависла над кімнатою. А маля про це нічого не знає. Дівча кусає вказівний палець чужинця, крекче й пищить. У мене підступило до горла. Дитина здається мені дивом: рум'яно-біленька, з мідними кучериками, вона сяє в цій занедбаній, напівприбраній кімнаті, поміж нас, заплямованих дорослих. Раптом я починаю розуміти, чому вояків так притягують діти.

Неділя, 6 травня 1945

Спершу — про решту суботи. Близько 20-ї знову з'явився майор зі своїм монголом. Цього разу він витягнув із бездонних кишень дві камбали — невеликі, але свіжі. Вдова їх запанірувала і приготувала смачну смажену рибу. Ми з'їли її всі разом; узбек у кутку коло вікна, який він відразу зайняв, наче вірний пес, теж отримав шматок. Яка ж смакота!

Чи залишився майор на ніч? Сама я б не наважилася роздягатися, навіть у кімнаті не лягла б, це вже напевно. І хоч задні двері тепер заблоковані, а надворі більше не йде війна, в усіх нас і далі живе страх. Страх перед п'яними, розлюченими. Від них мене захищає майор. Нині він накульгував. Його коліно й досі набрякле. Вдова, в якої легка рука до таких речей, зробила йому компрес перед тим, як він ліг. У ліжку він зізнався, як його пестливо називала мама, а потім у ніжно-зменшувальній формі переклав своє прізвище російською. Тож, мабуть, ми з ним друзі. І все ж я не втрачаю пильності, залишаюся насторожі, намагаюся якнайменше говорити.

Зранку ми знову були самі, сиділи коло ліжка Паулі, ситно поснідали й дослухалися до звуків іззовні. Нарешті вдова наважилася визирнути на сходи, побігла нагору до книгаря, де й досі живе понад десяток сусідів. Повернувшись, вона вичавила з себе: «Ходи. І дай залишки вазеліну». Вона важко ковтає, в очах — сльози.

Їй розповіли, що вчора вночі, коли стемніло, власник лікерного заводу повернувся до дружини. Він пробрався через фронт, обійшов війська і прослизнув назад разом зі своєю рудокосою Ельвірою, яка залишалася з ним на посту в лікерній фабриці. Для чого — не знаю. Може, вони разом хотіли

захистити пляшки з алкоголем? Мабуть, це якийсь первісний людський інстинкт – у разі небезпеки чіплятися за майно.

Разом з удовою ми пішли до них нагору. Квартира на п'ятому поверсі. З'ясувалося, що пишногруда дружина лікерника, якій випала «честь» стати першою жертвою переслідувань росіян у підвалі, відтоді – тобто, уявіть, понад тиждень! – прожила на своєму п'ятому поверсі без жодних надокучань. Вона мала повну ванну води, якісь харчові запаси і залишалася зовсім сама. Я їй вірю. Річ, мабуть, у тім (на жаль, ми збагнули це надто пізно), що росіяни не люблять підійматися нагору. Переважно це селяни, які виростили на першому поверсі, близько до землі, й не звиклі до сходів. Крім того, в них є відчуття, що коли вони так високо, то відрізані від світу, й, щоб спуститися, теж треба багато часу. Одне слово, так високо вони не наважувалися підійматися.

Ми ввійшли до квартири навшпиньках – так, наче прийшли навідати хворого. Рудокоса сидить на стільці, втупивши очі поперед себе. Ноги опустила у відро, повне води. Вона відмочує пальці ніг, бо, як нам пояснив чоловік, ноги в неї геть побиті й натерті до крові. Ноги самого фабриканта теж мають дуже кепський вигляд. Обоє босоніж перейшли через весь фронт по зруйнованих вулицях і румовищах. Черевики в них забрали росіяни.

Рудокоса, в самій комбінації, поверх якої накинута аж надто широка – мабуть, позичена в господині – блузка, постогнуючи, ворушить пальцями ніг. Чоловік тим часом розповідає, що фабрика цілих два дні була в зоні бойових дій, і спершу німецькі, а потім російські війська мирно забрали рештки алкогольних запасів. Зрештою росіяни, нипаючи в пошуках горілки, натрапили й на них за дерев'яною перегородкою: Ельвіру, його, а також іще одну жінку, працівницю фірми, яка разом із ними знайшла там прихисток. Після цього чоловік стелує плечима і, не бажаючи більше розповідати, виходить на кухню.

«Вони стояли в черзі, – пошепки пояснює нам дружина фабриканта, а рудокоса все ще мовчить. – Одне за одним. Вона розповіла, що їх було не менш як двадцять, але напевно не знає. Їй довелося майже всіх прийняти самій. Бо інша жінка їм не підійшла».

Я дивлюся на Ельвіру. Її рот на зблідлому обличчі нагадує синю сливу, кутики губ опущені.

– Покажи їм, – говорить господиня.

Не кажучи ані слова, жінка розкриває блузку і показує нам покусані й кольорові від синців груди. Я ледве можу про це писати, – мене знову починає нудити.

Ми залишили їй рештки вазеліну. Хіба можна на це щось сказати? Ми нічого їй не казали. Але вона заговорила сама. Зрозуміти їй було непросто, – в неї надто спухли губи. «Я в цей час молилася, – сказала вона, – весь час тільки молилася: дорогий Боже, дякую тобі, що я п'яна». Бо перед тим, як стати до неї в чергу, росіяни добряче накачали жінку тим, що знайшли на місці, і в процесі теж давали їй час від часу хильнути. За все це ми дякуємо фюреру.

Крім того, після обіду було багато різної роботи – чищення і прання. Час ішов. Я страшенно здивувалася, побачивши раптом у кімнаті майора: його впустила вдова. Цього разу він приніс новісіньку колоду карт, яку розклав на покривалі ліжка Паулі. Здається, вони знайшли гру, правила якої знають обоє. Я на цьому не розуміюся, тож тихенько вислизнула до вдови на кухню й пишу ці рядки. Майор навіть приніс із собою «гроші на гру» – монети в три і п'ять марок, які в нас уже давно не ходять. Де він їх знайшов? Я не наважуюся питати. Сьогодні він не приніс нічого випити і вибачився за це перед кожним зокрема. Та хай не переймається, сьогодні він наш гість: фабрикант дав нам пляшку.

Понеділок, 7 травня 1945

Досі прохолодно, але вияснюється; часом визирає сонце. Ніч знову була неспокійна, майор часто прокидався і будив мене стогонами. Його коліно наче гоїться, але коли він об щось зачіпається, його болить. І все ж я недостатньо відпочила. До речі, майор розповів про двох сестер (тих, які розважаються і зайняли покинуту квартиру на першому поверсі). Аня і Ліза – так їх називають російські офіцери – користуються серед них великою популярністю. Одну з сестер я бачила на сходах: дуже симпатична, вбрана в чорне і біле, висока і привітна. Знизавши плечима і ледь знітившись, майор розповів про хвацьку поведінку обох жінок. Сьогодні його серед дня запросили в квартиру, де сестри лежали в ліжку з двома чоловіками й, сміючись, кликали його приєднатися, – пропозиція, яка шокувала доволі консервативного за світоглядом майора навіть тепер, коли він про це розповідав. Особливу принаду для росіян становить, мабуть, і милий трилітній хлопчик, син однієї з сестер; майор каже, що той уже белькоче три російські слова, а чоловіки, які приходять, усіяло з ним панькаються.

Далі – новий день. Так дивно жити без газет, календаря, годинника та ультимо[18]. Час без часу, що тече, наче вода, а єдиними стрілками є чоловіки в чужих уніформах.

Іноді мене саму дивує, як терпляче я фіксую цей позачасовий час. Для мене це друга спроба розмови з собою на письмі. Перша була ще в шкільні роки. Нам тоді було по п'ятнадцять-шістнадцять, ми носили темно-бордові шкільні берети й нескінченно сперечалися про Бога і світ. (Інколи ще про хлопців, але дуже поблажливо.) Коли посеред року в нашого викладача історії стався інсульт, йому на заміну прислали новеньку вчительку. Кирпата асесорка, яка вибухнула в нашому класі, наче бомба. Вона зухвало сперечалася з нашим патріотичним підручником із історії. Фрідріха Великого вона називала відчайдушом. Натомість хвалила соціал-демократичного президента Еберта, котрого наш попередній професор не раз іронічно називав «підмайстром лимаря»[19]. Після такої бравади вона поглянула на нас чорними очима і закликала, піднівши руку догори: «Дівчата, змінюйте світ. Він цього потребує!»

Нам це сподобалося. Світ після 1930 року нас теж не задовольняв. Ми щосили його заперечували. Він був таким заплутаним, а для нас, молоді, ще й страшенно захарашеним. Мільйони безробітних. Щодня нам розповідали, що більшість професій, яких ми прагнули, безперспективні, тож світ на нас зовсім не чекає.

Так сталося, що саме в той час відбувалися чергові вибори до Райхстагу. Щовечора десять чи п'ятнадцять найбільших партій проводили збори. Ми рушали туди невеликими групками, спонукувані нашою асесоркою. Ми ходили від націонал-соціалістів до соціал-демократів і комуністів; підносили руку на привітання Гітлеру, а комуністам дозволяли називати себе «товаришками». Саме тоді я почала вести свій перший щоденник – бажаючи сформувати власну позицію. Здається, дев'ять днів поспіль я старанно записувала ключові ідеї промовців, а також свої юнацькі контраргументи. На десятий день припинила, хоч у моєму зошиті залишалось ще багато чистих сторінок. Я вже не бачила виходу з політичної плутанини. Так само почувалися й мої шкільні подруги. Кожна партія, як нам здавалося, була на децицію права. Але всі вони вдавалися і до того, що ми називали закулісними інтригами: махінації, змагання за посади, боротьба за владу. Жодна з партій, на нашу думку, не була незаплямованою. Жодна не була безсумнівною. Нині я вважаю, що ми мусили заснувати партію шістнадцятирічних, щоб задовольнити власні моральні потреби. Те, що росте, обростає брудом.

Понеділок приніс нам обідній візит. Гостя була не з нашого будинку і навіть не з нашого кварталу, а аж із крайнього західного району міста, Вільмерздорфа, до якого дві години пішої ходи. Це була дівчина на ім'я Фріда, яку вдова знала лише за розповідями.

З цим пов'язана ціла історія, що стосується небожа вдови, молодого студента-медика. Однієї ночі згаданий студент заступив на університетську варту з цивільної оборони. В той самий час таку саму варту відбувала й інша студентка медицини. Наслідком їхнього спільного вартування стала вагітність і – позаяк батьки дівчини наполягали – поспішне весілля: їй було дев'ятнадцять, йому двадцять один рік. Тим часом генерал «Гельденклау»[20] затагнув хлопця на фронт. Де він зараз, невідомо. А його юна дружина, вже на восьмому місяці вагітності, перебралася до своєї подруги – власне, саме цієї Фріди, яка тепер сидить на нашому кухонному стільчику і ділиться новинами.

Перше запитання вдови: «А вас вони теж..?»

Ні, Фріда «вціліла» – себто не зовсім, один тип таки притис її до стіни в коридорі, але мусив бігти далі – воквати, – тож не зміг довести почате до кінця. Власне, через дівчачий блок, у якому живе Фріда, солдати лише «пролетіли галопом» перед самою капітуляцією німців, ніде не затримуючись. Майбутня мати показала тоді на свій живіт і сказала: «Бейбі». Після цього до неї взагалі не торкалися.

Юна дівчина переповідала це, дивлячись на нас блискучими, аж наче полірованими, очима. Я знаю цей погляд: надто часто такі самі очі дивилися на мене з дзеркала, коли я жила на кропиві й крупі. І справді, в дівчат зараз повний «застій», тож Фріда наважилася на таку обтяжливу пішу мандрівку; як вона розповіла, іти їй довелося зовсім тихими й безлюдними вулицями. Вона просить харчів для дівчини, що поріднилася з удовою через

її небожа, а також для її майбутнього малюка. Вона розповіла, що молода жінка цілий день лежить непорушно на спині, а при найменшій спробі встати в неї починає паморочитися в голові. Одна медсестра за нею часом наглядає; вона пояснила, що оскільки майбутня мати не харчується як слід, плід живиться з материнського тіла, забираючи з нього кальцій, кров і м'язові тканини.

Ми разом з удовою шукаємо, що б дати: трохи масла і цукру, отриманих від майора, одна бляшанка згущеного молока, хліб, шмат сала. Фріда щаслива. В неї теж жалюгідний вигляд: ноги — як пачки, на яких випинаються вузлуваті коліна. Та, попри це, вона бадьора і не боїться двогодинної мандрівки назад. Ми радіємо гості з далекої частини міста, просимо в деталях розповісти, яким маршрутом вона йшла і що бачила дорогою. Ми гладимо її й дивимось на це напівголодне вісімнадцятилітнє дівча, ще майже дитину, яка зізнається, що хотіла б колись стати вчителькою гімнастики. Ну, поки що в нашій країні немає потреби в гімнастиці. Ми радіємо кожному руху, який можемо заощадити. Маю на увазі тих, хто недоїдає. Мене це поки не стосується, я в добрій формі. Вдова наступає на болючий мозоль, пропонуючи Фліді:

— Як же так, дитинко? Не можете знайти десь симпатичного росіянина, що приніс би вам трохи харчів?

Фріда по-дурному усміхається і зауважує, що в їхньому кварталі навряд чи є росіяни, інакше б вони... Вона збирає всі подарунки і складає їх у принесену з собою торбину для закупів.

Цей візит нас дуже підбадьорив. Виходить, ми таки не відрізані від світу й можемо наважитися на пішу мандрівку в інші райони до друзів чи знайомих. Із цього моменту ми постійно про це думаємо і зважуємо, чи варто ризикнути. Пан Паулі проти. Він уже наяву бачить, як нас хапають для якихось примусових робіт і кудись забирають, може, і в напрямку Сибіру. Ми з гордістю наводимо приклад Фліді, котрій це вдалося, і наполягаємо далі.

Пізніше. Я пишу це вже під вечір. Після своєї першої довшої мандрівки. Сталося це доволі несподівано. Я сиділа на підвіконні, хоч надворі вряди-годи когось побачиш, окрім людей із водою та росіян. І от під'їздить якийсь росіянин на велосипеді й спиняється коло наших дверей: майор.

Я відразу біжу сходами донизу. Блискучий новенький німецький велосипед. Починаю проситися: «А можна мені трохи проїхатися? Тільки п'ять хвилин?» Майор стоїть на парапеті й хитає головою. Він не впевнений, боїться, що велосипед дорогою вкрадуть. Але врешті я його переконала.

Сонце. Відразу стало тепло. Я налягаю на педалі так швидко, як тільки можу. Вітер задуває у вуха. Я лечу, бо після всього цього жалюгідного сидіння на місці це дарує мені відчуття щастя, — але, крім того, я поспішаю, щоб ніхто мене не наздогнав і не відібрав велосипед. Повз чорні випалені руїни. Тут війна скінчилася на день швидше, ніж у нас. Уже видно цивільних, які підмітають тротуари. Двоє жінок тягнуть повністю вигорілу операційну на колесах, — мабуть, забрали з руїн. Зверху лежить старенька під ковдрою; в обличчі ні кровинки, але ще жива.

Що глибше на південь, то далі відступає війна. Тут уже можна побачити німців, які стоять групками і балакають. У нашому кварталі люди на таке ще не наважуються. Трапляються навіть діти, з запалими шоками і незвично мовчазні. На земельних ділянках порпаються жінки й чоловіки. Росіян видно лише вряди-годи. Перед тунелем досі височіє барикада, зведена Фольксштурмом. Я злізаю з велосипеда і в руках проводжу його через бічний прохід. За тунелем, на галявинці перед зупинкою трамваю, – невеликий круглий пагорб, крізь який пробивається зелень, позначений трьома яскраво-червоними дерев'яними стовпцями, заввишки десь до стегна. До кожного з них прикріплено табличку, папірець із написом від руки, запханий під скло і в картонній рамці. Читаю на табличках три російських імені, а також дати смерті – 26 і 27 квітня 1945.

Якусь мить я стою. Якщо не помиляюся, то це взагалі перша російська могила, яку я розглядаю так зблизька. Під час подорожі я лише мигцем бачила цвинтарі: старі таблички, похилені хрести, скорбота і забуття селянської бідноти. В наших газетах дедалі частіше пишуть про те, що росіяни своїх загиблих на війні ховають як сором, заривають їх у братських могилах і утрамбовують землю зверху, щоб місце не можна було розпізнати. Це не може бути правдою. Такі дерев'яні стовпці з табличками вони напевно возять із собою. Це фабричний виріб, виготовлений за одним взірцем, із білою дерев'яною зіркою зверху: грубий, дешевий і зовсім негарний, але принаймні блискучо-червоний, кричущо-яскравий і дуже помітний. Такі стовпці вони встановлюють і в себе. Отож у них теж є поховальний культ, вони вшановують своїх героїв, хоч офіційна догма і заперечує воскресіння плоті. Якби ішлося тільки про те, щоб позначити місце поховання, аби потім перенести рештки, то звичайної таблички з ім'ям чи номером було б достатньо. Так можна було б заощадити на червоній фарбі та вирізанні зірок. Але ні, вони увінчують смерть солдата червоним німбом, жертвують працею і таким цінним деревом для ореолу слави, хай навіть такого вбогого.

Я знову кручу педалі на максимальній швидкості, і от уже бачу будинок, де в останні часи тимчасово містився мій офіс. Чи пережило маля з першого поверху ці «безмолочні» часи?

Жодної дитини, жодної молоді матері, – нікого з людей, які жили на першому поверсі. На мій стук і поклик врешті виходить літній чоловік, зарослий, у брудній трикотажній майці. Я не відразу його впізнала. Це був колишній прокурисст нашого колишнього видавництва, раніше завжди вбраний як нова копійка, а тепер неохайний і брудний. Він мене впізнав, але не виявив жодних емоцій, тільки пробурмотів, що перебрався сюди з дружиною, адже їхню квартиру захопили ще в останній день війни. Крім них, у будинку порожньо, немає навіть меблів: прокурисст застав усе вже в такому вигляді. Він не знає, хто обчистив дім – німці чи росіяни; а може, й ті, й інші. Будинок перевернули догори дном і все понижили, всюди смердить нечистотами й сечею. Але в підвалі все ще лежить купа вугілля. Я знайшла порожню картонну коробку, поклала туди кілька брикетів, дуже засмутивши цим прокурисста; втім, прав на ці брикети в нього не більше, ніж у мене. Допомогти мені він і не подумав. Насилу я прилаштувала коробку на велосипед і міцно прив'язала її до металевого багажника своїм шматяним поясом і ще однією знайденою стрічкою.

А тепер геть, назад, якнайшвидше. Я летіла вулицею, цього разу повз нескінченні ряди солдатів, які сиділи на бордюрі. Типова піхота,

фронтовики: стомлені, замурзані, з брудними обличчями, запущеними бородами. Таких росіян я ще не бачила. Раптом усвідомлюю, що в будинках ми мали справу з елітними загонами: артилеристами, зв'язківцями, митими й чисто виголеними. Найнижчими за статусом були солдати з обозу й тиловики; вони смерділи кіньми, але все ж не здавалися такими змореними, як оці загони. Ці настільки виснажені, що навіть уваги не звернули ані на мене, ані на мій велосипед. Вони заледве підводили погляд догори; мабуть, шойно після форсованого маршу.

Швидко, якнайшвидше, — і ось уже наш кут. Біля колишньої поліцейської казарми купа машин. Вони їдуть із глибоким і густим гудінням і пахнуть справжнім бензином. Німецькі автівки так не пахнуть.

Я засапалася, але гордо тягну велосипед із брикетами нагору сходами. Цього разу майор вибігає просто мені назустріч: він страшенно схвильований і вже уявляв, що велосипед, як і мене, вкрали, і то бозна-де. Тим часом припхався і узбек. Вдова відразу вручає йому два відра і відправляє до насоса по воду. Він уже майже як член родини — добродушно погоджується і йде.

Я п'яна від сонця і щаслива від швидкої їзди; за ці тижні я вперше така радісна й окрилена. Майор, крім того, приніс токайське вино, солодке; ми п'ємо, і я почуваюся пречудово. Майор залишався до 17-ї, а коли пішов, мені стало зле. Я плакала.

(Через кілька тижнів дошкрябую на берегах, щоб цим скористалися романісти: «На цілих три удари серця її тіло злилося з чужим тілом над нею. Її нігті впивалися в чуже волосся, з її гортані виривалися крики, і вона чула, як чужий голос шепотів чужі, не зрозумілі їй слова. А за чверть години вона вже була сама. Крізь розбиті шиби широкими снопами пробивалося сонячне світло. Вона з насолодою потягнула стомлені кінцівки. Рукою поправила скуйовджені пасма, прибравши їх із чола. І раптом її прошило моторошне і дуже чітке відчуття: як інша рука, рука далекого, може, вже давно померлого друга, занурюється в її волосся. Вона відчула, як щось у ній здійнялося і перелилося через край. Сльози бризнули з очей. Вона кидалася з кутка в куток, гатила кулаками об оббивку дивана, впивалася зубами у власні руки, на яких одразу проступили синьо-червоні півкола. Вона голосила в подушки й бажала померти».)

Вівторок, 8 травня 1945, а також решта дня понеділка

Ввечері ми лишилися самі: пан Паулі, вдова і я. Сонце багряно заходило. Відразлива картина, адже нагадує всі пожежі, які я бачила за останні роки. Разом з удовою ми пішли до ставка, щоб набрати брудної води. (По питну воду з насоса нам усе ще доводиться вистоявати годинну чергу, бо ми німці.)

Було вже, мабуть, близько восьмої; ми живемо без годинників, адже загорнутий у рушник будильник, який ми сховали в шухляді, почав вередувати і зупиняється, коли захоче. Біля ставка тиша. У бруднуватій воді плавають шматки дерева, ганчір'я, зелені паркові лавки. Ми набираємо каламутну рідину у відра і насилу йдемо назад: третє відро розпліскується поміж нами. Біля прогнилих дерев'яних сходів на трав'янистому схилі щось лежить. Це людина, чоловік; він лежить горілиць, підтягнувши коліна.

Спить? Так, і то дуже міцно: чоловік мертвий. Ми обоє зупинилися й витрищаємося на нього. Його рот так широко відкритий, що в нього вліз би цілий кулак. Губи сині, ніздрі – воскового кольору і стиснуті. Чоловікові близько п'ятдесяти, він лисий і чисто виголений. На вигляд охайний, у світло-сірому костюмі й сірих шкарпетках ручного плетення, а також у старомодних начищених чорних черевиках на шнурівках. Я мацаю його руки; вони лежать поруч на траві, пальці загнуті нігтями догори. Вони теплуваті на дотик, а не мертвотно-холодні. Але це ще ні про що не свідчить – могли нагрітися від сонця. Пульсу немає – отже, чоловік мертвий. Але його не пограбували: в краватці стирчить срібляста застібка. Ми вагаємось, чи зазирнути в його піджак, пошукати документи, щоб повідомити імовірних родичів. Нам моторошно. Ми виглядаємо людей. Нікого не видно. Я роблю кілька кроків униз вулицею, коло одних дверей натрапляю на пару – молодих дівчину й хлопця, – і прошу піти зі мною, бо там лежить чоловік... Повагавшись, вони врешті йдуть, якийсь час стоять коло мерця, але нічого не торкаються і врешті, мовчки знизавши плечима, знову йдуть геть. Ми безпомічно стоїмо там ще якийсь час, а потім і самі йдемо. Нам тяжко на серці. Але все одно на зворотній дорозі мої очі механічно фіксують кожен дерев'яний брусок, а руки, так само механічно, вантажать його в спеціально для цього взяту сумку через плече.

Перед нашим домом ми подибуємо старого-доброго шторника Шмідта, який стоїть разом із нашим солдатом-дезертиром. Я сторопіла від несподіванки, що ці двоє наважилися вийти надвір. Ми розповідаємо їм про мерця, вдова намагається показати, як у нього відкрився рот. «Інсульт, – бурмоче колишній солдат. – Може, сходимо разом?» «Та ну, – відказує Шмідт. – А якщо в нього зникло щось із кишень? Тоді вся підозра впаде на нас». Та за мить нам уже не до померлого, бо Шмідт повідомляє: «Всі росіяни пішли». Вони забралися з нашого будинку, покинули весь квартал; доки ми ходили по технічну воду, всі вантажівки від'їхали. Шторник Шмідт розповідає, що свої вантажівки вони вщерть напакували матрацами й подушками від канап із покинутих квартир.

Поїхали! Всі поїхали! Нам важко в це повірити, мимоволі ми зиркаємо надвір, ніби звідти от-от виїдуть вантажівки з новими солдатами. Але ні, нічого: лише тиша, незвична тиша. Немає більше коней, не чути їхнього іржання, зникли й півні. Лише кінський гній. Але наймолодша консьєржева дочка вже і його вимітає з парадного холу. Я дивлюся на цю шістнадцятилітню: поки що єдина, кого я знаю, хто втратила цноту з росіянами. Обличчя в неї таке ж дурненьке і самовдоволене, як і завжди. Я намагаюся уявити, що би було, якби мій перший раз відбувся за таких обставин. Але відганяю цю думку, бо не можу такого навіть припустити. Одне очевидно: якби це сталося в мирні часи і дівчину згвалтував який-небудь місцевий гультай, то це спровокувало б звичний для того часу галас. Дізнання, протокол, допит, нарешті арешт і очна ставка, оголошення в газеті й погордливі сусіди. Дівчина реагувала б по-іншому, переживала б

інший шок. Але тут мова про колективний досвід, передбачуваний і безліч разів зі страхом очікуваний; ідеться про те, з чим стикалися всі жінки навколо, про щось почасти неунікне. Цю колективну масову форму згвалтування і долатимуть колективно. Кожна допомагає кожній, розповідаючи про це, даючи волю власним почуттям, як і змогу іншій жінці вилити її душу, виплеснути вистраждане. Що, звісно, не виключає того, що істоти, делікатніші за це зачерствіле берлінське дівча, від такого зламаються або ж усе життя нестимуть цей гандж на собі. Ввечері, вперше від 27 квітня, двері до будинку знову зачинилися. З цього моменту, якщо в домі не розмістять наступні загони, починається новий життєвий відрізок для нас усіх.

Але близько 21-ї мене почали кликати з вулиці. Своім здавленим голосом узбек не раз повторив моє ім'я (точніше його русифіковану форму, якою мене охрестив майор). Коли я визирнула надвір, він почав погрожувати й обурено показував на зачинені двері. Ну-ну, мій Грубасику, тепер це тобі не допоможе. Я впустила його всередину, майор ішов за ним слід у слід, виразно накульгуючи. Їзда на велосипеді йому зашкодила. Вдова знову зробила йому компрес. Коліно мало невтішний вигляд: сильно набрякло, почервоніло. Не можу збагнути, як із такою ногою він міг сідати на велосипед, танцювати і підніматися сходами. Вони бики за натурою: нам таке не до снаги.

Тяжка ніч із чоловіком у пропасниці. Його руки були гарячими, очі посоловіли, він ніяк не міг заснути, не даючи спати й мені. Нарешті засірів ранок.

Я провела майора з денщиком донизу, зачинила за ними двері, потім іще й наші парадні. Після цього була неприємна робота: в узбека був пронос, і він загидив туалет – і стіни, і плитку. Я протерла все кількома спецвипусками націонал-соціалістичних журналів для аптекарів, які валялися довкола, прибрала, наскільки вдалося, і витратила майже всю технічну воду, яку напередодні ввечері притягнула зі ставка. Що б на це сказав пан Паулі, цей випещений манірник із манікюром і педикюром!

Пізніше. Тепер уже вівторок. Близько дев'ятої ранку стукіт дактилем у парадні двері, яким ми й далі користуємось, хоча в домі більше немає росіян. Це була екземниця пані Вендт: до неї дійшли чутки, що настав мир. На півдні, як і на півночі, здолали останній незлагоджений німецький спротив. Ми капітулювали.

Ми з удовою полегшено зітхнули. Добре, що все відбулося так швидко. Пан Паулі тепер проклинає Фольксштурм, безглуздо вбитих в останні години, всіх старих і виснажених, що безпомічно стекли кров'ю, бо для них забракло навіть шматка тканини, щоб перев'язати рани. Розтрошені кістки, що стирчали з цивільних штанів; блідо-білі тіла на ношах, із яких монотонно скрапувало; теплуваті слизькі калюжі крові по всіх коридорах... Без сумніву, Паулі натерпівся. Саме тому його невралгію, яка вже більш ніж на тиждень прикувала його до ліжка, я вважаю напівдушевною хворобою, такою собі втечею, відступом. Дехто з чоловіків у будинку теж переховується. Книгар приховує свою належність до партії, дезертир – дезертирство, а ще дехто своє нацистське минуле; вони бояться депортації чи бозна-чого ще і залягають на дно щоразу, коли треба принести воду чи взагалі зробити бодай

щось. Жінки теж усіляко намагаються заховати чоловіків і захистити їх від злого ворога. Що ще вони можуть вдіяти? Вони й так уже все зробили.

Отож ми впрягаємося і тягнемо віз. Це логічно. Але все одно лишається щось осоружне. Тепер я не раз думаю про те, скільки почестей віддавала відпускникам, які проїздили повз нас, як їм потурала і яку виявляла до них повагу. А частина з них поверталася з Парижа чи Осло – міст, які пролягали від фронту далі, аніж Берлін, який постійно бомбили. Або ж вони взагалі приїздили з цілком мирних точок – Праги чи Люксембурга. Навіть коли вони їхали з фронту, до 1943 року здавалися такими доглянутими і вгодованими, як мало хто нині. І вони радо розповідали історії, в яких поставали хорошими хлопцями. Нам же доводилося припнути язика і вдавати, ніби це нас, саме нас, оминула біда. Бо ж інакше нас урешті не схоче торкнутися жоден чоловік. Якби ж бодай було справжнє мило! Я так часто мрію про те, щоб як слід себе відшурувати! Вірю, що після цього навіть моя душа почувалася б чистішою.

Після обіду – добра розмова; хочу занотувати все докладно, бо й досі розмірковую про неї. Неочікувано прийшов згорблений хімік із лимонадної фабрики; я вже про нього майже забула, хоча коли сиділи в бомбосховищі, ми з ним не раз перекидалися слівцем. Майже весь цей час він пересидів у сусідському підвалі, який так і не знайшли. Туди не проникнув жоден росіянин. Але, звісно, він дізнавався всі гарячі новини від згвалтованих жінок у черзі по воду. Одна з них, зовсім короткозора, втратила при цьому окуляри і тепер тільки безпомічно роззиралася довкола.

Виявляється, що згорблений хімік – «товариш». Себто до 1933 року він належав до Комуністичної партії, а одного разу навіть здійснив із групою інтуристів подорож Радянським Союзом і знає кілька слів російською. У підвалі він не зізнався, але ж і я не розповідала йому про свої подорожі та знання мови. Таку незграбну недовіру нам прищепив Третій Райх. Але все одно я здивувалася:

– Але чому ж ви тоді не вийшли наперед і не зізналися росіянам, що ви їх симпатик?

Він дивиться на мене знічено:

– Та я б і зізнався, – каже він тоді. – Просто хотів, щоб минули перші дикі дні. – А потім додає: – Цими днями я зголошуся в ратушу. Шойно відновиться влада, я запропоную свої послуги.

(Що я подумала, але йому не сказала, то це те, що він, мабуть, не наважився через свій горб. Під час такого кипіння чоловічої люті він удвічі болісніше переживав своє каліцтво, яке в очах цих сильних варварів перетворювала його на недолужину, жалюгідну істоту.) Його голова глибоко посаджена поміж плечі, кожен рух дається через силу. Але очі в нього блискучі й розумні, а мова – жвава.

– Ну, тепер ви вже не плачете ілюзій? – запитує його. – Розчарувалися в своїх товаришах?

– Аж ніяк, – каже він. – Ми не маємо сприймати все, що сталося, надто дріб'язково й особистісно. Вони дали волю поривам та інстинктам. Бажання

помститися теж зіграло свою роль; адже ми їм теж добряче насолили на їхній батьківщині. Мають настати заспокоєння і усвідомлення – як у нас, так і в них. Вчорашній світ – це якраз наш старий Захід. Нині народжується новий світ, світ завтрашнього дня, і це народження сповнене болю. Слов'янство, юне і неторкане, виходить на арену світової історії. Країни Європи знищують свої кордони і пристануть до більших утворень. Як колись Наполеон нищив малі престולי й крихітні землі, так і тепер переможні великі держави зметуть країни та нації.

Я на це:

– То ви думаєте, що Німеччина невдовзі стане частиною Радянського Союзу, радянською республікою?

Він:

– Хотілось би.

Я:

– Таж тоді нас розпоршать і позбавлять батьківщини, щоб знищити нашу народність.

Він:

– Цілком можливо, що ми, нинішні німці, є лише цапами-відбувайлами, перепоєм і перехідним етапом – ну, може, ще вчителями. Але я вважаю, що від нас самих залежить, чи зможемо ми й за нових обставин прожити гідне життя. Кожен залишається сам на сам із собою, хоч би де ми опинилися.

Я:

– Навіть у Сибіру?

Він:

– Цілком вірю, що за доброї волі зможу навіть у Сибіру влаштувати собі достойне життя.

І цьому скаліченому чоловікові можна вірити. Адже він і тут добре влаштувався: був провідним хіміком на великому підприємстві мінеральних вод. Але чи витримає він фізично те, чого від нас, можливо, вимагатимуть? А чи витримають усі решта? Він знизує плечима.

Інколи мені здається, що відтепер я здатна витримати все на світі, хай тільки це напирає ззовні, а не тисне з мого серця. Я так перегоріла і випалилася, що не знаю, чим нині або завтра мене ще можна серйозно схвилювати чи зачепити. І якщо треба буде жити далі, то, може, і серед крижаної пустелі. Ми з хіміком потисли одне одному руки, відчувши, як це додало нам обом сили.

Та все ж тут, у квартирі, мене оточує тривожно бережена буржуазність. Вдова знову почувається господинею свого простору. Вона все відтирає і вичищає; тицьнула мені до рук гребінець, у якому бракує кілька зубців, щоб

я вичесала пацьорки на килимі. Тим часом сама вона з піском і содою відчищає кухню; побивається через фігурку з мейсенської порцеляни, якій під час набігу на підвал відбили руку й ніс; нарікає на те, що десь зникла перлинна запонка до краватки її покійного чоловіка: вона геть забула, куди її сховала. Іноді вдова сідає задумливо і раптом висловлює якісь здогади: «Може, я запхала її в коробку для шиття?» І починає розбирати катушки до ниток і старі гудзики, але застібку так і не знаходить. Але загалом вона жвава жінка, яку нічим не налякати. Скрині вона розрубє краще за мене: навчилася цьому, підглянувши за львівським поляком (тому це дуже добре вдавалося завдяки нападам люті). До речі, уже весь дім тим часом дізнався про різницю: «Українка – ось. Ти – ось!»

Надворі нині сонячно. Ми без кінця тягаємо воду, попрали постільну білизну, застелили моє ліжко свіжою постіллю. Після всіх цих гостей у чоботях це була нагальна потреба.

Внизу в пекаря юрмища людей, галас і балачки проникають крізь наші вікна без шибок. При цьому хліба ще немає – лише номерки на завтрашній і післязавтрашній хліб. Усе залежить від борошна і вугілля, на які очікує пекар. Проте з кількома брикетами, які ще лишилися, він спік кільканадцять буханців для будинку. Свою щедру частку отримала і я. Пекар не забув, як я заступилася за його дружину, коли до неї чіплялися хлопці. Продавчиня Ерна з пекарні – та сама, яка вціліла за заставленими шафою дверима комори, – принесла нам буханці додому. Наш будинок до цього хліба теж доклався. Дехто з чоловіків на чолі з панною Бен прикотили на маленькому візку відра з водою. А декотрі жінки, як грубо висловилася пані Вендт, «позгрібали гівно». Адже лавку з м'якою оббивкою, яка стояла в крамниці, росіяни перетворили на вбиральню: просто відсунули її трохи від стіни і всідалися на спинку... Інакше кажучи, ми чесно заробили свій хліб.

Росіяни принесли з собою дивні гроші. Пекар показує нам купюру в 50 марок, такі собі німецькі солдатські гроші, – раніше ми таких не бачили. За цілих чотирнадцять хлібин пекар отримав від російського офіцера таку купюру. Дати решту він не міг, але росіянам було байдуже: як той сказав, кишені в солдата були вщерть напхані такими купюрами. Пекар не уявляє, що робити з цими грошима, – він би й так дав росіянину хліба. Але той наполіг на оплаті. Може, знову повертаються бодай якісь довіра й віра? Припускаю, що і нам дадуть ці гроші, обмінявши на нашу валюту, можливо, за півціни.

Хай там як, перспектива хліба є першою ознакою того, що хтось нагорі про нас таки дбає і турбується. Другий знак приклеїли поряд із вхідними дверима: це розтиражований аркуш, звернення за підписом районного бурмістра, доктора Такого-то. Заклик вимагає повернути все майно, вкрадене в крамницях і установах: друкарські машинки, робочі меблі тощо – спершу без штрафу. За умови, що таке вкрадене майно виявлять згодом, порушникам загрожує покарання відповідно до законів воєнного часу. Далі йшлося про те, що треба також віддати всю зброю. Будинкам, у яких знайдуть зброю, загрожує колективне покарання. А мешканці будинків, у яких буде завдано шкоду росіянину, підлягатимуть смертній карі. Та я не можу собі уявити, щоб наші залягали десь у засідці й підстерігали росіян. Принаймні мені така поведінка в ці дні ще не траплялася. Ми, німці, – не партизанський народ. Нам потрібні провід і наказ. Коли я одного разу цілий день їхала через усю країну радянською залізницею, похитуючись у вагоні, якийсь росіянин сказав мені: «Німецькі товариші захоплять вокзал лише в тому

разі, якщо перед цим уже купили й закомпостирували квитки на платформу». Іншими словами й без жартів, більшість німців відчують жах перед порушенням закону. Крім того, наші чоловіки зараз бояться. Здоровий глузд каже їм, що їх перемогли, що будь-яке вагання і невдоволення лише спричинять страждання і нічим не зарадять.

У нашому будинку чоловіки тепер старанно ходять і збирають зброю, від квартири до квартири, і то без супроводу жінок. Вони всіх запитують про автомати, але дістають лише старі дула без спускових гачків. Уперше за довгі часи знову чути голосні розмови німців; видно, як впевнено вони рухаються. Вони здаються просто-таки мужніми – мужніми в тому значенні, в якому це слово вживали раніше. Тепер треба подумати про якесь нове, доречніше слово, яке пережило б і лихі часи.

Середа, 9 травня 1945 – без решти дня вівторка

Досі завжди треба було дописувати про ніч. Але сьогодні в мене нема – таки справді нема – що сказати про цю ніч, крім того, що вперше від 27 квітня я провела її сама. Не з'явилися ані майор, ані узбек. Вдова відразу перейнялася насущним, зажурилася через масло, запаси якого тануть – мовляв, добре було б, якби майор їх швидше поповнив. А я тільки сміялася. Він повернеться. Я лежала всю ніч, розлігшись на ліжку, на свіжовипраній постелі, потягувалася, міцно спала і прокинулася страшенно задоволена. Помилася теплою водою, яку мені дала вдова, вдягнула чисті речі, щось насвистувала.

Це я написала о дев'ятій. А зараз одинадцята, і все виглядає по-іншому.

Знадвору нас покликали з лопатами. На вулиці ми згрібали на розі купи сміття, тачками вивозили уламки і кінський гній на сусідні руїни. Старезне вапно і будівельний непотріб, іще з часів до повітряних нальотів, зверху свіжі уламки від артилерійських обстрілів і, нарешті, ганчір'я, бляшанки та гори порожніх пляшок. Я знайшла дві листівки з бромистого срібла – німецький фабричний виріб – із безліччю відбитків пальців на фотографіях оголених обіймів. Мені пригадалося, як одного разу в Москві в бюро я на кілька хвилин залишила без нагляду німецькі та американські журнали. Потім я їх забрала, і лише коли знову взялася читати, виявила, що в кількох місцях поспіхом вирвали сторінки: реклама жіночої білизни, підв'язок для панчіх і бюстгальтерів. Росіянам такі оголошення незвичні. Сексуальності нема місця на сторінках їхніх журналів. Мабуть, ці дурнуваті рекламні фото, на які західний чоловік узагалі не звернув би уваги, здалися російському оку шаленою порнографією.

Інтерес до цього в них є, як і в усіх чоловіків. Але вдома їм такого не пропонують. Може, і дарма. Адже так вони нафантазувалися б досхочу про ці ідеальні фігури й врешті не кидалися б на першу-ліпшу літню чи потворну жінку. Про це ще варто поміркувати.

Коли я близько десятої піднялася в квартиру на ковток ячмінної кави, там уже був майор, сам. Він чекав на мене, прийшов попрощатися. З його коліном справи кепські, тому йому надали два місяці відпустки, які він проведе в закладі для військових біля свого рідного Ленінграда. Від'їздить він уже сьогодні.

Він дуже серйозний, майже суворий, тримається мужньо. Акуратно перемальовує мою адресу на клаптик паперу: хоче писати, залишатися зі мною на зв'язку. Фото, яке він просить, я дати не можу, бо в мене його нема. Жодного. Все моє зазнімковане минуле, зібране в одному альбомі з товстою обкладинкою, загинуло під час бомбардування, згоріло. А до нових світлин у наступні тижні справа не дійшла.

Майор довго на мене дивиться, ніби хоче сфотографувати очима. Тоді цілує по-російськи в обидві щоки і, накульгуючи, йде геть, не озираючись. Мені трохи тужливо, трохи порожньо всередині. Я думаю про шкіряні рукавички, які він нині вперше показав, елегантно тримаючи їх у лівій руці. Одного разу вони впали на підлогу. Він поспіхом їх підняв, але я помітила, що вони розпаровані: одна рукавичка була зі швами ззаду, інша ж гладенька. Він знітився, відвів погляд. В ту мить він мав дуже привабливий вигляд у моїх очах.

Знову надвір із лопатою, гребти на розі. Після цього ми хочемо піти пошукати дрова для пічки, бо вся ця горохова юшка жере купу палива. Раптом мені спадає на думку, що більше ніхто не принесе мені їжу, свічки і цигарки. Треба якось обережно сказати про це вдові, коли вона повернеться від насоса. Паулі не казатимуть нічого. Йому вже сама вдова переповість.

Шукаючи дрова, я вперше за два тижні вийшла на галявину перед кінотеатром, де тепер ховають померлих із нашого кварталу. Поміж дрібними уламками й кратерами від обстрілів – три подвійні могили, три подружжя, три самогубства. Якось закутана літня жінка присіла на камені й, без упину киваючи головою, з гіркою втіхою почала розповідати про померлих. У крайній могилі справа лежать ортсгруппенляйтер із дружиною (револьвер). У могилі посередині, та, що з кількома зів'ялими гілками бузку, – оберстлейтенант із дружиною (отрута). Про подружжя в третій могилі стара нічого не знає, але хтось запхав у пісок поліно і червоним олівцем вивів на ньому «2 Мюллери». В одинарній могилі лежить та жінка, яка вистрибнула з четвертого поверху, тікаючи від іванів. Зверху стоїть щось на кшталт хреста з двох білих шліфованих дверних панелей, скріплених посередині дротом. Я відчула клубок у горлі. Чому форма хреста справляє на нас таке сильне враження? Навіть якщо ми вже не можемо назвати себе християнами? Накотили ранні дитячі спогади. Я раптом побачила і почула панну Дреер, яка зі сльозами на очах переповідала нам у нескінченних деталях страсті Христові... Для нас, вихованих у християнстві західних європейців, на хресті завжди висітиме Бог, навіть якщо це лише дві дверні панелі, скріплені шматком дроту.

Довкола грязюка, кінське лайно і дитячі забави. Чи можна це назвати забавами? Діти туляться по кутках, зиркають на нас, пошепки перемовляючись. Якщо чути голосну мову, то це напевно росіянин. Один крокував повз, ніс перекинуті через руку штори. Прокричав нам услід якусь непристойність. Тепер вони трапляються поодиноці або в загонах, які марширують геть. Грубо і виклично звучать нам їхні пісні.

За два отримані буханці я дала пекареві 70 пфеннігів. Це було доволі незвично. Почувалась так, ніби дала йому якийсь непотріб; я все не наважуюся вважати наші гроші справжніми. Ерна з пекарні позбирала всі «Посвідки домашнього господарства»[21], записала перелік імен і кількості мешканців, що лишилися в будинку. Мабуть, невдовзі з'являться продуктові картки. Ерна причепурилася, прийшла в літній квітчастій сукні: незвично таке бачити після двох тижнів, коли жінки наважувалися виходити надвір тільки брудними й у лахмітті. Мені б теж хотілося нову сукню. Людям поки не віриться, що росіяни більше не стукатимуть у наші двері, не розсідатимуться на канапах або в кріслах. Я ґрунтовно відчистила кімнату, знайшла під ліжком радянську зірочку з червоного скла і презерватив у паперовій упаковці. Хто загубив друге, я гадки не маю. Я і уявити не могла, що вони про них знають. Хай там як, тим, щоб використати це з німецькими жінками, вони не переймалися.

Грамофон забрали, як і рекламні платівки текстильної фірми («... і панянка, і малюк – всі собі щось тут знайдуть...»). Але в нас лишилося загалом 43 платівки з класичною музикою: від Баха до Пфіцнера, а ще половина Лоенґріна. Навіть накривка проґравача, яку розбив Анатоль, залишилася, і ми з вдячністю використаємо її для розпалу печі.

Зараз вечір, середа, 9 травня. Я пишу, вмовившись на підвіконні. Надворі літо, темно зеленіє клен, а вулиця чисто підметена і порожня. Я користаюсь залишками денного світла, бо тепер треба економити свічки. Ніхто не принесе нам нових.

Не буде більше і горілки, цукру, масла, м'яса. Якби ж то дістатися до картоплі! Та ніхто ще не наважується розбирати барикаду перед підвальними дверима. Бо ж невідомо, чи не повернуться вони; а може, прийдуть і нові війська. Вдова без кінця читає проповіді, але не про польові лілії, які тільки й можуть слугувати нам прикладом. Вона з острахом снує думки про майбутнє, в якому всі ми голодуватимемо; а коли я попросила другу тарілку горохової юшки, вони з паном Паулі перезирнулися.

В моє писання вклинюється гуркіт зеніток. Кажуть, вони проводять репетицію переможного параду, на який мають прибути й американці. Цілком можливо. Хай собі святкують, нас це геть не стосується. Ми капітулювали. Але я все одно відчуваю жагу до життя.

Пізніше; ніч. Я пишу при свічці, з компресом на чолі. Близько восьмої вечора в наші передні двері почали гатити кулаками: «Вогонь! Вогонь!» Ми – на вулицю. Надворі яскраве сяйво. Полум'я перекинулося зі зруйнованого підвалу двома будинками далі і вже облизувало брандмауер сусіднього дому. Їдкий дим вирвався з діри в руїнах і виповз на вулицю. Кишіло тінями, цивільними. Навколо зойки й крики.

Що робити? Води катма. Вогнище пожежі – внизу, в руїнах підвалу. Повітря розжарене, здійнявся вітер – так, як у ночі бомбардувань. Тому ніхто й не стривожився. Запропонували: «Задавити». «Закидати вогонь уламками». Відразу сформувався два живі ланцюги. Шматки каміння переходили з рук у руки. Останній кидав каменюки у вогонь. Хтось закричав, що треба поспішати, бо скоро дев'ята – о дев'ятій цивільні мають зникнути з вулиці.

Кілька постатей прикотили звідкись бочку, ми черпали з неї відрами смердючу рідину. Передаючи мені відро, одна пані випадково зацідила мені обідком у вилицю. З очей мені посипалися іскри, я похитнулася і відійшла до купи каміння – поховальна ротонда – на галявинці поруч, присіла. Якась жінка підійшла до мене, сіла збоку й монотонним голосом повідомила, що «ті, що внизу», офіцер із дружиною, отруїлися ціаністим калієм. Я вже про це знала, але не стала перебивати жінку: «Ані труни, нічого, – провадила вона. – Їх просто загорнули в папір для світломаскування і обв'язали стрічкою. В них не було навіть простирадл на ліжках – вони просто вселилися сюди після бомбардувань. Не мали нічого». Але принаймні отруту таки приберегли.

В мене паморочилося в голові, я буквально відчувала, як на чолі росте гуля. Вогонь скоро локалізували і загасили. Я долучилася до галасливої юрби і дізналася причину пожежі: торговець делікатесами, який раніше мав крамницю в зруйнованому будинку, залишив у напівзбереженому підвалі рештки свого винного погреба. Росіяни його виявили, чи то пак винюшували, й почали вичищати полиці зі свічками в руках. Тоді, мабуть, соломкою з-під пляшки зачепили якийсь гнотик, і з нього поволі почалася пожежа. Один чоловік повідомив: «П'яні, як свині, ті хлопці довго лежали в стічній канаві. Я сам бачив: один із них, який іще трохи тримався на ногах, пройшовся вздовж ряду лежачих і познімав з рук товаришів годинники». Всі засміялися.

Тепер я лежу в ліжку, пишу і прикладаю холод до своєї гулі. Завтра ми плануємо велику вилазку у Шоненберг через увесь Берлін.

Четвер, 10 травня 1945

Ранок минув за домашньою роботою, рубанням дров, походами по воду. Вдова відмочувала ноги у воді з содою і випробовувала різні зачіски, щоб якнайкраще приховати сивину. О третій по обіді ми нарешті були готові. Наш перший прохід по завойованому місту.

Убогі слова, вас не досить.

Ми піднялися через цвинтар до [парку] Гайзенгайде, з довгими рядами однакових могил у жовтому піску з часу останнього великого авіанальоту в березні. Літнє сонце палило. Парк був порожнім. Наші свого часу повалили дерева, щоб звільнити поле для стрільби. Довкола – траншеї, виспані шматтям, пляшками, бляшанками, дротом, боеприпасами. На одній лавці присіло двоє росіян із дівчиною. Рідко коли росіяни ходять поодиноці. Удвох вони, мабуть, почувуються певніше. Далі – через колись густо заселені робітничі вулиці. Тепер можна повірити, що ті десять тисяч людей, які тут жили, кудись перебравися або померли; вулиці здаються такими мовчазними, а будинки – замкнутими і відгородженими від світу. Жодного живого звуку – ані людського, ані тваринного. Не чути й машин, радіо чи трамваїв. Лише

обтяжлива тиша, в якій відлунює кожен наш крок. Якщо хтось і дивиться на нас зі своїх будинків, то робить це потай. У вікнах – жодного обличчя.

Далі починається район Шонеберг. Зараз побачимо, чи можна йти далі, чи вистояв один із мостів на західний бік – той, по якому ходять трамваї. Ми вперше бачимо червоні стяги на деяких будинках, ба більше, – їх, скоріше за все, поробили з нацистських прапорів зі свастикою: іноді ще видно темнувате коло, звідки відпороли білу тканину з чорним знаком. Прапорці – а хіба в нашій країні буває інакше? – дбайливо підторочила жіноча рука.

Дорогою повсюди сліди перебування військ: випатрані автівки, згорілі танки, погнуті лафети. То тут, то там якісь таблички, плакати російською: святкування Першого травня, Сталін, Перемога. Але й тут нікого. Іноді проскочить якась нещасна істота: чоловік із короткими рукавами, розпатлана жінка. Ніхто не звертає на нас особливої уваги. Босоніж? По Берліну? Я ще ніколи не бачила, щоб так ішла жінка. На мості досі барикада з уламків каменів. Ми прослизнули крізь щілину. Моє серце при цьому голосно калатало.

Сліпуче сонце. Міст порожній. Ми зачаїлися, розглядали залізничний насип унизу. Лабіринт солом'яно-жовтих колій, поміж ними – метрові кратери. Шматки погнутих рейок стирчать у повітря. Оббивка і тканина набубнявіли й вивалюються назовні з розбомблених спальних вагонів і вагонів-ресторанів. Нависла спека. Над коліями – пожежний сморід. Довкола пустка і занехаяність, ані подуву життя. Це – труп Берліна.

Далі вглиб Шонебергу. У дверях то тут, то там – жінка або дівчина: порожні очі, риси розмиті й одутлі. По них я можу відчитати, що війна пішла звідси лише кілька днів тому. Вони ще не прийшли до тями, ще й досі затуркані, як і ми минулими днями.

Ми пробігли Потсдамською вулицею повз почорнілі від пожеж установи, порожні висотки, купи сміття.

На якомусь розі зворушлива картина: перед однією з величезних сміттєвих куп дві старі-старезні жінки збирають бруд лопатками для вугілля і складають його в невеликий візок. Таким темпом їм знадобляться тижні, щоб розібрати бодай одну гірку. В них вузлуваті руки. Хтозна, може, й доведуть справу до кінця.

Парк Кляйста нагадує пустелю. Під аркадами валяються ганчір'я, матраци і випатрана оббивка салонів машин. Всюди купи нечистот, навколо яких рояться й дзижчать мухи. В глибині – недобудований висотний бункер, наче іжак у оточенні залізних шпичаків. Мабуть, мав захищати нас від бомб на сьомий рік війни. Двоє цивільних витягують із купи поліна, один із них розпилює їх на менші, підйомні бруски. Все належить усім. Пилка жалібно скрипить посеред тиші. Ми з удовою мимоволі перейшли на шепіт, у горлах у нас пересохло: мертве місто перекрило дихання. В повітрі повно пилюки, всі дерева наче посипані білою пудрою, прошиті пострілами й важко покалічені. Німецька тінь поспішила повз нас, тягнувши за собою постіль. На виході з парку – російська могила, обтягнута дротом. І знову на ній яскраво-червона дерев'яна стела, а посередині пласка гранітна плита, на якій пензлем, вмоченим у вапно, написано, що тут спочивають герої, які полягли за

батьківщину. Герої, – так вимовляється це слово. Heros, Helden. Це звучить так по-пруськи.

Двадцять хвилин потому ми стояли перед будинком, де живуть друзі вдови. «Був в одному корпусі з моїм чоловіком», – пояснила вдова: штудієнрат, учитель середньої школи, класичний філолог, одружений. Дім здається повністю мертвим. Парадні двері забито дошками. Шукаючи чорний вхід, ми наштотхнулися на жінку, яка задерла спідницю й безцеремонно справляла малу потребу в закутку двора просто на наших очах. Це теж річ, яку я вперше так відкрито бачу в Берліні. Нарешті ми знайшли вхід, піднялися на два поверхи вище, замість пароля назвали ім'я вдови... Всередині шум, кроки й шепіт, аж доки за дверима зрозуміли, хто прийшов. Тоді двері відчиняються – ми обіймаємось, я притискаюся обличчям до зовсім чужого обличчя, бо ж раніше ніколи не бачила цих людей. Це – дружина штудієнрата, того вчителя, за нею з'являється й її чоловік, простягає до нас руки, запрошує зайти. Вдова гарячково торохтить, слова їй плутаються, інша жінка також говорить, ніхто нікого не слухає. Минає трохи часу, доки ми нарешті сідаємо в єдиній придатній до життя кімнаті. В квартирі гуляє сильний протяг. Ми витягаємо з торбини скибки хліба, перемашені маслом, пропонуємо господарям. Обоє здивовані. Тут хліба ще нікому не давали, від росіян уже теж нічого не лишилося. На стереотипне запитання: «А тебе вони часто..?» господиня дому з яскравими східно-пруськими інтонаціями відказує:

– Мене? Та тільки раз, ще в перший день. Після цього ми закрилися у бомбосховищі, внизу в нас був великий кадуб, повний води.

Суди переможці прийшли пізніше, а пішли раніше, тож усе минулося швидко.

З чого вони обоє живуть?

– О, та в нас іще є мішечок крупи і кілька картоплин. Ну, і так, наш кінь!

Кінь? Вони сміються, і господиня розповідає, унаочнюючи все жестами: коли ще на вулиці були німецькі війська, хтось забіг у підвал із радісною звісткою, що на вулиці смертельно поранило коня. Миттю вся підвальна громада висипала на вулицю. Кінь іще бився в агонії й крутив очима, коли перші кухонні й кишенькові ножі врізалися в його тіло, звісно, під час стрілянини. Кожен різав і патрав там, де почав. Коли дружина вчителя потягнулася рукою туди, де зблискував жовтий шар жиру, її різонули кишеньковим ножом по пальцях: «Куди лізеш! Ріж біля себе!» Жінці вдалося відпиляти важкий, майже в три кілограми, шмат м'яса.

– Ну, а тим, що лишилося, ми відсвяткували мій день народження, – сказала вона. – На смак було божественно: я використала рештки оцту.

Ми бурхливо її привітали. З'явилася пляшка бордо. Ми пили, бажали господині довгих років життя, вдова хизувалася порівнянням із українкою – ми вже не стримувалися.

Ми знову і знову прощалися. Штудієнрат нипав кімнатою, щось шукаючи, щоб нам подарувати, віддячити за хліб із маслом, але нічого не знайшов.

Тоді ми вирушили в баварський квартал, бо ж хотіли ще навідати мою подругу Гізелу. Нескінченні ряди німецьких легкових машин перегороджували вулиці,

майже всі випатрані. З іншого боку відкрилася одна перукарня; папірець повідомляє, що перукар стриже чоловіків, а також миє голови жінкам, якщо ті принесуть теплу воду. Ми справді розгледіли в глибині напівтемного приміщення клієнта і ще одного чоловіка, який вистрибував довкола з ножицями в руках. Перша ознака життя в трупі міста.

Піднялися сходами до Гізели. Я стукала і кликала, аж тремтячи від хвилювання. І знову обличчя до обличчя; при цьому раніше ми хіба потискали одна одній руки.

Гізела була не сама. Вона прийняла двох юних дівчаток, яких до неї відправив один знайомий: двоє студенток-утікачок із Бреслау. Вони мовчки сиділи в майже порожній, хоч і чистій, кімнаті без вікон.

Після першого обміну схвильованими репліками знову запала тиша. Я відчула: тут панує горе. В обох юних дівчат під очима чорні кола. А те, що вони розповіли, було таким безнадійним і болючим. Обох, говорить Гізела на балконі, куди вона мене витягнула, росіяни позбавили цноти, і їм довелося пережити не по одному згвалтуванню. Відтоді в білявої Герти, щойно двадцятилітньої, постійні болі й вона не знає, що робити. Вона часто плаче, каже Гізела. Про своїх родичів Герта нічого не знає, вони пороз'їджалися з Сілезії хто куди. Граційна Брігітта, якій лише дев'ятнадцять, лікує душевні рани злісним цинізмом. Вона бризкає жовцю й ненавистю, вважає життя брудним, а всіх людей – ідеться, звісно, про чоловіків, – свиньми. Вона хоче втекти якнайдалі, кудись, де немає уніформ, на самий вигляд яких у неї починає калатати серце.

Сама ж Гізела зуміла вціліти завдяки трюку, про який я почула, на жаль, надто пізно. Перед тим як стати редакторкою, вона мала акторські амбіції й колись на заняттях навчилася трохи гримувати. Отож у підвалі вона намалювала собі на обличчі прекрасну маску старої баби, а волосся сховала під хусткою. Коли росіяни прийшли і почали світити на обох юних студенток ліхтариками, то Гізелу з її вугільними зморшками залишили на ліжку: «А ти, бабушка, спати». Я мимоволі засміялася, але відразу ж вгамувала веселощі, – надто похмурими, надто згірченими були погляди обох дівчат.

Ці двоє навіки позбавлені перших ягід кохання. Хто починає з останніх, і то так по-злому, більше ніколи не затремтить від першого дотику. Його звали Пауль, – того хлопця, про якого я зараз думаю; йому було сімнадцять, коли він підштовхнув мене в тінь незнайомої брами на Ульменштрассе. Ми саме поверталися зі шкільного концерту (здається, Шуберт), іще зігріті музикою, про яку не знали що сказати. Ми обоє були недосвідченими; зуби притискалися до зубів, доки я довірливо очікувала дива, яке мав принести поцілунок. Аж раптом я помітила, що моє волосся розпустилося. Застібка, яка мала бути на потилиці, кудись зникла.

Який жах! Я струшувала сукню і комір. Пауль обмацував у темряві бруківку. Я допомагала йому шукати, наші руки зіштовхувалися й торкалися, але тепер уже зовсім холодно. Застібку для волосся ми так і не знайшли. Мабуть, я загубила її ще дорогою. Це була неймовірна прикрість. Мама відразу все помітить, почне мене розпитувати й пильно розглядати. І чи не викаже моє обличчя того, що саме ми з Паулем робили коло брами? Ми квапливо розійшлися, раптово спантеличені, й більше ніколи не наближались одне до

одного. І все ж ці сором'язливі хвилини в проході коло брами зберігали для мене іскристу принадність.

Після годинного гостювання – довге прощання. Нині розходитися з друзями дуже важко, бо ж ніколи не знаєш, коли і як ви знову зустрінетесь. Стільки всього може статися. І все ж я запросила Гізелу до нас завтра. Вдова теж запросила своїх друзів. Ми спробуємо дістати для них окраєць хліба.

Назад; тією самою безлюдною, довгою і запилюженою дорогою. Вдові раптом стало всього забагато, ноги в неї гуділи, нам доводилося кілька разів присідати на бордюрі. Я ж пленталася, ніби під тягарем вагою в центнер; у мене було відчуття, що Берлін уже ніколи не відродиться і ми до кінця життя залишимося такими-от щурами на звалищі. Вперше до мене підкралася думка покинути це місто, пошукати собі дах і хліб десь інде – там, де ще лишилися повітря та краєвиди.

В парку ми присіли на лавці. Коло нас сиділа молода жінка, яка вивела погуляти двох хлоп'ят. Підійшов якийсь росіянин, помахав незмінному супутнику, другому росіянину, і сказав йому російською:

– Ходи сюди, тут діти. Це єдині, з ким тут можна говорити.

Мати стонула плечима і налякано глипнула на нас. Звісно, між чоловіками і двома малюками зав'язалася розмова; дітлахи спокійно дозволили дядькам взяти себе на коліна і погойдати під російську пісеньку-гоцалку.

Тоді один зі солдатів звернувся до мене і наймиролюбнішим тоном на світі сказав російською:

– Яка різниця, хто з вами спить. Хуй – це хуй (Цього вислову з притаманною його селянській натурі грубістю мене навчив Анатоль).

Мені довелося стримувати себе, щоб зберегти на обличчі вираз «ніхт-ферштеен», на який очікував хлопець. Отож я просто усміхалася, у відповідь на що обидва чоловіки голосно розреготалися. Та прошу дуже!

Вдома. Ноги гудуть від втоми. Пан Паулі сидів на своєму кріслі перед вікном, виглядаючи нас. Він усе не йняв віри, що за три години прогулянки нам трапилося лише кілька росіян, які просто собі блукали. Він гадав, що в центрі досі кишить солдатами. Ми теж заднім числом дуже з цього дивувалися й розмірковували, куди ж поділися всі переможці. Ми глибоко вдихали чисте повітря свого закутка і, здригаючись, згадували запилюжену безлюдність Шонебергу.

Тільки заснути мені було тяжко. Похмурі думки. Сумний день.

П'ятниця, 11 травня 1945

Хатня робота. Ми замочили прання, почистили наші останні картоплини з кухонних запасів. Панна Бен передала нам нові продуктові картки. Їх надруковано на газетному папері німецькою та російською мовами. Є шаблон для дорослих і другий для дітей до 14 років.

Я поклала картку поруч і виписую денний раціон: 200 грамів хліба, 400 грамів картоплі, 10 грамів цукру, 10 грамів солі, 2 грами ячмінної кави, 25 грамів м'яса. Жиру немає. Але якщо нам ці продукти таки дадуть, це вже буде бодай щось. Я подивована вже тим, що серед такої плутанини їм вдається це робити так злагоджено.

Побачивши чергу біля торговця овочами, я теж стала і отримала на наші картки червоні буряки і суху картоплю. В черзі ті-таки чутки, що й коло насоса: всі тепер зрікаються Адольфа, ніхто вже до цього не причетний. Всіх переслідували, ніхто не доносив.

А я сама була за? Проти? Мабуть, десь посередині; вдихала повітря, яке нас оточувало й забарвлювало, хотіли ми того чи ні. На це мені вказав Париж чи то пак один юний студент, якого я зустріла на третьому році гітлерівської доби в Люксембурзьких садах. Ми втекли від зливи під крону дерева. Заговорили французькою й одразу ж виявили, що обоє – іноземці. А звідки? З жартиками і підколюваннями ми почали висловлювати припущення. Колір мого волосся наштовхнув його на думку, що я шведка, а ж натомість припустила, що він монакієць: я тільки нещодавно дізналася, що так можна називати громадян Монако, і мені це здавалося кумедним.

Дощ скінчився так само раптово, як і почався. Ми рушили, і я почала йти приставним кроком, щоб підлаштуватися під його ходу. Він зупинився і вигукнув: «Ah, une fille du Führer!», себто «донька Гітлера». Німкеня, яку миттю викрили, адже вона спробувала марширувати в одному темпі з супутником. Жартики й підколювання скінчилися. Бо тепер представився і юнак: він не монакієць, а голландець і єврей. Про що ми могли після цього говорити? Ми розійшлися вже на наступному повороті. Ця пригода залишила по собі гіркий післясмак, і я ще довго її перетравлювала.

Мені раптом спало на думку, що я вже доволі давно нічого не чула про подружжя Гольців, сусідів по підвалу з мого колишнього будинку, який згорів ущент; обоє були вірними партійцями. Я пройшла на кілька будинків далі, але мої розпитування були марними; тільки дізналася від сусідів, які після нескінченного гупоту в двері прочинили їх на ширину ланцюжка, що пан і пані Гольц непомітно виїхали; та й добре, додали вони насамкінець, бо нещодавно росіяни вже шукали чоловіка, на якого, мабуть, донесли.

Вже майже під вечір у наші двері постукали й покликали мене. На мій превеликий подив, це виявилася майже забута постать із нашого підвального минулого – Зигізмунд, співець перемоги, який звідкись почув, що в мене є зв'язки з «вищими росіянами». Він хотів дізнатися, чи це правда, що всі колишні члени партії мають добровільно зголоситися на роботу, інакше їх приставлять до стіни. Довкола стільки чуток, що за всім неможливо устежити. Я сказала йому, що нічого про це не знаю, а крім того, не вірю, що щось таке планується, – йому варто перечекати. Чоловіка заледве можна було впізнати. Штани звисали зі схудлого тіла, він справляв жалюгідне і неохайне враження. Вдова прочитала йому нотацію про шкоду від попутництва – мовляв, тепер він і сам бачить, що з цього всього вийшло... Зигізмунд – я

і досі не знаю його справжнього імені – вислухав усе покійно, попросив іще шматок хліба. Його він теж отримав. А коли він уже пішов, через це почалася родинна сварка. Пан Паулі лютував і кричав, що з боку вдови це просто-таки немисливо – ще й давати щось цьому типові; врешті саме він винен у цьому бедламі, й хоч би як погано йому було, то й того замало; арештувати його треба, відібрати продуктову картку. (Звісно, сам Паулі був завжди проти, адже в нього протестний дух: «заперечення усього»[22]. Хоч із того, що я поки побачила, немає на землі нічого, що б він беззаперечно підтримував.) Так, тепер нікому до Зигізмунда вже немає діла. Тут, у будинку, він більше не має права з'являтися, бо йому відразу заткнуть рота; ніхто не хоче з ним знатися. А будь-хто в такому самому становищі відхреститься від нього ще швидше. Мабуть, йому це все здається страшним і незрозумілим. Я теж його гостро вичитала, і в цю мить мене це дратує. Як дійшло до того, що мене заражають всі настрої плебсу? Вічне повторення: «Осанно! Розіпни!»

Півгодини тому, вже сутінки, і раптом постріли. Далекий пронизливий жіночий крик: «Допоможіть!» Ми навіть із вікна не визирнули. Для чого? Втім, це й добре; ще одне нагадування про потребу бути пильними.

Субота, 12 травня 1945

Перед обідом уся спільнота мешканців – офіційно це знову так називається – викопала в задньому саду, який я в своїх фантазіях уже облаштувала як цвинтар, яму – але тільки для нашого сміття, гори якого повиростали навколо смітників. Бадьорий робочий запал, веселі розмови, всі почувалися легко, люди раділи корисній діяльності. Це так дивно, що більше ніхто не мусить іти «на роботу», що так чи так у всіх вимушена відпустка, і подружжя від ранку й до ночі разом.

Після цього я поприбирала у вітальні, повідтирала плювки росіян, сліди взуттєвої вакци і рештки кінського гною з дошок. Від цього я добряче зголодніла. В нас іще є трохи гороху і борошна. Вдова додає туди трохи топленого масла, що лишилося з уже згірклих запасів від Фольксштурму й пана Паулі.

Коли прийшли наші гості з Шонеберга, квартира сяяла як нова копійка. Вони ішли разом, хоча моя подруга Гізела раніше ніколи не бачила друзів удови. Всі троє помилися, зробили охайні зачіски, вбралися в чисте. Вони йшли тією ж дорогою, що й ми, і бачили те саме: майже безлюдно, декілька випадкових росіян, а поза тим – пуста і тиша. Ми гостили їх слабенькою кавою і шматочками жиру для кожного: щедрий стіл!

Ми з Гізелою сіли погомоніти у вітальні: я хотіла знати, як вона уявляє собі подальше життя. Доволі похмуро. Її західноєвропейський світ, занурений у мистецтво й культуру, світ, що тільки і має для неї цінність, тепер занепадає. Вона відчувається надто втомленою зсередини, щоб починати все з початку. Не вірить, що для відокремленого індивіда ще залишається

простір, щоб дихати чи просто працювати інтелектуально. Ні, на веронал[23] або ще якусь отруту вона не піде. Хоче вистояти, навіть без мужності й радості. Вона говорила про те, що хоче знайти «божественне» в собі, примиритися з власними глибинами і віднайти там спокуту. Гізела недоїдає, має глибокі тіні під очима і муситиме й далі голодувати з обома юними дівчатками, яких узяла до себе, – і котрим, як мені зізналася, потроху віддає своє. Її крихітні запаси бобових і вівсяних пластівців німці вкрали з підвалу ще до вторгнення росіян. Номо homini lupus: людина людині вовк. На прощання я дала їй дві сигари, які тихенько поцупила з ящика майора, що його пан Паулі й так уже скурих наполовину. Врешті це я заробляла ці подарунки, тож маю право на бодай якусь частку. Гізела може виміняти ці сигари на щось їстівне.

Ввечері я ще пішла по воду. Наш насос тепер – хитромудрий пристрій. Стояк надламаний, важіль виходив із ладу неодноразово, тож його турботливо скріпили кількома метрами стрічки та дроту. Троє осіб мусять постійно підпирати цю конструкцію, поки двоє інших качають. Колективна праця добре налагоджена: поки качають, ніхто не каже ані слова. В обох мої відрах після того плавають скіпки та тріски, виплунуті насосом. Воду доводилося проціджувати. І я знову дивуюся з того, що «вони», хоч і звели барикади, які не мають жодної користі, при цьому навіть не подумали про те, щоб подбати про кілька повноцінних водозбірних колонок. Адже ж вони вже займали міста, тож мали б це знати. Мабуть, кожного з чоловіків-очільників, які заводили розмову про будівництво колонки, виганяли як зрадофіла та негідника.

Нині спокійний вечір. Уперше за три тижні я відкрила книжку – «Лінію тіні» Джозефа Конрада. Але мені важко було зануритися в читання: надто багато образів усередині.

Неділя, 13 травня 1945

Осяйний літній день. Від раннього ранку оптимістичний шум: стукіт, шкрябання, удари молотків. І все ж серед нас панує страх, що доведеться звільняти будинок, віддавати свої квартири військовим. Коло насоса ходили чутки, що солдатів мають розмістити в нашому кварталі. В цій країні нам більше нічого не належить, лише ці години. І ми ними насолоджувалися, сидючи втрьох за щедрим сніданком. Пан Паулі ще в домашньому халаті, але вже наполовину одужав.

Над Берліном лунають дзвони на честь перемоги союзників. Десь саме зараз починається знаменитий парад, до якого нам немає діла. Як ми знаємо, в росіян нині вихідний і рядовим роздали горілку для святкування перемоги. Тож біля насоса подейкували, що жінкам нині по змозі варто не покидати будинків. Ми не впевнені, чи варто цьому вірити. Вдова замислено похитує головою. Пан Паулі вже знову потирає поперек, каже, що мусить прилягти... Я зачекаю.

Тим часом тема алкоголю нас не полишає. Пан Паулі десь почув, що німецьким солдатам, які воювали, дали вказівку не знищувати алкогольні запаси, а залишати їх при відступі ворогам, бо, як показує досвід, за допомогою алкоголю їх можна стримати і в подальшому завдати шкоди. Ось якими «чоловічими секретами» діляться між собою чоловіки. Хай би хоч на мить замислилися над тим, що горілка робить чоловіків буйними і посилює агресію. Я певна, що якби не весь той алкоголь, який ці російські хлопці в нас знаходили, не було б і половини згвалтувань. Ці чоловіки – не казанови. Спершу їм треба набратися сміливості й нахабства, щоб не зважати на перешкоди. Вони про це знають або принаймні здогадуються, інакше б не шукали так наполегливо усе це пійло. В наступну війну, в якій братимуть участі і жінки з дітьми (на чий захист колись начебто ставали чоловіки), солдати вилитимуть усе до останньої краплини у стічні канали; винні погребі підриватимуть, а пивниці – нищитимуть. Або ж могли б дати своїм людям потішитися напередодні. Просто хай забудуть про алкоголь, доки жінки в полі досяжності ворога.

Пізніше. Вечір. Неділя, якої так побожувалися, минула. Нічого не сталося. Це була найспокійніша неділя від 3 вересня 1939 року. Я лежала на канапі; надворі – сонце і цвіркотіння. Я жувала пиріг, який нам спекла вдова, витративши на це неприпустимо багато дров, і розмірковувала про життя. Ось підсумки: з одного боку, справи в мене доволі непогані. Я – свіжа і здорова. Фізично я не постраждала. В мене відчуття, що я чудово пристосована до життя, ніби в мене виробилися протиболотні плавальні перетинки, а мої волокна – особливо пружні і стійкі. Я підлаштовуюсь, не схильна до надмірної делікатності. Моя бабуся узагалі гноївку возила. Але, з іншого боку, є й відчутні недоліки. Я більше не знаю, що робити в цьому світі. Немає тих, для кого я була б незамінною. Тож я тиняюся без діла і вичікую, не бачу поки перед собою ані якоїсь мети, ані завдання. Мимоволі мені згадалася розмова з однією жвавою швейцаркою; будучи проти будь-яких планів покращення світу, я затялася на одному реченні: «Сума сліз залишається незмінною». Немає жодного значення, під якими прапорами чи гаслами живуть народи; немає жодного значення, яким богам люди поклоняються і скільки грошей заробляють, – сума сліз, болів і страхів, які випадають кожному за життя, залишається незмінною. Ситі народи потопають у неврозах і переситі. Тим же, кому випадає надмір страждань – як-от нам зараз, – на допомогу приходять отупіння. Інакше я б мусила ридати з ранку до вечора. Я ж не плачу, як і решта. І це природно. Щоправда, ті, хто вірять у незмінну кількість сліз, пролитих за земне життя, навряд чи вдосконалять світ чи вершитимуть подвиги.

Підсумовуючи: я була в дванадцяти країнах Європи, жила зокрема в Москві, Парижі та Лондоні й упритул бачила більшовизм, парламентаризм і фашизм, як найпростіша з найпростіших людських істот. Відмінності? Так, і то присутні. Але вони, як мені хочеться сподіватися, полягають у формах та кольорах, у правилах гри, які панують на той чи той момент, а не в більш чи менш прихильній фортуні більшості, чого так хотілося Кандіду. Маленька, нерозумна і покірنا людина, яка знає тільки те буття, в якому народилася, не здавалася мені в Москві нещаснішою за таку саму особу в Парижі чи Берліні. У яких би життєвих обставинах людина не опинилась, вона здатна душевно пристосуватися до них.

Вирішальним для мене в цей момент є найособистіше – мій смак. Я не хочу жити в Москві. Те, що мене там найбільше пригнічувало, – безперервне

ідеологічне виховання; по-друге, відсутність змоги для тих, хто там народився, вільно подорожувати світом; і, нарешті, брак будь-яких еротичних флюїдів. Тамтешній режим мені не підходить. Натомість у Парижі чи Лондоні мені було добре. Але й там я повсякчас і дуже болісно почувалась сторонньою й непричетною, чужинкою, іноземкою, якій просто дозволили тут бути. Звісно, я добровільно повернулася в Німеччину, хоча приятелі радили мені виїхати. Але добре, що я на батьківщині. В чужині я б ніколи не могла вкорінитися. Я відчуваю свою причетність до власного народу, прагну розділити його долю, навіть тепер.

Але як? Шлях до червоного прапора, який в юності так мене вабив, відтепер закритий. Сума сліз не змінилася і в Москві. Мою дитячу побожність втрачено, Бог і потойбіччя перетворилися для мене на символи та абстракції. Поступ? Так, у напрямку потужніших бомб. Щастя більшості? Так, для Петьки і його поплічників. Ідилія в закутку? Так, для тих, хто вичісує пацьорки на килимах. Майно, задоволення? Я, кочівниця великого міста без домівки, ледь стримую сміх. Кохання? Потоптане, воно лежить долі. І якби знову підвелось, я б постійно переживала, не знаходила б у ньому прихистку і не наважувалась б сподіватися, що воно не скінчиться.

Може, мистецтво – тяжка праця на службу формі? Так, для покликаних, до яких я себе не зараховую. Я лише жалюгідна прислужниця і не зазіхаю на більше. Я можу тільки діяти на невеликому просторі й бути хорошою подругою. Решта – це очікування кінця. Але все одно мене чарує темна і вигадлива пригода життя. Я не йду бодай через допитливість – а ще тому, що мені радісно дихати й відчувати свої здорові кінцівки.

Понеділок, 14 травня 1945

Шум мотора ввечері зірвав мене з першого сну. На вулиці вигуки, клаксони. Я припала до вікна. Внизу стояла, здається, російська вантажівка, повна борошна. Вугілля в пекаря вже є, тож він може пекти, отоварювати картки і номери. Я чула, як він радіє і бачила, як він кинувся обіймати водія-росіянина, що також тішився, їм подобається гратися в дідів-морозів.

А шойно засіріло, мене розбудив галас хлібної черги. Вона розтягнулася на півкварталу і зараз, після обіду, й далі стоїть. Чимало жінок принесли з собою стільчики. Мені чути навіть, як вони перешіптуються й пліткують.

Воду ми вперше взяли зі справжнього гідранта, тут неподалік. Це якесь диво. Автоматичний насос із трьома кранами, з яких вода б'є потужним струменем. Відро миттю наповнюється. І щоб дочекатися своєї черги, треба всього кілька хвилин. Це змінює наш день, полегшує життя.

Ідучи до гідранта, я проминала не одну могилу. Майже в кожному садку – свої закутки тиші. Зверху то лежить німецька сталева каска, то сяють сліпучо-червоним російські дерев'яні стовпці підрозділів із білими

радянськими зірками. Мабуть, вони тягнули за собою цілі вагони цих мальовидел.

На бордюрному камені стоять дерев'яні таблички з німецькими та російськими написами. На одній процитовано слова Сталіна про те, що Гітлер тощо-тощо зникне, а Німеччина залишиться. «Лозунгі», – росіяни використовують це німецьке слово на позначення таких-от гасел.

Коло дверей у наш будинок тепер клеять друковані «Новини для німців». Слово «німці», Deutsche, звучить мені тепер так незвично, майже як лайка. На аркуші можна прочитати текст нашої безумовної капітуляції, підписаний Кайтелем, Штумпфом і Фрідебургом. А також новини про капітуляцію по всіх фронтах. Герінга арештували. Одна жінка стверджує, що чула по радіо, як під час арешту він плакав, мов дитина, і Гітлер начебто вже засудив його до страти. Колос на глиняних ногах.

Ще одне оголошення, яке привернуло багато уваги і викликало море дискусій, повідомляє, що росіяни затвердили й роздаватимуть нові, вищі продуктові раціони, розділені на п'ять категорій: для людей важкої фізичної праці, робітників, службовців, дітей і решти населення. Хліб, картопля, борошняні вироби, кавозамінник, сіль і навіть жир. Не так і зле, якщо це правда. Раціони частково і справді кращі, аніж за Адольфа. Ця новина справила сильне враження. Я чула таке: «От, іще одне свідчення того, що наша пропаганда робила з нас дурнів».

Так, це правда: нам так часто розповідали про голод, повне фізичне винищення з боку ворога, що нині кожен шматок хліба, кожен натяк на те, що про нас і далі дбатимуть, викликали неймовірний подив. У цьому сенсі Геббельс суттєво випередив переможців. Кожна крихта хліба з їхніх рук видається нам тепер даром.

Після обіду я стала по м'ясо. Нема нічого інформативнішого за годину в такій черзі. Я дізналася, що знову запустили потяги в напрямку Штеттина, Кюстрина і Франкфурта-на-Одері. Натомість міський транспорт, найімовірніше, і досі не ходить.

Одна жінка задоволено розповідала про те, чому росіяни після короткого візиту пішли з їхнього будинку. На другому поверсі вони знайшли в ліжках отруєну родину, а на третьому поверсі ще одна родина повісилася в кухні на віконних рамах. Побачивши їх, росіяни перелякалися, втекли й більше не поверталися. Про всяк випадок на якийсь час мешканці ще залишили тіла для постраху... М'ясо я отримала без жодних труднощів. Чиста яловичина, – це нам допоможе.

«О пів на п'яту вечора в підвалі відбудеться зустріч спільноти мешканців», – цю інформацію розносили від дверей до дверей. Нарешті розберуть барикаду перед підвалом. От і добре; тоді ми нарешті отримаємо доступ до залишків картоплі із запасів удови. Ми стояли в довгій черзі вздовж коридора. Свічечка на стільці кидала слабе світло. Цеглини, дошки, стільці та частини матраців переходили з рук у руки.

В підвалі все впереміш: неймовірний безлад, сморід випорожнень. Кожен збирав своє добро. Все нічийне мали скласти у внутрішньому дворіку. (Хоча вдова гарненько сховала в свій мішок шовковий постільний набір, який їй не

належав. Втім, потім пригадала десять заповідей і віддала річ законній власниці, на яку вказувала вишита монограма, пояснивши, що «випадково помилилася».) Поняття власності повністю зруйновано. Кожен обкрадає кожного, бо ж усіх обкрадають і кожному може щось знадобитися. Тож зрештою нічийним залишився тільки всякий непотріб: вицвілі нижні спідниці, капелюхи, черевик без пари. І доки вдова й далі побивалася за перлинною застібкою до краватки, яку забула де поклала, я притягнула нагору картоплю і поставила її коло ліжка пана Паулі. Повернувшись, удова з інтонаціями Кассандри почала провіщати наступний голод, який нас чекає після того, як ми доїмо останні картоплини. Паулі усіляко її підтримував. Мені здається, що в цій квартирі мене починають сприймати як зайвий рот, дорікають мені кожним куснем їжі й шкодують навіть одну зайву картоплину. Але при цьому Паулі не цурається моїх запасів цукру, отриманих від майора. Та я все одно хочу знову стати на власні ноги й харчуватися самотійно. Але як?

Сердитися на них обох я не можу. Адже, хоч я і не була на їхньому місці, цілком можливо, що в подібній ситуації я б теж не надто хотіла ділитися своєю їжею. А нового майора на горизонті не видно.

Вівторок, 15 травня 1945

Марудна хатня робота. Нагорі, в мансарді, куди я піднялася вперше після приходу росіян, тиняються двоє покривельників. Їм платять хлібом і цигарками. Я впустила їх досередини. Ніхто з росіян у квартиру не заходив. Шар опалого вапна на підлозі, який не приховав би жодного сліду, лежав неторканий. Якби я мала вдосталь води й харчів, то, мабуть, перебула б цей час нагорі, ніким не потривожена, як спляча красуня. Але, певно, я б геть здуріла там на самоті.

Всі люди знову повинні зареєструватися в ратуші. Сьогодні черга моєї літери. В години моєї реєстрації надворі несподівано багато людей. В приймальні якийсь чоловік молотком і долотом збивав барельєф із Адольфом. Що таке камінь? Чим є пам'ятники? В ці дні Німеччину охопило нечуване іконоборство. Чи після таких «сутінків богів» іще можливе воскресіння великих нацистів? Щойно в голові стане трохи вільніше, варто поміркувати про Наполеона. Свого часу його теж спершу зреклися і знищили, але потім знову видобули з закутків і піднесли на п'єдестал.

Нам, жінкам, довелося розміститися на четвертому поверсі. Геть темний коридор, натовпи жінок, яких тільки чути, але не видно. Переді мною розмовляли про висаджування спаржі: дехто з жінок уже отримав таке завдання. Було б не так і зле. Позаду мене ще дві жінки, з вишого світу, судячи з їхньої мови.

Перша: «А ви знаєте, мені вже було байдуже. Я там зовсім вузенька, і мій чоловік це завжди враховував». Здається, після неодноразових згвалтувань вона спробувала отруїтися. Але: «Та цього я не знала. Вже потім мені

пояснили, що має бути достатньо шлункового соку. Я просто не змогла втримати її в собі».

— А тепер що? — тихо запитує друга.

— Я ж жива. Нічого доброго нас, звісно, не чекає. Але все ж я рада, що моему чоловікові не довелося це пережити.

І я знову замислююся над тим, як це — опинитися самій посеред страху й злиднів. Мені навіть здається, що так легше, бо ж принаймні не картаєш себе співчуттям. А що має відчувати матір зганьбленої доньки? А кожен, хто справді любить, але не може чи не наважується допомогти? Чоловіки, які багато років у подружжі, здається, витримують це найкраще. Вони не озираються. Втім, колись дружини теж виставлять їм рахунок. Найтяжче ж, мабуть, батькам. Я добре розумію, чому цілі родини вирішували разом іти на смерть.

Вся реєстрація забрала кілька хвилин. Кожній і кожному треба було сказати, якими іноземними мовами вони володіють. Коли я зізналася, що трохи знаю російську, мені вручили папірець, що зобов'язував мене завтра зранку з'явитися в російську комендатуру й зголоситися на роботу перекладачки.

Весь вечір я повторювала російські слова, усвідомлюючи, якими ж жалюгідними є мої куці знання. День скінчився походом нагору до гамбуржанки. Штінхен, вісімнадцятилітня студентка, нарешті злізла з антресолі. Рана на її чолі від удару балкою вже зажила. Вона поводитися, як і належить добре вихованій старшій доньці: принесла з кухні чайник зі справжнім чаєм і дослухалася до нашої розмови. Здається, та юна дівчина, подібна на хлопця, теж уціліла. Я пригадала, що вчора ввечері бачила її на сходах, якраз коли вона сварилася з іншою дівчиною. Та друга була дуже смаглява, вбрана в білий светр, справді симпатична, але вульгарна: вона лаялася без найменшого стриму. І от за цим чайним столиком я дізналася, що йшлося про ревності — смаглявка неодноразово, а згодом уже й добровільно ішла кудись із одним російським офіцером, пила з ним і приймала від нього їжу. Її молодшу подругу це почало сердити, бо в коханні вона була альтруїсткою і в останні роки постійно щось дарувала чи приносила тій смаглявій дівчині. І про все це ми спокійно і мимохідь балакали за бургерським чаюванням. Ми нікого не засуджували і не оцінювали. Ми більше не шепотілися і не уникали якихось слів або речей. Ми вимовляли їх цілком звично, ніби передавали послання з Сиріусу.

Середа, 16 травня 1945

О сьомій годині за московським часом я встала. На безлюдних вулицях ранкова тиша. Крамниці ще порожні, а нові картки не роздали. На ґратчастих воротах комендатури стояла дівчина в уніформі й спершу не хотіла мене впускати, але я наполягла, показавши розписку.

Врешті я сиджу всередині в бюро, у коменданта, який зараз керує щонайменше сотнею тисяч душ. Сухоребрий тип, чистий, аж сяє, волосся сліпучо-біле, розмовляє неймовірно тихо. Знає тільки російську, але поруч із ним перекладачка, яка торохтить по черзі німецькою і російською, обома мовами без акценту. Дівчинка в окулярах і картатій сукенці, не солдатка. Зі швидкістю світла вона перекладає те, що щойно сказала гостроноса власниця кав'ярні. Вона хоче знову відкритися? Чудово, то хай так і робить. А що їй для цього треба? Боршно, цукор, жир, ковбаса. Гм, гм. А що в неї є? Ячмінна кава? Ну, і добре, то хай її і продає. Якщо має змогу, то хай вмикає музику, може, встановить програвач, бо так чи так життя невдовзі налагодиться. Струм з'явиться на її вулиці завтра зранку, обіцяє комендант. Із сусідньої кімнати заходить чоловік, якого покликала перекладачка, – здається, електроінженер, який показує комендантові папірець із інформацією про постачання струму в його районі. Я витягнула ший, але нашого кварталу на аркуші не побачила.

Далі прийшло ще кілька прохачів; чоловік у синій спецовці монтувальника спитав, чи може він забрати до себе й вилікувати коня, який шкутильгає і тепер лежить у парку, стікаючи кров'ю. Та прошу дуже, якщо він зуміє порозумітися з конем. Потай дивуюся, що цього коня ще не порізали на шматки, які влізали б у казан. Чи, може, час дикої бійні вже позаду? Дивовижно, як усі раптом перейнялися тим, щоб отримати дозвіл на свою поведінку, забезпечити собі тил. Слово «комендант» у ці дні стало кодовим.

Якийсь керівник прийшов із двома стенографістками, щоб зареєструвати своє невелике підприємство – цех із виготовлення димових труб, який через брак матеріалу зараз закритий. «Будет», – каже комендант. «Будет» – російська магічна формула, яку перекладачка, втішаючи, перекладає: «Скоро знову з'явиться». Так, «будет» можу і я перекласти, так само як і другу магічну формулу «завтра».

Далі прийшло двоє панів, здається, директори шоколадної фабрики. Вони привели власного перекладача, приблизно мого рівня – мабуть, працював якийсь час у Росії або був там солдатом. І хоча з шоколадом поки нічого не вдасться, чоловіки хочуть дістати житне борошно зі складу в передмісті, щоб робити з нього макарони. Та будь ласка! Вантажівку комендант пообіцяв їм на «завтра».

Ділова атмосфера, жодних печаток, мінімум документів. Комендант працює з маленькими папірцями, списаними кривулями. Я вся перетворилася на очі й вуха, спостерігала за начальством у дії, і це захоплювало і втішало.

Нарешті черга дійшла і до мене. Я почала зухвало, відразу давши зрозуміти те, що комендант і так почув: до таких усебічних перекладацьких навичок я ще мовно не доросла. Він дружньо поцікавився, звідки я знаю російську і хто за фахом. Після цього сказав, що найближчим часом напевне будуть потрібні люди, які вмють користуватися фотоапаратом і олівцем для ескізів, – мені ще треба трохи зачекати. Я задоволена.

Тим часом ввійшли двоє росіян, обоє в блискучих чоботах і свіжовипрасуваних уніформах. Бути помитим і прилизаним для них – елемент «культури», ознака належності до вищого прошарку. Я пригадую плакати, які висіли колись по всіх московських установах і вагонах трамваїв. На них було гасло: «Мий щоденно обличчя і руки, а щонайменше раз на місяць –

волосся». А поруч – маленькі симпатичні картинки з купою бризок і плюсканням у великих баліях. Наваксовані чоботи також є елементом цієї культури та релігії чистоти. Тож мене не дивує те, як підкреслено вони себе вилизують, щойно мають таку змогу.

Обоє чоловіків упівголоса розмовляють із комендантом. Врешті той звертається до мене й запитує, чи могла б я супроводжувати старшого лейтенанта Такого-то (чш-чш-чш... і хоча цього разу це прозвучало чітко, я відразу ж забула прізвище) й поперекладати йому дорогою: тому доручили провести інспекцію банків у районі. Мені це підходить. Я радію кожному завданню, яке не зводиться до походів по воду чи пошуку дров.

Я підтюпцем біжу берлінськими вулицями поруч із темнокосим вродливим офіцером. Повільно і з максимальною виразністю, як розмовляють із іноземцями, він пояснює мені, що спершу треба розшукати німецького бурмістра і отримати від нього перелік банківських філій.

«Бургкімістрь», так звучить бурмістр російською. В ратуші корми людей, які снують тьмяними коридорами. Чоловіки перебігають із кабінету в кабінет, постійно грюкають двері. Десь стукотить друкарська машинка. На окремих колонах, де є трохи світла, клеять однакові за змістом папірці, списані від руки: родичі розшукують жінку, яка 27 квітня збожеволіла і втекла. «Постраждалій сорок три роки, в неї зіпсуті зуби, чорне фарбоване волосся, була взута в домашні капці».

В бурмістра в кабінеті – натовп чоловіків навколо письмового столу. Вони говорять, активно жестикулюють, поміж ними бубонить перекладач. За кілька хвилин старший лейтенант отримує бажаний список банківських філій. Дівчина віддруковує адреси на друкарській машинці. Підвіконня прикрашає букет бузку.

Ми йдемо геть. Старший лейтенант стриманий і дуже ввічливий. Він запитує, чи не йде надто швидко, чи розуміюся я на банківській справі, чи мені справді не надто обтяжливо його супроводжувати...

В «Dresdner Bank» ми застаємо лад: чисті столи, рівненько складені олівці. Гросбухи відкриті, всі сейфи цілі. Вхід до цього банку – через ворота; за ними, мабуть, стежать.

Інакше в «Commerzbank»: нечуваний рейвах, будівля порожня і занедбана. Всі сейфи виламані, депозитні скриньки понижені, портфелі порізані й пошматовані. Всюди екскременти. Смердить. Ми тікаємо.

В «Deutsche Bank» уже наполовину прибрано. Двоє чоловіків підмітають і пораються в приміщенні. Сейфи вичистили, але без галасу: мабуть, відкрили за допомогою банківських ключів. Один із двох чоловіків каже мені, що «ті» роздобули адресу директора банку, на власній вантажівці помчали, щоб його привезти, але вже застали того з дружиною і донькою отруєними. Щоб не втрачати час, вони поїхали відразу до заступника директора і почали вимагати, аби той відкрив сейфи. Цей банк уже працює. Табличка повідомляє, що каси відчинено з 13-ї до 15-ї для прийому внесків. Ха! Хотіла б я бачити тих, хто зараз щось принесе. На цей момент старомодний метод зберігання у панчохах чи під матрацом здається значно безпечнішим.

Я не до кінця розумію, чому росіяни так цілеспрямовано помчали в банки. Такі загарбницькі інспекції не могли бути офіційними наказами; про це свідчать і грубо понижені таємні сейфи щойно відвіданого банку, купи фекалій – усе це має виразно злочинський почерк. Але, може, ще з часів навчання їм відомо, що наші банки – це, так би мовити, міцні фортеці злих капіталістів, тож своїми нападами вони здійснюють експропріацію експропріаторів, щось, що відповідає догмі й варте похвали. Але щось не те. Це більше нагадує стихійні грабунки, коли кожен зокрема прибирає до рук те, що вдасться. Я б охоче спитала про це старшого лейтенанта. Але не наважуюся.

В «Stadtische Sparkasse» – велике миття і прибирання. Двоє літніх жінок шурують підлогу. Тут немає сейфів. А каси, як виглядає, порожні. Старший лейтенант обіцяє на завтра охорону. Але що тут охороняти?

Ми марно шукали якийсь час філії «Kreditbank» і «Bodenbank». Нарешті знайшли їх в одному задньому дворі, за спущеними жалюзі: обидва стояли неторкані, в мирному безпробудному сні. Я порозпитувала в будинку і нарешті змогла повідомити старшому лейтенантові адресу керівника. Ніхто з росіян банку не знайшов. Скляна табличка, яка раніше повідомляла про філію з вулиці, тепер має вигляд скляних скалок, які стирчать із-під кількох шурупів.

Залишилася тільки друга філія «Deutsche Bank», на околиці району. Ми рушаємо туди. Сонце смалить. Я ослаблена, поволі підкрадається втома. Старший лейтенант чемно сповільнює кроки. Він ставить особисті запитання: про шкільну освіту, знання мов. І раптом каже французькою, впівголоса і не дивлячись на мене: «Dites-moi, est-ce qu'on vous a fait du mal?»

Спантеличена, я відповідаю, затинаючись: «Mais non, pas du tout». А потім виправляюся: «Oui, monsieur, enfin, vous comprenez»[24].

Атмосфера між нами відразу змінюється. Звідки він так добре знає французьку? Я знаю відповідь іще до того, як він скаже: він – із «бивших», себто колишніх, тих, хто в старій Росії належав до панівного прошарку. Тепер він теж розповідає про своє походження: москвич, батько був лікарем, а дід – відомим хірургом та університетським професором. Батько вчився за кордоном: у Парижі, Берліні. Був заможним, у домі була французька гувернантка. Старший лейтенант, народжений 1907 року, ще трохи застав цього «колишнього» стилю життя.

Після першого обміну франкомовними репліками між нами знову западає тиша. Відчувається, що лейтенантові стало раптом ніяково. Несподівано він випалює: «Oui, je comprends. Mais je vous prie, Mademoiselle, n'y pensez plus. Il faut oublier. Tout». Він добирає правильні слова, говорить переконливо і серйозно. Я відповідаю: «C'est la guerre. N'en parlons plus»[25]. І більше ми про це не говоримо.

Мовчки ми зайшли у відкрите, повністю зруйноване та знищене приміщення банківської філії. Ми шпортаємось об шухляди й коробки з картками, ступаємо по стосах паперів, обережно переступаємо купи лайна. Всюди мухи, мухи, мухи... Я ніколи ще не бачила й не чула про такі зграї мух у Берліні. І ніколи й уявити не могла, що вони здатні так голосно дзижчати.

По залізній драбині ліземо вниз у скарбницю. Там розкладені матраци. Поміж ними – нескінченні пляшки й онучі, а також пошматовані валізки і папки. А над усім цим – густий сморід і мертва тиша. Ми знову вибираємося на світло. Старший лейтенант щось нотує.

Надворі палюче сонце. Старший лейтенант хоче відпочити, випити склянку води. Ми звертаємо на одну з бічних вуличок і спускаємось нею: тут порожньо, самотньо, тихо. Ми сідаємо під шматком муру з кущем бузку. «Ah, c'est bien», – каже росіянин. Але більш охоче він говорить зі мною російською. Його французькій, хоч і правильній та чистій у вимові, все ж бракує практики, тож уже після перших фраз і запитань вона майже вичерпується. Моя російська здається йому цілком пристойною, хоч він і піджартує з мого акценту, називаючи його – «Excusez, s'il vous plait»[26] – єврейським. Це і зрозуміло, адже рідною мовою російських євреїв є їдиш – себто німецький діалект.

Я вдивляюся в смагляве обличчя старшого лейтенанта і розмірковую, чи він раптом не єврей. Може, спитати? Але відразу відкидаю цей намір як надто нетактовний. Крім того, мені спадає на думку, що, попри всі образи й закиди з боку росіян, ніхто з них не згадав при мені про переслідування євреїв; а кавказець уже в першому реченні, з яким до мене звернувся, гаряче наголосив на тому, що він не єврей. Коли я була в Росії, то в анкеті, яку там мусив заповнити кожен, слово «єврей» було в тій самій графі етнічного походження, що й «татарин», «калмик» або «вірменин». І мені пригадується секретарка, яка з криками протестувала проти того, щоб її записували «єврейкою», адже її мати була росіянкою. Та все одно на посадах, де треба було звітувати про своє іноземне походження, є дуже багато єврейських громадян із типово німецькими прізвищами, що мають вигадливе звучання, – як-то Гольдштейн, Перлман, Розенцвейг. Переважно люди зі знанням мов, віддані радянській догмі, – ніяких тобі Єгов, Ковчегу Заповіту чи Шабату.

Ми сидимо в затінку. Позаду нас – іще одна червона дерев'яна колона. Під нею хтось тихо спить, – фельдфебель Марков. Двері до квартири в підвалі прочинилися, звідти визирає літня жінка; я прошу її винести росіянину склянку води. Вона привітно подає прохолодну воду в запітнілій склянці. Лейтенант підносить її догори і дякує поклоном.

Тут мені згадується майор і його правила доброго тону. Щоразу крайнощі. Або «Фрау комм!» і екскременти в кімнаті – або ж ніжність і поклони. Хай там як, старший лейтенант не міг проявити ще більшої ввічливості й гнучкості. Мабуть, у його очах я і справді дама. В мене взагалі відчуття, що ми, німецькі жінки, бодай трохи відмиті й озброєні своїми шкільними знаннями, в очах росіян видаємося дуже поважними істотами, представницями вищої культури. Навіть лісоруб Петька, мабуть, відчував щось подібне. Може, мають значення й умови, в яких вони нас застають: рештки полірованих меблів, фортепіано, картини, килими, увесь цей бюргерський сморід, який здається їм таким величним. Мені згадалося, як Анатоля дивувала заможність наших селян, яких він зустрічав на своєму воєнному шляху: «У всіх були повні шухляди речей!» Так, купи речей! А для них це щось нове. У їхніх людей мало що є. Вони цілими сім'ями живуть в одній кімнаті. А замість шаф із одягом у деяких родин є лише кілька гачків у стіні. Втім, шойно в них і з'являться якісь речі, вони їх швидко псують. Вічне латання й майстрування німецьких господинь не приносить росіянкам насолоди. Я сама бачила це у

родині одного інженера: господиня хоч і зібрала до купи сміття, але змела його під шафу, де, без сумніву, лежали ще більші купи. А за дверима кімнати висів рушник, у який сякалися всі троє дітей: наймолодший – знизу, а найстарший – зверху. Що не край – то звичай.

Ми доволі довго сиділи на тому низенькому мурі, балакали й відпочивали. Тепер старший лейтенант захотів дізнатися, де я мешкаю і як живу. Він хотів ближче зі мною познайомитися, але при цьому відразу відкинув будь-які задні думки: «Pas sa, vous comprenez?» Він промовив це, дивлячись на мене посоловілим поглядом. О, так, розумію.

Ми домовилися на вечір. Він покличе мене з вулиці. В умовлений час я сидітиму коло вікна. Звати його Ніколай. А мати називає його «Коля». Про дружину я не запитую. Але в нього напевно є жінка й діти. Втім, що мені до того? На прощання він каже: «Au revoir»[27].

Я біжу додому й ділюся з удовою свіжими новинами. Вона захоплена: «Ну, то тримайся за нього. Нарешті освічена людина з доброї родини, з якою можна поговорити». (Паулі та вдова теж трохи знають французьку.) При цьому подумки вдова вже уявляє, як з'являться нові продукти; вона впевнена, що в Ніколая є доступ до харчів, і він дістане щось і для мене (а відтак і для нас трьох). А я не впевнена. З одного боку, не сперечаюся: він і справді симпатичний. Він найбільш «західний» із усіх росіян, які траплялися мені серед переможців. З іншого боку, мені зовсім не хочеться нового чоловіка, і мене все ще захоплює думка про чисту постіль, у якій я можу розлягтися сама. Крім того, я нарешті хочу перебратися з другого поверху і з'їхати від вдови, але насамперед – від пана Паулі, якому шкода для мене кожної зайвої картоплини. Я хочу знову перейти в мансарду, прибрати там, зробити її придатною до життя. То нащо мені з кимось спати за ще кілька днів скромних харчів для Паулі? («Спати за харчі» – ще один новий вислів. За цей час у нас сформувався дивний жаргон: у ньому вже є «майорський цукор», «загвалтовані черевики» (читай: зароблені за згвалтування), «конфісковане вино» і «поцуплені дрова».)

Пізніше, пізно ввечері. Близько 20-ї я вичікую коло вікна, як і обіцяла, але Ніколай не прийшов. Пан Паулі підколював мене: мовляв, зірвався залицяльник. Вдова, сповнена сподівань, постійно зиркала на годинник. І коли вже стемніло, з вулиці пролунав вигук: «C'est moi!» Я відчинила двері, доволі схвильована, і завела його нагору в квартиру. Але він прийшов тільки на чверть години, щоб сказати, що не зможе зайти і лишитися. З удовою і паном Паулі він урочисто привітався французькою і відразу ж попрощався звичним «Au revoir». А в коридорі російською сказав, потискаючи мені руку: «В неділю ввечері, о восьмій». А потім знову французькою: «Vous permettez?»[28] Відколи це я можу щось дозволяти? Хоча, може, і справді подув вітер змін. До речі, Ніколай не думає, що буде інфляція чи нові гроші: я запитала його про це сьогодні зранку. Він гадає, що старі гроші поки що залишаться в обігу, але банківська справа значно полегшає. Я: «Ага, тобто стане соціальною?» А він на це: «Та ні, умови ж зовсім не ті». І він мав на увазі щось інше.

Четвер, 17 травня 1945

Встала рано, набрала воду з нового гідранта. У вітрині крамниці висить «Tagliche Rundschau» – газета Червоної Армії для «берлінського населення». Ми вже не народ, а тільки населення, і хоч нікуди й не зникли, самі вже стали нічим. В інших мовах теж є ця різниця: peuple і population – народ і населення.

Згірчено читала про святкування перемоги в Москві, Белграді та Варшаві. Здається, граф Шверін фон Крозіг[29] спілкувався з німцями і закликав їх поглянути правді у вічі. Ми, жінки, вже давно це зробили. Але що, коли тепер і кавалери лицарських хрестів, генерали і гауляйтери мають зробити те саме? Хотіла б я знати, як багато самогубств сталося за ці дні.

Пан Паулі знову сповнений оптимізму. Розповідає про стрімкий злет економіки, про включення Німеччини в світову торгівлю, про правдиву демократію, а також про лікування на курорті в Бад-Ейнгаузені, куди він хоче невдовзі потрапити. Коли я, озброєна мудрістю Ніколая, долила до його вина трохи води, він страшенно розлютився і заборонив втручатися в речі, в яких я не тямлю. Я відчувала, що він аж надто розлютився як на таку дрібницю, тож, мабуть, він просто ситий мною по горло. Раніше вдова належала йому одному, день і ніч піклувалася про нього. Я ж заважаю.

Після трапези – горохова юшка, якої я наїлася про запас, – Паулі знову полагіднішав. Вдова навіть наполягла, щоб я взяла додаткову порцію. Відчуваю, що моя біржова вартість знову зростає. Все завдяки Ніколаю. Чи мусить мене це бентежити, чи повинні мої співмешканці бути для мене еталоном моралі? Не думаю. Ното homini lupus. Це слушно завжди і всюди. Нині це стосується навіть кровних родичів. Можу хіба уявити, що матері, навіть коли голодні, все одно переймаються тим, аби нагодувати дітей – хоч, мабуть, це тому що дітей вони сприймають як власну плоть. Але скільки матерів отримали в останні роки вироки, бо продавали свої «дитячі» талони на молоко або вимінювали продуктові картки на цигарки? В голодній людині перемагає вовча природа. Я чекаю на ту мить, коли вперше в житті вирву шматок хліба з рук слабшого. Часом мені здається, що ця мить не настане ніколи. Можу уявити, як я поволі підупадатиму, поникну, ослабну і геть не матиму сил на крадіжку й мародерство. Дивні роздуми як на повний шлунок і з новим російським «постачальником» на горизонті!

На сходах новина: в нашому домі вивели на чисту воду колишнього партійця, райхсамтслайтера або когось подібного (я не дуже тямлю в нацистській ієрархії). В підвалі я не раз його бачила. І пам'ятаю блондинку, яку сюди направили і яку ніхто до пуття не знав; вона постійно тримала за руку чоловіка, якого теж ніхто не знав, але називали його квартирантом. Дві закохані пташечки. І, як виявилось, він був велике цабе. Хоч зовсім на такого і не виглядав – сидів віддалік у своєму пошарпаному одязі, говорив мало, та й то якісь дурниці. Це і називається вмілим маскуванням.

Мені тільки цікаво, як на нього вийшли. Коханка його не видала. Як розповіла дружина книгаря, вона жалібно квилить тепер у квартирі на четвертому поверсі, де їй навіть не дуже дісталося (за винятком першої

ночі, коли прийшло двоє іванів). Вона більше не наважується вийти: боїться, що її одразу ж схоплять. Чоловіка забрали військовою машиною.

Двоякі почуття, коли ми це обговорювали. Не заперечуватиму: я зловтішалась. Нацисти надто дерли кирпу й, особливо в останні роки, прискіпувалися до людей через дрібниці; тепер же мусять спокутувати загальну поразку. І все ж я не хочу бути тією, хто видаватиме цих колишніх горлопанів на розправу. Може, я б думала інакше, якби вони побили мене особисто або ж убили когось із моїх близьких. Але переважно зараз час не так страшної помсти, як дрібної підлості. А він дивився на мене зверхньо; а його дружина лягнула моєї «Гайль Гітлер»; а ще він більше заробляв і палив товстіші сигари, ніж я, – тож я його нагну і заткну пельку йому і його бабі...

До речі, на сходовій клітці я дізналася, що наступної неділі – Трійця.

П'ятниця, 18 травня 1945

Встала рано, принесла воду, вирушила на пошуки дров. Поволі на дрова в мене вишколюється справді пильне око: жодне полінце не вислизає з мого поля зору. Я знаходжу все нові місця, куди ще ніхто не діставався: в підвалах, руїнах, покинутих бараках. В обід панна Бен принесла нам нові продуктові картки. Вдова, Паулі та я належимо поки що до найнижчої категорії «решти населення». Зі своєї картки я занотую денний раціон: 300 грамів хліба, 400 грамів картоплі, 20 грамів м'яса, 7 грамів жиру, 30 грамів круп (під якими вони мають на увазі висівки, перловку, вівсяні пластівці тощо), 15 грамів цукру. Крім того, на місяць 100 грамів кавозамінника, 400 грамів солі, 20 грамів справжнього чаю і 25 грамів зернової кави. А ось, наприклад, деякі цифри з картки для I групи (тих, хто виконує важку працю, до якої зараховують також «видатних митців» і технічних спеціалістів, керівників підприємств, священників, директорів шкіл, епідеміологів і медсестер-інфекціоністок): 600 грамів хліба на день, 100 грамів м'яса, 30 грамів жиру і 60 грамів круп; а ще на місяць 100 грамів кави в зернах. Поміж тим, є ще картки II категорії для робітників і III – для службовців, де відповідно зазначено 500 і 400 грамів хліба на день. Хоча б картоплю розподіляють демократично на всі шлунки. Для представників розумової праці другої категорії передбачено Карту II; може, вдасться, прослизнути сюди.

Відчуваю, що на людей це подіяло заспокоїливо. Кожен сидить тепер і вивчає свою картку. Нами знову керують, знову дбають про нас ізгори. Я взагалі здивована, що ми отримуємо так багато і сумніваюся, що розподіли зможуть стати ще пунктуальнішими. Вдова з нетерпінням чекає на каву в зернах і обіцяє, що перше горня підійме за здоров'я Сталіна.

Після обіду я разом із гамбуржанкою та її дочкою Штінхен сходила в ратушу. Жінка попросила мене про це через Штінхен. Здається, дівчина була в Союзі

дівчаток[30] старшою, тому зараз боїться покарань, а я, мовляв, можу завадити цьому за допомогою російських слів. Удова приєдналася до нас.

Дорогою до ратуші знову метушня і штовханина. В юрбах чимало чоловіків, але все одно відчувається, що жінок на вулицях значно більше. Навіть побачила жінку в капелюшку – вперше за довгі часи.

Перед деякими банківськими філіями, які ми недавно інспектували зі старшим лейтенантом, поставили вартових: по двоє росіян зі зведеними рушницями. Немає сумніву, що потенційних клієнтів банку це тільки відлякує.

Ратуша знову нагадує вулик. Ми стояли в сутінках коридору й чекали. Довкола нас у темряві снували розмови. Тема – «зальоти».

Так, це цікавить усіх нас, відколи вони почали нас гвалтувати.

«Приблизно кожна друга жінка вляпалася», – заявив один голос.

Інший пронизливо зреагував на це: «Ну і хай. Все одно можна піти і позбутися».

«Кажуть, Сталін видав указ, що кожна жінка з дитиною від руського отримує картку першої категорії», – зауважив третій голос.

Загальний сміх: «Хочете сказати, що ви б заради цього..?»

«О, ні, ліпше вже собі щось зробити».

Вдова в темряві штовхнула мене і спробувала перехопити мій погляд. Та я не повернулась. Не хочу про це думати. Наступного тижня в цей час я вже знатиму певніше.

«А ви вже були в лікарні?» – пролунало запитання з жіночої черги.

«Ні, а навіщо?»

«Там облаштували пункт обстеження для жінок, які зазнали згвалтувань. Всі повинні перевіритися. На венеричні хвороби».

Вдова ще раз мене штовхнула. Я ще не знаю, почувуюся чистою, хочу трохи перечекати.

Звісно, зі Штінхен усе пройшло гаразд, ніхто не запитував про її славне минуле. Це теж наче жарт – карати навіть неповнолітніх за речі, які вони робили з волі батьків, учителів і наставників. Як мені відомо з літератури, колись наші предки спалювали дітей за відьмацтво. Але вони бодай вірили, що в цих відьмацьких дітях оселився диявол, зробивши їх своїми речниками. Важко вирахувати, з якого моменту в нашому західному світі на людину починають покладати відповідальність.

Додому з нами йшла жінка з сусіднього будинку. Вона розповіла, що її сусідку по коридору, яка неодноразово пиячила і спала з одним і тим самим росіянином, із пістолета вбив власний чоловік, вистріливши їй у спину коло кухонної плити. Потім же вбивця – колишній службовець Вермахту, якого

відправили додому через хворобу серця, – з горя пустив кулю і собі в рот. Їхня дитина, дівчинка семи років, залишилася зовсім сама. «Весь цей час вона й так була у мене, разом із сином, – пояснила жінка. – Тож я з радістю залишу її в себе. Чоловік напевно не буде проти, коли повернеться. Він завжди хотів дівчинку». А батьків загорнули у вовняні ковдри й поспіхом поховали в подвір'ї коло будинку. Пістолет теж закопали. «Добре, що в домі не було нікого з росіян», – додала вона. Бо немає сумніву, що почався б скандал, якби виявили заборонену зброю.

Ми трохи постояли коло могил на трав'янистій галявинці. Гамбуржанка зауважила, що все сталося так, як і мало: якби з Гітлером покінчили ще 20 липня 1944 року, він би напевно не розгубив рештки своєї слави. Багато хто і далі вірив би в померлого. А чи справді він мертвий? А може, втік? Зник на підводному човні? Бо чутки ходять які завгодно. Але ніхто надто на них не зважає.

Ввечері до нас прийшла екземниця і принесла сумну новину: сьогодні вона пішла на Люцовплац, щоб розшукати свого начальника – адвоката, якому багато років допомагала з процесуальними документами. Він був одружений із єврейкою і відмовився з нею розлучатися, через що мусив чимало пережити в Третньому Райху, особливо в останні роки, коли заледве вистачало на хліб. Не один місяць подружжя нетерпляче чекало на звільнення Берліна, цілими ночами вслухалося в радіо й ловило іноземні хвилі. А коли в підвал увірвалися перші росіяни і схотіли жінок, почалася колотнеча і стрілянина. Одна куля відбилася від стіни і рикошетом влучила адвокатові у стегно. Дружина кинулася до росіян, німецькою благала про допомогу. У відповідь її витягли в коридор, де на неї напосіло троє чоловіків, а вона все кричала й голосила: «Але ж я єврейка, єврейка». А чоловік тим часом стік кров'ю. Поховали його в садочку перед будинком. Дружина після того зникла, і ніхто не знає, куди. Мене проймає холод, коли я це пишу. Важко вигадати чи нафантазувати щось подібне; це – жорстокість життя у його крайніх проявах, сліпий фатум. Екземниця плакала, і її сльози збиралися в струпах на щоці. Вона сказала: «Якби ж усе вже було позаду, це нестерпне жалюгідне життя».

Субота, 19 травня 1945

Ми існуємо без газет і справжнього часу, підлаштовуємося під сонце, як квіти. Принісши воду й назбиравши дров, я пішла на закупи. Перше, що отримала на нові картки, – висівки, свинину та цукор. У висівках повно полови, цукор грудками, бо змок, а м'ясо закам'яніло від солі. Але все одно це їжа. І ми їй раді. «Цікаво, чи прийде завтра твій Ніколай», – зауважила вдова, коли я виклала на стіл торбинки й пакунки.

Після обіду в нас було свято – хатне прибирання. Почалося все з вигуку вдови: «Та ти тільки поглянь!» І справді, з крану крапало: справжні пузаті краплі води з нашого водогону, який так довго був зовсім сухий. Ми відкрутили кран на повну, і звідти вистрілив потужний струмінь – спершу коричневий, але вже невдовзі світлий і прозорий. Нарешті дефіцит води

позаду, як і нескінченне тягання відер! Принаймні в нас на другому поверсі; бо, як ми згодом дізналися, благословенна вода доходить тільки до четвертого. Але ті, хто живуть вище, можуть тепер носити воду з нашого подвір'я або набирати в сусідів поверхом нижче. І тут варто додати, що знамениті громади й об'єднання – народні, хатні та протиповітряні – поволі розсипаються. Кожен знову замикається в своїх чотирьох стінах і з осторогою добирає оточення, як і личить порядним містянам.

Ми перевернули все в помешканні догори дригом і затіяли капітальне прибирання. Я ніяк не могла натішитися водою і знай бігала до крану. Під вечір вода скінчилася, але доти ми вже набрали повну ванну.

Дивне відчуття – одне за одним повертати собі «дива техніки», досягнення нового часу. Тепер я вже з нетерпінням чекаю на електрику.

Десь тоді, як у нас кипіла робота, зайшла блондинка. Та сама, яку сюди перенаправили і чийого коханця росіяни позавчора забрали як нацистське цабе. Мені довелося вислухати глянцеvu історію про кохання і вірність: «Він казав, що такого кохання, як наше, він раніше не переживав. Це справжнє велике кохання, сказав він мені». Може, це і є мова великого кохання. Але мені ці речення здалися огидними, ніби з найдешевшого фільму чи копійчаного романчика. Вона все нарікала, доки я шурувала коридор:

– Де ж він тепер може бути? Що вони з ним зроблять?

Цього я теж не знала.

Але балакала вона про це недовго і вже скоро перевела розмову на себе:

– А мене вони теж можуть забрати? Може, мені варто звідси втекти? Але куди?

– Дурниці! Ніде не було оголошень, що членам партії треба реєструватися.

А тоді я спитала:

– То хто ж його здав?

Вона стенула плечима:

– Думаю, дружина. Її з дітьми евакуювали до Швібуса[31], але, мабуть, вона вже повернулася додому в Берлін. У них дім у Трептові. Мабуть, там вона почула від когось із сусідів, що він часто з'являвся зі мною, щоб забрати речі.

– А його дружину ви знали?

– Трохи. Я ж раніше була його секретаркою.

Типовий «запасний аеродром»: так берлінці жартома називали «криївки» в чужих спальнях для одружених чоловіків із високого керівництва, яким наказали – і часто до їхньої радості – евакуювати дружин і дітей. Але про евакуйованих «мукіс» – «Mutter-und-Kind-Verschickten», висланих матерів із дітьми, – теж розповідали всілякі історії: про відчинені вікна і веселі

походеньки. Не можна безкарно перенести звичайну людину з її моральними слабкостями. Звичне оточення родини, сусідів, полірованих меблів і розписаних погодинно занять, – міцний моральний корсет. Я цілком готова повірити в те, що розлючена дружина видала свого чоловіка – може, і тому, що сподівалася, що й супутницю з «запасного аеродрому» покарають.

– Ой, це було так чарівно, – запевнила мене вона, коли я нарешті відпроваджувала її до дверей, і змахнула з повіки сльозу.

(Липень 1945, дописано на берегах: перша жінка в будинку, яка завела собі американця: кухар, із пузом, м'ясиста шия, тягає нагору пакунки.)

Неділя, Зелені свята, 20 травня 1945

Палючий день. Від раннього ранку наша вулиця відлунювала кроками натовпів людей, які вирішили провідати друзів і родичів в інших районах міста. Ми снідали до одинадцятої пирогом і сумішшю натуральної кави та кавозамінника. Вдова розважала нас усілякими сімейними історіями. Родина – її коник. Та водночас її рідня і справді кумедна, бо майже неосяжна. Її тесть був тричі одружений, з тривалими перервами і пережив двох дружин. І тепер довкола нього крутяться: діти й онуки від кожного з шлюбів; тітки, молодші за небог; дядьки, які ходять в один клас зі своїми небогами. Але й це ще не все. Як стверджує вдова, остання дружина, яка «вижила», вийшла заміж вдруге, за єврея. І хоча її єврейський зведений тесть помер задовго до початку Третього Райху, пляма в родинній історії залишилася. Але нині вдова з задоволенням розповідає про цього тестя й навіть ним хизується.

Після обіду я пішла нагору в своє помешкання під дахом, попорпалася в горах вапна й сміття, винесла надвір відра бруду, підмела підлогу. В трухлявих балконних ящиках вирішила вирощувати кервель та огірочник – а якщо точніше, насипала в пласкі борозни коричневі й чорненькі зернята, з яких має вирости кухонний сад. Якими рослини мають бути на вигляд, я знаю тільки з зображень на пакетиках від зерен, які мені подарувала гамбуржанка з залишків своїх запасів. Після цього я лежала на підлозі тераси на сонечку. Година глибокої радості. Але після того прийшов неспокій. Він нагадує про себе й гризе мене. Я не можу жити далі як рослина, я мушу кудись рухатися, за щось братися. Я почуваюся так, ніби в мене на руках вдалі карти. Але чи зможу я їх так само вдало розіграти? І з ким? Найгірше зараз – це наша відрізаність від світу.

Коли я повернулася до вдови на другий поверх, то застала бурхливу радість. Несподівано й спеціально не шукаючи, вдова знайшла загублену перлинну запонку свого померлого чоловіка; вона натрапила на неї в носачу неодноразово церованої шкарпетки. «Як можна було про таке забути?» – дивується вона заднім числом.

Трійця минула мирно. Від восьмої вечора я чекала на старшого лейтенанта, Ніколая. В середу він спитав мене, чи може нині зайти. Але не прийшов і,

мабуть, уже не прийде. Пан Паулі не зміг втриматися від відповідного коментаря.

Понеділок, 21 травня 1945

Понеділок Трійці, але атмосфера вихідного дня взагалі не відчувається. По суті, ніхто зараз не працює за фахом. В Берліні – канікули. Я шукала дрова і нашттовхнулася на оголошення, що всі «працівники культури» мають нині з'явитися об одинадцятій в ратушу: художники, журналісти, працівники видавництв. З собою принести трудову, а також зразки власної творчості.

Іду туди. На третьому поверсі черги. Ось вони, не сплутаєш: голови з незвичними зачісками, вигадливий одяг, дівчатка з театру поруч зі старшими художницями, які притягнули з собою картини, що пахнуть олійними фарбами. Ось – чоловікоподібна жінка, а ось – жіночий юнак, що дивиться з-під довгих вій; мабуть, танцюрист. Я стою собі посередині й підслуховую розмови з обох сторін – скажімо, про знаменитого колегу Такого-то, який начебто повісився. Але раптом пронизливий жіночий голос втручається: «Та ні, все навпаки! Тільки зараз стало відомо, що він був наполовину євреєм». Може, це навіть правда. Тепер усі, хто раніше були «не-арійцями», знову повитягували свої родоводи на світло й почали наголошувати на своєму походженні.

Реєстрація виявилася чистою формальністю. Одна літня пані з єврейськими рисами обличчя записувала анкетні дані в товстий зошит, потім давала кожному розписку про реєстрацію, та й по всьому. Чи це щось дасть, підкаже, допоможе? Навряд.

На обід удова відкрила одну з банок консервованої курятини, які дбайливо зберігала ще з 1942 року. Так, це була курятина, але з присмаком засобу проти молі. Банка кілька років простояла в підвалі між килимами й всуціль пропахла нафталіном. Ми голосно реготали. Навіть ненаситний пан Паулі відмовився. Вдова проштовхнула в себе кілька шматків, а решту віддала мені. Я ж знайшла спосіб ковтати, затуливши носа. Хай там як, ще не одну годину після того мене мучила відрижка з нафталіновим присмаком.

Близько пів на четвертої я пішки рушила в Шарлоттенбург, щоб знайти Ільзу. Ільза Р. фотографувала модні покази й була редакторкою одного жіночого журналу перед тим, як вийшла заміж за інженера. Спеціаліст із військової індустрії, який не зміг уникнути генерала «Гельденклаута» і потрапив на фронт.

Після довгих прощань із удовою я рушила в дорогу. Довгі, безлюдні, мертві вулиці. В тунелі, де раніше навіть удень сяяли ліхтарі, панувала суцільна темрява і сморід екскрементів. Коли я там проходила, від переляку в мене гупало серце.

Далі – Шонеберг. За п'ятнадцять хвилин я зустріла тільки двох людей – жінок: одна з них ішла босоніж, а вени на її ногах були товсті, наче галузки. Все здавалося мені таким спотвореним і примарним – може, через сонячні окуляри, які я вдягнула для захисту від пилу. На перехресті на дерев'яному помості витанцьовувала чорнява росіянка в уніформі. Коли проїздили російські машини, вона вимахувала червоними й жовтими прапорцями і радісно усміхалася. Її пишні груди також витанцьовували. Кілька німців скромно проходили повз із відрами води.

Нескінченно порожні вулиці. Раптом незвично велика громада: може, зо двадцять чи тридцять людей висипали з кінотеатру, де йде російський фільм під назвою «Чапаєв», про що повідомляють вручну мальовані афіші. Якийсь чоловік напівголоса: «Яка ж дурня!» На стінах розклеєно яскраві, теж незграбно розмальовані від руки плакати, що сповіщають про програми вар'єте в різних кнайпах. Артисти – перші в програмі.

По дорозі з гуркотом проїхали велосипеди. Вони й справді торохтіли, адже котилися без шин, – самі обідки: новий дієвий метод, щоб уникнути російської «конфіскації» майна. До речі, в ці дні один німець знайшов колесо, адже росіяни, варто тільки шині проколотися, просто кидають колесо там, де сталася аварія, а собі шукають щось нове й краще.

Далі – зелені вулиці житлових кварталів. Усюди тиша, навіть заціпеніння. Здається, всі поховалися й зачаїлися. Вряди-годи продріботить якесь симпатичне, мило вбране дівча. В пекаря вдова почула, що люди навіть знову почали танцювати.

Мені пересохло в горлі від нервової напруги, коли я звернула на вулицю моєї подруги. Коли ви не бачилися два місяці – і то які місяці! – то вже й не знаєш, чи стоять будинки і чи живі ті люди, які в них мешкали.

Але дім стояв, цілий, хоч і обстріляний та порожній. Я ходила довкола, кликала й свистіла десь чверть години, аж доки вдалося прослизнути всередину з іншою мешканкою. Нагорі в коридорі знайоме ім'я на дверях. Стукаю і кличу. Силкуюся, щоб мене впізнали. Всередині – радісний зойк. І от я знову обіймаюся з жінкою, з якою раніше ми тільки віталися за руку. Чоловік вигукує: «Ну, це ж треба! Прийшла, пританцьовуючи, наче нічого й не сталося!»

Ми спішно обмінюємось із Ільзою першими фразами:

– Ільзо, скільки разів тебе зґвалтували?

– Чотири. А тебе?

– Без поняття. Довелося пройти шлях від тиловика до майора.

Ми сидимо поруч на кухні, п'ємо справжній чай, який витягнули з такої святкової нагоди, їмо хліб із варенням, розповідаємо... Так, усі ми бачили смаленого вовка. Ільзу раз упіймали в підвалі, а решту разів – на другому поверсі, в порожній квартирі, куди її загнали, штовхаючи в спину прикладом. Один із чоловіків, як вона розповіла, хотів переспати з нею, не відкладаючи гвинтівку. Вона страшенно перелякалася й жестами зуміла йому пояснити, що хай спершу зніме зброю. Врешті він так і зробив.

Поки ми з Ільзою обсмоктували цю тему, її чоловік відкланявся, щоб, як він сказав, зайти до сусідів – у них є детекторний радіоприймач, то, може, будуть і якісь новини. Ільза вишкірилася йому вслід: «Ну, звісно. Він не може про це слухати». Його мучать докори сумління, бо він бездіяльно сидів у підвалі, доки івани ділили його дружину. Більше того, під час першого згвалтування в підвалі він навіть міг її чути. Підозрюю, це було дуже дивне для нього відчуття.

Поза тим, ми користаємося з відсутності пана Р, щоб попліткувати по-жіночому. Ільза – випечена жінка, об'їздила весь світ, звична до світського життя. І що вона розповідає про російських кавалерів?

– Жалюгідні, – так вона сказала й зморщила носа. – Без жодної уяви. Прості й грубі, усі до одного (із того, що я чула тут у будинку). Але, може, в тебе кращий досвід із старшими офіцерами.

– Та ні, в цьому сенсі так само.

– Може, вдома в них і справді найновіша планова соціалістична економіка, – зауважила Ільза. – Але в питанні еротики вони не пішли далі Адама і Єви. Я сказала це і своєму чоловікові, щоб його розрадити. – Вона примружує око: – Щоравда, якщо так вбого харчуватися, нещасні чоловіки, звісно, мало на що спроможуться. В мого вже розвинулися комплекси через це; він вважає, що зі своїми зірвиголовами Червона армія мала б дуже непогані шанси серед наших жінок.

Нас це дуже насмішило, і врешті ми зійшлися на тому, що в звичних умовах наші шановні вороги в дев'яности дев'яти випадках зі ста не мали б серед нас ані найменших шансів. І тільки той єдиний сотий міг би сподіватися на бодай якусь нашу увагу.

Отак ми балакали і жартами мстилися там, хто нас принизили.

Інженер і справді приніс від сусідів кілька новин. Кажуть, Берлін стане міжнародним містом для всіх переможців, а Лейпциг перейде росіянам. Себто Гімmlера схопили. Про Адольфа поки жодних певних новин. Та якщо Ільза здавалася дуже спокійною і відпускала по-дамському іронічні коментарі про теперішній стан справ, її чоловік справляв враження стурбованого і зніченого. Здається, його кар'єрі кінець. Оборонну промисловість, де ще не розбомбили, зараз ліквідовують. Росіяни вивозять німецькі машини. Дорогою мені траплялося багато вантажівок із величезними полінами. Тепер я знаю, що там. Пан Р. боїться, що скотиться соціальною драбиною донизу і стане звичайним робітником. Він уникає контактів і новин, боїться і судомерно шукає, де б заробити на кусень хліба. Спробував був улаштуватися в лікарні відповідальним за опалення. Він і досі не опритомнів від поразки. І знову помітно, що ми, жінки, легше витримуємо поразки: нас так просто не похитнеш. Ільза з чоловіком почали вчити російську. Він роздумує, хоч і без охоти, про можливість переїзду в Росію. Адже «звідси вони вивозять усі виробничі засоби». Він не думає, що найближчим часом у нас, німців, знову налагодиться бодай якесь пристойне виробництво. А від сусіда з детекторним приймачем він також чув, що всю Німеччину планують перетворити на картопляні поля. Мусимо вичікувати.

Ще раз і ще раз прощаємось. Бо ж невідомо, чи зустрінемося знову, а якщо й так, то невідомо коли. Дорогою додому я ще забігла до нерідної племінниці вдови (тієї, що скоро стане матір'ю, живе зі своєю подругою Фрідою і чекає на народження малюка). Вона лежала на спині, маленька, мила на вигляд і наче сяяла зсередини. Але випуклий живіт був надто великим для такого худого тільця й виразно випинався вперед. Здавалося, ніби справді бачиш, як майбутня дитина висмоктує соки й сили з материного тіла. Від майбутнього батька, звісно, жодних новин. Мабуть, він геть забув про щоденні потреби в харчах і дровах. В квартирі є лише одна – тепер пса варта – електроплита. Тому дівчата збудували на балконі пічку з цегли, яку дбайливо підживлюють гілками ялини. Доводиться чекати цілу вічність, щоб приготувати бодай якусь кашу. Фліді, крім того, доводиться постійно поратися коло вогню, піддувати й докладати нові гілки. Від хвойної смоли в хаті різдвяний запах.

Після цього – додому. Я все ішла й ішла. Оголошення німецькою і російською, де сказано, що скоро відкриють «вільний ринок». Хто? Для кого? «Стінна газета» називає нових очільників міста. Виключно невідомі імена – мабуть, емігранти, що повернулися з Москви. Мені назустріч пройшли яскраво вбрані італійські солдати; вони співали, несли клунки і валізи – певно, передчували повернення додому. І знову велосипеди без шин, із самими голими обідками. В Шонебергу стало безлюдніше, а примарний трамвайний тунель чорнів пусткою. Я відчула радість, коли нарешті вийшла з нього і побачила будинки нашого кварталу. Додому я повернулася, наче після довгої мандрівки, і одразу взялася переказувати всі новини.

Стомлені ноги, паркий день. Вечір приніс спокій і дощ.

Вівторок, 22 травня 1945

Вже о шостій ранку вдова снувала квартирою. Ввечері напередодні староста будинку передав їй папірець. (Староста будинку – ще одне нововведення! В нас цю роль виконує чоловік гамбуржанки.) Наказ – розтиражований аркушик, на якому зазначено, що о 8-й вдова має з'явитися в ратуші. Для виконання трудової повинності. Більше нічого. «Було б незле, якби йшлося про висаджування спаржі», – зауважила вона і почала дражнити нашу уяву найсмачнішими стравами, які з неї можна приготувати.

Тож нині я виконувала роль господині – приготувала для себе й пана Паулі юшку з горохового борошна. Близько 14-ї на вулиці перед нашим домом почали голосно кричати: офіційний кликун, як і тисячу років тому. Він облаштувався під кленом і голосно зачитував із аркуша паперу, що всі працездатні чоловіки й жінки віком від 15 до 55 років зобов'язані просто зараз з'явитися в ратушу стосовно трудової повинності.

Це спричинило жваву дискусію на сходах: іти чи не йти? Дружина книгаря виступала за те, аби йти, бо боялася, що інакше нас відведуть примусово. Я її підтримала. Тож ми пішли разом. Я спитала, чи вона вже знає, що з її

книгарнею. «Згоріла наприкінці квітня», – лаконічно відказала вона. Але жінка все одно з оптимізмом дивиться в майбутнє. В підвалі, за її словами, лежить величезна скриня з книжками, які вціліли від Третього Райху – переважно «заборонена» література. Себто книжки, які в нас забороняли з 1933 року: передовсім про євреїв та емігрантів, а також книжки наших воєнних супротивників. «Люди зараз жадібні до такого, – каже дружина книгаря. – Ми відбудуємо в книгарні один закуток і облаштуємо платну бібліотеку, звісно, за велику заставу, інакше плакали наші книжки». Я пообіцяла стати першою читачкою; багато чого треба надолужити.

Перед сходами ратуші вже зібралось чимало жінок. І всього кілька чоловіків. Якийсь хлопчина з голосними криками і активно жестикулюючи повносив наші імена в список. Вулиця перед ратушею нагадувала метушливе будівництво. Посеред дороги – траншея, що її викопали з якоюсь таємною воєнною метою (тоді це робили кілька німців і багато закутаних у ватні куртки російських дівчат). Нині ж її закопують. Наші. І в цих діях я принаймні бачу логіку. Ями засипали піском, битою цеглою та чорним пожежним сміттям. Жінки пхають тачки, докочують їх до краю траншеї і викидають вміст у яму. Із усіх бічних вулиць тягнуться живі ланцюги й досипають відро за відром у тачку. Завтра о восьмій ранку я теж маю долучитися до цієї роботи. Я зовсім не проти.

Марно я виглядала вдову серед жінок, які працювали. Одного разу під'їхала машина з динаміками, з якої прокричали новини німецькою мовою з російським акцентом. Не дізналася нічого для себе нового.

На вечерю був хліб і консервоване м'ясо. Вдова все ще не повернулася. Було вже близько 21-ї, коли нарешті замайорів її червоний капелюх. Вона була виснажена, змучена, здобулася лише на кілька коротких незрозумілих звуків, що виказували лютя, а більше нічого не хотіла казати. Тільки після того, як цілу вічність просиділа у ванні, вона нарешті вичавила з себе кілька речень. Ніякого висаджування спаржі. Російська вантажівка відвезла їх на машинобудівний завод, де вдова разом із двома сотнями інших жінок пакувала речі в скрині, потім знову розпаковувала, перепаковувала, запаковувала наново, – і все під пильним оком російських наглядців; їх постійно штовхали й штурхали, а на обід дали тільки цілушку сухого хліба.

– І це вони називають організацією? – обурювалася вдова перед нами. – Це ж хаос і розгардіяш!

І розповідала далі:

– Ми відразу сказали, що залізні бруски надто важкі для скринь, що вони проломлять дно. У відповідь вони на нас розверещалися: «Заткніться!», і російською: «Работа! Работа!» А коли першу скриню нарешті підняли і та відразу ж розвалилася, вони розкричалися ще голосніше, і, звісно, зробили нас винними! – Вдова здригнулася: – Для мене лишається таємницею, як ці люди зуміли виграти війну. Та в них менше здорового глузду, ніж у будь-якого німецького школяра.

І так далі. Вона перераховувала помилки й докази впертості росіян і ніяк не могла заспокоїтися. А потім їй довелося півтори години йти додому пішки, бо після того як жінки закінчили роботу, вантажівка, що мала відвезти їх додому, не приїхала. Мозоль на пальці ноги – як наслідок; вона

скаржиться на нього, нарікає на нашу тяжку долю і німецьку поразку. Ніщо їй не тішить, навіть молоток, щипці, ганчірка для витирання пилюки і бляшане горня – речі, які вдова винесла під сукнею з заводу.

Середа, 23 травня 1945

Озброївшись відром і лопатою для сміття, сірого дощового ранку я вирушила до ратуші. Вже дорогою почало лити як із відра. Я відчувала, як моя трикотажна сукня набирається водою. Лило безперестанку – то трохи менше, то знову більше. Але ми все одно грабали лопатами й наповнювали болотом відро за відром, щоб не переривати живий ланцюг. Нас було близько сотні жінок, геть різних. Одні були непоквапні, працювали неохоче і рухалися тільки тоді, коли підходив один із двох наглядачів. (Завжди на посаду наглядачів беруть чоловіків.) Інші жінки гарували з запалом хатніх господарок, хоч і озлоблених. «Роботу ж має хтось виконати», – з глибоким переконанням заявила одна з них. Ми вчотирьох потягнули повну тачку до ями. Я навчилася обслуговувати поворотну платформу. Аж раптом люта злива змусила нас зробити перерву.

Ми, наче звірі, тісно скупчилися під одним із балконів. Мокрі речі попримлипали до тіл; жінки тремтіли й здригалися. Ми скористалися нагодою і почали їсти свій мокрий хліб без нічого. Одна жінка пробурмотіла: «За Адольфа я отакого не їла би-м».

І посипалося:

– Ну то давай, нажалійся своєму Адольфу, напиши йому!

– А я шо, я ж нічо, – ображено кинула жінка.

Так ми стояли десь із годину. Лило так, ніби десь нагорі порвалася хмара. Коли дощ трохи вщух, озвався наш кликун, молодий чоловік із австрійським акцентом і чеським ім'ям, і наказав повертатися до тачок. Тачка, яку обслуговувала я, мала напис «Тачка, що сміється».

Інша тачка з крейдою була «Тачкою, що плаче». Але хтось перекреслив слово «плаче» і зверху надписав «кепкує».

Близько 15-ї наш віденець нарешті поставив у списку «пташки» навпроти наших прізвищ, і ми могли йти додому. Я задерикувато вимахувала своїм відром із болотом, як велить гасло «Те, що не вбиває, робить мене сильнішою».

Прийшовши додому, я застала вдову в стані глибокої тривоги. Вона зізналася, що останні кілька днів в неї все «свербіло й пекло», і вона порилася в енциклопедії: статті «трипер» і «сифіліс». І хоч як удова аптекаря вона має певні уявлення про людські болячки, саме в цій царині їй бракує необхідних знань. «В мене там вузлики», – твердо сказала вона. А в

словнику вузлики фігурують як перші ознаки сифілісу, що з'являються на третьому-четвертому тижні після зараження. Вдова вирахувала, що її гвалтівник на сходах – той малий і безвусий – був рівно чотири тижні тому.

– Що? Ваня? Та дитина, – я все не йняла віри. – Гадаєш?

– А чому б і ні? Якраз таке дурне і зелене. А крім того, я ж і не знаю напевно, що це був саме Ваня. Звідки мені знати? Ну, а потім іще цей поляк!

Вдова жалібно схлипує. А мені що робити? Оглядати її не мало жодного сенсу, – я на цьому геть не розуміюся. Мою пропозицію порадитися з паном Паулі вона різко відкинула. Тому не лишається нічого іншого, крім як дочекатися завтра, якнайшвидше піти в лікарню і знайти, де саме приймають згвалтованих жінок. І тут мені згадалося, як у мене свербіли вуха, коли ми в школі проходили відповідну тему й розглядали велетенську анатомічну модель людського вуха. Може, вдова теж відчула симптоми саме тоді, коли прочитала опис хвороби в енциклопедії? Ліпше дочекатися завтра. Може, мені теж скоро доведеться піти на обстеження. Я на день спізнилася.

Четвер, 24 травня 1945

Заторохтів будильник: час вставати і йти грабати. Цього разу я вдягнула сині розтягнуті штани і обв'язалася кухонним фартухом. Небо знову захмарене. Коли ми прийшли, стояла мряка. Ми старанно грабали. Цього разу нам навіть допомагали двоє чоловіків: точніше, лише тоді, коли неподалік з'являвся наглядач, в інший час – дзуськи. Раптом близько десятої пролунав крик, російський голос: «Фрау комм! Фрау комм!» Словосполучення, що стало аж надто популярним. Усіх жінок як вітром здуло. Поховалися хто за двері, хто за тачки або купи сміття; одна присіла, скоцюрбившись. Але за якийсь час більшість, і я в тому числі, повиходили. «Вони ж не... Тут, посеред вулиці? Та він же там один».

Тепер чоловік узявся до справи. Складалося враження, що він діяв за наказом, коли позбирав решту жінок і зігнав нас усіх до купи. Ми брели хто позаду, а хто попереду нього. А він – лейтенант із гвинтівкою, – оббігав нас із усіх боків, наче пес, який стереже отару. Ми пройшли через садові ділянки й нарешті спинилися на території станкобудівного заводу.

Величезні приміщення з сотнями верстаків стояли порожні. Німецьке «Нау-гуск!» – «І – раз!» – відлунювало від стін. Німецькі чоловіки під наглядом росіян саме завантажували у вагони за допомогою крану величезні, більші за людський зріст деталі кувального пресу. Всюди щось відкручували, від'єднували, тягнули. Надворі на службових коліях один коло одного стояли вантажні вагони, деякі вже до самого верху наповнені деталями машин.

А що тут робити нам, жінкам? Ми тинялися приміщенням і не знали, до чого взятися. Втекти ми не могли, – це б відразу помітили, адже на всіх воротах

стояли солдати. Нарешті нам дали наказ познаходити у великому збиральному цеху все, що було з латуні або якогось іншого «світлого металу», і в скринях повідносити це у вагони.

З випадковою супутницею, яка на мене навіть не глянула і вперто не реагувала на всі спроби завести розмову, я тягнула скриню, там і сям хапаючи блискучі деталі, мідну нарізку, латунні бруски – наче сорока. Я перерила залізні шафки робітників, знайшла там люльки, зіжмакані носовички, рівно складений бутербродний папір – цілий, ніби роботу скінчили тільки вчора. Свої сорочі трофеї ми просто скидали на підлогу вагона. Всередині нього метушилися двоє жінок і по-домашньому сортували металеві предмети за розміром.

Після обіду нас відправили в приміщення, що нагадувало ангар. На високих полицях лежали різні металеві предмети, різьба, шурупи і гайки, останні – розміром із кулак. Ми утворили живий ланцюг і цілу вічність передавали по предмету з рук у руки. Жінка, яка була в ланцюгу останньою, з гуркотом складала все в скрині, як нам і наказали.

Я думала про те, що вчора пережила вдова, і навіть із якимось нетерпінням чекала тієї миті, коли скриню візьмуться нести і в неї провалиться дно. Та до цього не дійшло. Бо щойно спробували підняти першу, з'ясувалося, що вона надто важка. І навіть наш наглядач, косоокий унтер-офіцер із широченною, як шафа, грудною клітиною, не міг її посунути. Візок або щось інше на колесах знайти не вдалося. Тож косоокий, грубо вилаявшись, віддав новий наказ – повиймати все зі скринь і, утворивши живий ланцюг, попереносити все у вагони вручну. Отож мінімальний обсяг роботи ми виконали ціною максимальних зусиль.

Привели нові загони, переважно жінок – молодих, але й зовсім стареньких також. Пішли чутки, що нам дадуть поїсти. І після 15-ї нас і справді відвели в заводську їдальню. Нас чекала паруюча жирна хлібна юшка. Бляшаних тарілок не вистачало, ложок – теж. Тож жінкам доводилося чекати своєї черги. Рідко хто йшли до крану, щоб помити начиння. Більшість поспіхом обтирали ложку спідницею або фартухом і забирали миску від попередниці немитою, як була.

Назад: робота! В ангарі стояв сильний протяг. Цього разу ми передавали одна одній цинкову арматуру. Година за годиною. Нарешті, десь коло восьмої вечора, з'явився наш косоокий наглядач і оголосив: «Фрау – нах хаус!», зробивши при цьому жест рукою, наче проганяв курей. Вигуки полегшення. Після цього в їдальні нам іще дали по 100 грамів хліба. Потім вкотили бочку; із дірки, закритої затичкою, сочилось щось в'язке і біле – наче цукровий сироп. Ми вишикувалися в чергу. «На смак супер», – заявила перша в черзі. Я не знала, у що набрати рідину, аж доки одна жінка дала мені шмат ядучо-зеленого паперу, який знайшла в ангарі. Зелений колір линяв, але, як заявили жінки, не мав би бути отруйним.

Близько 22-ї я гордо постала перед удовою зі своїм трофеєм. Вона тільки похитала головою, коли я почала пальцем колупатися в позеленілому від паперу густому клеї. Я черпала й лизала, – врешті рот був повний паперу. Але яка різниця: на смак було солодко. І тільки згодом я згадала про енциклопедію і «вузлики» вдови.

— А, та нічого такого, — відповіла вона на моє запитання. — Лікар сказав, що зі мною все гаразд.

Я розпитувала далі, бо хотіла дізнатися, як усе відбувається на тому огляді.

— Крім мене, було ще дві жінки, — повідомила вдова. — Лікар був доволі веселий. Трохи попорався, а потім сказав: «Зелене світло: дорога вільна!»

Вдова здригнулася: «Так, це вже в мене позаду». До речі, з'явилося і офіційне формулювання для згвалтування: в документах це тепер називають «примусовим статевим актом». Новий вислів, який, мабуть, треба внести в перевидання солдатського словничка.

П'ятниця, 25 травня 1945

Встала знову вдосвіта і погожим ранком рушила на роботу. Жінки сходилися з усіх сторін. Нині більшість принесла з собою кухонне начиння. В мене теж на поясі висів солдатський казанок із ложкою. Як і наказали, ми поставали в ряди по троє, потім — по четверо. Нас цілу вічність рахували, сортували, реєстрували. Наш віденець — той, який перед цим відповідав за тачки, — начебто музикант; йому знадобилася майже година, щоб усіх нас облікувати. Деякі жінки прийшли вперше. «Все одно доведеться працювати, — сказала одна. — А тут принаймні дадуть поїсти».

І нині робочий день справді почався з жирної перлової юшки. Після цього ми залізничним насипом поплелися в цехи. На насипі гарували німецькі полонені: сиве волосся, вбрані в якесь дрантя, мабуть, Фольксштурм. Стогнути, вони вантажили важкі ободи коліс у вагони. Вони пильно нас розглядали і крутилися неподалік. Я спершу не зрозуміла, в чому річ. Але дехто здогадався, і кілька жінок тицьнули чоловікам украдені шматки хліба. Це заборонено. Але російські наглядачі зосереджено дивилися в протилежний бік. Чоловіки були неголені й виснажені, з поглядами побитих псів. Мені вони навіть не нагадували німців. Радше російських полонених, коли ті під час війни розгрібали завали з-під руїн. І це теж логічний поворот подій.

І знову в цеху. По двоє і по троє ми тягали незручні залізні пруття, а потім, утворивши живий ланцюг, передавали на вулицю металеві пластини й штирі. В приміщення зайшов росіянин, оглянув жінок, а потім подав знак двом, а тоді ще третій, щоб ішли за ним. Тією третьою була я. Ми подріботіли за ним. Куди? Одна з нас припустила: «Може, чистити картоплю?» Власне, вони вже відібрали для цього з десятків жінок, яких відвели на залізничний насип — туди, де стоять російські вагони з ошатними фіранками.

Ні, нас ведуть не туди, а в якийсь барак, похмурим коридором, де з кожним кроком міцнішає запах нечистот. Одна жінка кинулася навтьоки, просто побігла назад, по діагоналі перетинаючи територію. Після цього росіянин змусив нас двох, що лишилися, йти попереду. Він привів нас у приміщення з

кам'яною підлогою. Там стояли балії для миття, ванни, дошки для прання, відра. Росіянин вказав на них і жестами показав, що треба прати.

Та добре. Але ж не тут, у цьому темному карцері! Разом із моєю випадковою супутницею, невеличкою жінкою з зухвалим поглядом, ми витягнули надвір найбільшу з балій, поставили її перед дверима до бараку на такому собі ганку. Там ми почувалися безпечніше, та й смерділо тут менше. Росіянин був не проти. Він приніс нам два шматки ядрового мила і купу колись білих робочих халатів, сорочок і рушників. Після цього знову жестами показав, щоб ми починали прати. Він говорив коротко й різко, хоч і без ворожих інтонацій, але принаймні не мацав нас, навіть поглядом.

Моя супутниця по пранню сказала, що вона з Данцига, і обмінялася з росіянином кількома фразами польською. От і добре! Не доведеться говорити, і мою російську не викриють. Не хочу балакати з ними в ролі пралі.

Поступово підходять усе нові й нові групи солдат, тиняються довкола балій і говорять про нас. Наприклад, двоє почали сперечатися про наш вік. Оглянувши мене з усіх сторін, вони врешті дали мені двадцять чотири. Не так і зле!

Години тягнуться. Ми намилювали, терли, тягали. Наливали воду: теплу – з солдатського казанка, холодну – з гідранта на вулиці. Всім цим брудним лахміттям я постирала пальці до ран. Рушники були аж лискучі від жиру. Все це були німецькі родинні рушники з монограмами, воєнні трофеї. Я терла речі щіткою для волосся, – дуже виснажливе заняття. І весь цей час навколо крутилися росіяни і щипали нас, за що вдавалося. Я відганяла їх, як кінь відганяє комах, і бризкала на них водою зі щітки, але не казала ані слова. Часом підходив наш розпорядник і розганяв приставак. Згодом він притягнув нам гору спідньої білизни: вся на зав'язках, без гудзиків.

Жінка з Данцига тим часом монотонно розповідала, як кілька іванів гвалтували її літню матір. Жінку, яка вже мала онуків. Мати все запитувала своєю гданською польською, чи не соромно їм, молодим і зеленим, глумитися над такою старою жінкою. Отримала ж вона класичну відповідь німецькою: «Ти стара – ти здорова».

І коли я вже думала, що впаду просто коло тієї балії, з'явився наш розпорядник і оголосив перерву на обід. Він приніс нам обом по повній мисці жирного супу, зі шматками м'яса, огірками і лавровим листям, а до цього – повний бляшаний таріль горохової каші зі смальцем. Здається, наш розпорядник – кухар, і то непоганий. Смакувало неперевершено. Я буквально відчувала, як відновлюю сили.

Ми прали далі, цілу вічність. Друга по обіді, третя, четверта, п'ята, шоста. Прали без перерви – ані хвили без нагляду. Ми намилювали, викручували, тягали воду. Ноги боліли, кисті рук ми давно понатирали. Росіяни навколо вважали, що цим пранням підклали нам добрячу свиню. Вони зловтішно потирали руки: «Ха-ха! Ну, що, мусите тепер для нас прати? Так вам і треба!» Жінка з Данцига тільки шкірилася. Я не промовила ані слова, лише посміхалася на всі боки і прала, прала. Хлопці дивувалися. Я чула, як один із них сказав іншому: «А вони добре працюють. І завжди такі радісні».

Останні рушники були десь о 18-й. Ми вимили балії і рушили в бік їдальні, де кожна дістала по черпаку каші. Коли ж ми після цього хотіли разом із іншими жінками йти додому, наглядачі коло воріт завернули нас назад: «Робота!» Жінки перекрикували одна одну, напірали на ворота, бунтували. Але в переможених немає восьмигодинного робочого дня. Солдат штрикав нас у спину гвинтівкою і кричав погрозливо: «Фрау! Робота!» Російське слово, яке вже всі вивчили.

Нам усім довелося повернутися в цех і далі вантажити металеві деталі. Мовчки й апатично ми передавали одна одній пластини і пруття. Було страшенно боляче запраними руками брати холодне залізо.

Нарешті близько 20-ї наш наглядач прокричав, що вагон повний. Він і справді був переповнений, просто-таки скрипів, коли локомотив потягнув його з цеху. Може, до Москви і провалиться дно. Літній робітник зіскочив із потяга, коли той почав рух. Він сказав, що краще б його лишили там, де він був, відправили разом із вантажем, бо, мовляв, «що мені тут тепер робити?» І рукою показав на порожній, вичищений цех. А жінки почали запитувати: «А де тепер працювати нашим чоловікам?»

Через годину я вже була вдома, цього разу смертельно втомлена, руки задубіли, через що писання перетворилося нині на каторгу. Але й досі злегка захмеліла від тлустого, ситного обіду. Завтра треба буде прати далі. Наш розпорядник уже анонсував нам нову роботу.

Субота, 26 травня 1945

І знову на заводі нескінченний облік худоби, хоч наш віденець мав би вже трохи нас вивчити. День знову почався з гарячої перлової юшки. Жінки задоволено рахували шматки м'яса в мисках. А я радію, що навпроти мене не сидить ніякий пан Паулі й не рахує мені кожен кусень їжі.

Марно я виглядала свою колегу по пранню. Маленька зухвала жінка з Данцига не прийшла. Тож я переконала двох інших – одну зовсім молоду, а другу десь сорокарічну – піти в пральню зі мною. У відрах нас уже чекали гімнастерки з уніформ, усі в плямах і жирі, – одяг моторизованих загонів.

День минув, як і вчора. Нові пралі були старанними і милими. Нас знову обступили росіяни. Ми оборонялися стусанами і недоречними смішками. Одному із солдатів, із вузькими очима, схотілося нас розлютити. Він кинув нам у балію кілька гімнастерок, що вже сохнули на мотузці, і вказав на кілька виразних плям. Ну, звісно, на них є плями! Адже тих жалюгідних шматків мила і щіток не досить, щоб усе відіпрати! Інші хлопці були привітнішими і залишали нам коло гімнастерок шматки хліба.

Близько обіду наш розпорядник перед бараком спорудив із однієї скрині й двох перевернутих шухляд імпрізовану їдальню, всадив нас і з тим-таки ввічливо-байдужим виразом обличчям подав великий казанок дуже жирної

м'ясної юшки. Ми поволі їли на сонці. Мої колежанки теж насолоджувалися їжею. До речі, на моє стандартне запитання, скільки разів «це» з ними сталося, я отримала від обох ухильні відповіді. Старша, жвава жіночка з зіпсутими зубами, але некепським почуттям гумору, сказала, що їй усе одно, – головне, щоб чоловік, коли повернеться з Західного фронту, нічого не дізнався. Крім того, вона погодилася з прислів'ям, що ліпше вже «руській на тобі», аніж «янки над головою». Тут їй було що розповісти, бо разом із сусідами її засипало в підвалі, коли в будинок влучила бомба. Були поранені й одна загинула. А відкопувати їх прийшли тільки через дві години. Коли зайшлося про ту померлу – вже літню жінку – моя супутниця раптом страшенно розхвилювалася: «Вона сиділа коло стіни, просто біля дзеркала». Будівельники повісили дзеркало вниз, бо підвал від початку планували для ясел при дитячому садку, який був у бараку поруч. Але після того як із Берліна евакуювали всіх дітей, садок закрили, а мешканці отримали доступ до підвалу. «Уявіть: тисячі скалок від того дзеркала прошили їй спину і потилицю. Вона тихо стекла кров'ю, а ніхто в тій темряві й хаосі навіть не помітив». Оповідачка обурено вимахувала ложкою в повітрі: «Дзеркало! Це ж якесь божевілля!»

Так, це дивна смерть. Напевно, колись раніше діти, для яких збудували цей підвал, зранку розчісували перед тим дзеркалом свої кучеріки. Звісно, цей атрибут розкоші там поставили на самому початку нальотів, коли бомбосховища ще вселяли відчуття затишку й певності.

Ми шурували всю другу половину дня, терли своїми зморщеними й розмоченими руками гімнастерки, штани і шапки. Близько сьомої вечора нам вдалося потай втекти через бічну хвіртку. Розкішне відчуття свободи, вільного вечора й прогуляної школи.

Вдома я, вдова і пан Паулі розпили рештки бургундського, яке я свого часу поцупила в старій будівлі казарми. Завтра неділя, але не для мене. Віденець знову повчав, що як завтра не прийдемо, нас силою заберуть із квартир і відведуть працювати на завод.

Неділя, 27 травня 1945

Довгий, безрадінний, виснажливий день. Найдовша неділя в моєму житті. Робота з 8 ранку до 8 вечора, без перерви, на відкритому сонці. Пральні нині не було. У наших росіян вихідний. Тож ми стояли на подвір'ї, вибудувавши живий ланцюг. Сонце шкварило. Ми з рук у руки передавали цинкові бруски і гострий брукт. Наш ланцюг, довжиною метрів у сто, був доволі рідким. Доводилося щоразу робити два – три кроки в бік наступної жінки з важким вантажем у руках. Уже скоро від палючого сонця в мене розболілася голова. А до цього ще й біль у спині і зранені руки від попередніх днів прання.

Навколо дурні балачки, сварки. Нарешті затагнули пісню. Жінки монотонно й без кінця бубоніли одні й ті ж рядки: «Сонце сяє і палить – наш бурмістр

сів гав ловить – а сонце сяє і палить...» І так далі, монотонно. Так жінки вивільняли образу за вкрадену неділю.

Час від часу одна висока худюча жінка витягувала зі складок одягу наручний годинник, загорнений у рушник, і казала, котра година. Час тягнувся нескінченно. Поміж тим була тільки коротка перерва на ложку каші.

І знову спека й ані клаптика тіні. Цинк і цинк – і нема йому кінця-краю. Близько 16-ї ми заповнили перший вагон. Він срібно виблискував. Із вигуком «І – раз!» ми похали його вгору по рейках, а тоді викотили наступний. Це був вантажний французький вагон із Бордо з уже званою аббревіатурою SNCF[32]. Звідти смерділо: перед тим його використовували як вбиральню. Жінки розсміялися. Одна вигукнула: «Гівно теж поїде на Москву».

І знову цинк без кінця-краю. Нарешті й наші наглядачі стомилися. Ми вже непогано знаємо цих двох солдатів. Називаємо їх між собою «Тедді» та «Косоокий». Сьогодні вони не були надто суворими, аж двічі викрикували чарівне німецьке слово «Паузе!» При цьому Косоокий навіть наважився потанцювати з однією з наших дівчат, а другий приплескував йому в такт. Близько 17-ї вони раптом зникли. Вихідний вечір для них, але, на жаль, не для нас. Раптом на всій території стало незатишно тихо. Ніхто не кричить і не підганяє, жодних тобі розмов і стогонів, – узагалі нічого. Тільки шаркання наших ніг і часом іще тонким голосом: «Обережно!», якщо котрась із жінок забарилася. І час від часу, звісно, хтось запитував, котра година.

З підвалу, де теж цілий день працювали жінки, надійшла інформація, що там лежить іще величезна купа цинкових брусків. Близько 19-ї пройшла чутка, що нібито вже кінець робочого дня, але виявилось, що ні. Тож далі цинк і цинк... Нарешті близько 20-ї знову з'явився росіянин і подав знак рухатися в їдальню. Ми заковтнули жирну юшку і побрели додому. Я з ніг валилася від втоми, руки були темно-сірого кольору. Коли я милася, з водою спливали грубі шматки сірого бруду. Я прилягла і дозволила вдові потішити мене чаєм із пирогом.

Від учора в нас знову є електрика. Кінець сидінню при свічках, стуканню в двері, тиші. По радіо – берлінська хвиля. Передають переважно новини та викриття, з запахом крові, трупами й жорстокістю. Кажуть, що у великих таборах на Сході спалили мільйони людей, переважно євреїв. А їхній попіл хотіли використати як мінеральні добрива. І що найбожевільніше, – все це акуратно вписували в товсті записники, grosбухи смерті. Адже наш народ любить порядок. Пізно ввечері ввімкнули Бетховена, і з очей полилися сльози. Я вимкнула радіо. Нині слухати це нестерпно.

Понеділок, 28 травня 1945

Знову пральня. Нині наші івани були в особливо піднесеному настрої. Вони щипали, хапали нас і знай повторювали завчену фразу німецькою: «Сало, яйця

– спати вдома», ще й задля кращого розуміння клали голову на складені руки, наче рафаелівські янголята.

Сало і яйця; нам би вони не завадили. Але хоч якою смачною була пропозиція, жодна, здається, не купилася. Згвалтування посеред білого дня, на відкритій території і при такій купі люду було неможливим. Усюди кипить праця, тож у бідних хлопців немає жодного тихого закутка. Саме тому й «спати вдома»: вони хочуть, щоб якась із дівчат, стужившись за салом, повела їх до себе. Звісно, серед жінок на фабриці таких багато, але страх їх стримує.

Ми знову прали гімнастерки, сорочки, носовички. Один із них виявився серветкою від нічного столика: невеликий прямокутний обрус із червоною облямівкою і вишитим написом «Гарних снів». Уперше в житті я прала носові хустинки незнайомих. Чи відчувала я огиду від ворожих шмарклів? О так, більше, ніж від спідньої білизни. Доводилося переборювати нудоту.

Мої колежанки по пранню, здається, не відчували нічого такого. Я вже доволі добре їх вивчила. Малій Герті дев'ятнадцять. Ніжна і мрійлива, вона впівголоса зізнавалася мені в своїх любовних стражданнях. Розповідала про якогось друга, який її покинув, і ще про одного, який загинув... Я перевела тему на останні дні квітня. Врешті, опустивши очі, вона зізналася, що троє росіян забрали її з бомбосховища і взяли на каналі в чужій квартирі на першому поверсі: спершу по черзі, а потім як уже вийде. Зробивши свою справу, ці хлопці ще й повеселилися. Вони обнишпорили чужий кухонний сервант і, звично для того часу, знайшли там тільки варення і кавозамінник. Ложкою вона наклали Герті варення на волосся, а зверху ще й щедро присипали кавозамінником.

Я дивилася на дівчину, доки та тихо і сором'язливо переповідала цю історію, схилившись над пральною дошкою; намагалася уявити те страшне видовище. Ні, жоден автор не зуміє такого вигадати.

Цілий день на нас кричали і підганяли: «Давай, бистрей, работа, скарее!» Раптом усі вони почали дуже поспішати. Мабуть, скоро поїдуть геть.

Однією з проблем для нас, праль, є туалет. Ми використовуємо одне страшне місце, куди навіть зайти непросто. В перший день ми намагалися за собою зливати. Але труби забиті. Погано, що росіяни нас за цим підловлюють. Тепер ми організуємо все так, що двоє стоять на чатах – з обох країв коридору, – доки третя робить свою справу. Мило і щітки ми щоразу забираємо, інакше вони відразу зникнуть.

Десь в обід ми годину сиділи на сонці на своїх перевернутих шухлядах, їли жирний суп і дрімали. А потім знову прали і прали. Мокрі від поту, близько 19-ї ми пішли додому. Нам знову вдалося потай вибратися через бічну хвіртку.

Вдома я прийняла ванну, вбрала гарний одяг і провела вечір у тиші. Мені потрібен час на роздуми. Великою є наша душевна потреба. Ми чекаємо на шире слово, звернене до нас, таке, що пробудило б до життя. Наші серця працюють вхолосту, їм бракує поживи – того, що церква називає «манною, поживою духовною». Наступної неділі, якщо буду вільна і відновляться богослужіння, спробую знайти церкву. Мені цікаво, чи прихожани віднайдуть

там поживу для своїх душ. Ми ж, ті, хто не належить до жодної церкви, страждаємо у темі й самоті. Майбутнє нависає над нами свинцевою темрявою. Я опираюся їй, намагаючись вберегти іскру в собі. Для чого? Навіщо? Що мене чекає? Мені так нестерпно самотньо з цим усім.

Вівторок, 29 травня 1945

Ще один день прання, довгий і спекотний. Цього разу була ціла гора формених штанів і гімнастерок. Одна гімнастерка зникла з мотузки – мабуть, особливої якості, власність якогось офіцера. Ніхто, навіть той, кого обікрали, й думки не допустив, що поцупити могла котрась із нас. Звісно, чоловіки здійняли галас; але було помітно, що до крадіжок вони ставляться як до чогось природного. Це глибоко закладено в їхній натурі. Коли я була там, надто першого разу, в мене вкрали все, що тільки могли: дамську сумочку, папку для документів, пальто, рукавиці, будильник, панчохи, що сушилися у ванній. Яюсь у бюро, де сиділо троє співробітників, у мене вкрали манікюрні ножиці – і то в ту єдину мить, коли я нагнулася над нижньою шухлядою, щоб знайти там одне фото. Злодієм міг бути лише хтось із трьох присутніх – а на вигляд усі були привітні і з гарними манерами. Я не наважилася навіть рота відкрити, тільки обшукувала свій робочий стіл, аж розчервонілася через інцидент, – а троє співробітників тим часом працювали собі, наче нічого й не сталося. Я знаю, що звичайні росіяни не мали змоги купити такі ножиці. Без сумніву, грабунки спричинено бідністю – тепер це проривається і в нас. Але росіяни цуплять дуже по-особливому: яюсь широсердо і ніби самоочевидно. Це просто стається, ну і що ти з цим поробиш?

Цілий день на нас знову напосідали хлопці зі своєю звичною пропозицією: «Сало, яйця – спати вдома». Один ніяк не хотів відстати від мене, потай показував двадцятимаркову купюру, натякав, що докладе туди ще одну, якщо зганяю з ним швиденько у барак... Перед цим він пропонував те саме маленькій Герті.

Сьогодні разом із нами працювала ще одна росіянка – дружина чи подруга капітана, пишногруда білявка. Вона прала чоловічі сорочки зі штучного шовку і мугикала «ла-ла-ла» на мелодію німецького шлягера, який, мабуть, слухала на грамофоні. Герті й друга жінка мали чисті голоси, тож приєдналися. Росіянка усміхнулася до нас. Повіяло привітністю.

На вулиці ідеальна погода, щоб сушити вбрання: сонячно і вітряно. Більшість росіян сплять десь на території. Ніхто нас не щипав і не мацав. Тож ми просто собі прали. Яюсь розмова звернула на поезію. З'ясувалося, що Герті знає пів шкільної хрестоматії напам'ять. Я теж долучилася, і певний час над балією лунали рядки Мьоріке, Айхендорфа, Ленау і Гете. Герті, опустивши очі: «Ти теж спочинеш скоро, – / лиш зачекай»[33]. І, зітхнувши: «Якви ж то!» Друга прала тільки похитала головою. Вона майже в два з половиною рази старша за маленьку Герті, але навіть не допускає думок про смерть. Вона постійно повторює: «І це теж мине».

Близько 20-ї я втомлена повернулася додому. І там з'ясувалося, що «дому» в мене більше немає. Пан Паулі влаштував удові давно очікуваний скандал із приводу майже порожнього коша з картоплею і поставив ультиматум, щоб вона мене більше не годувала й заборонила тут жити. Ну, так, мої акції впали майже до нуля відтоді, як Ніколай розчинився повітрі, а на горизонті не з'явився жоден новий кандидат на ліжко. Вдова зникла і все тягнула, перестрівши мене в коридорі, бо не знала, як переказати сумну звістку. Мовляв, з одного боку, я їй подобаюся: нас об'єднали лихі часи. А з іншого, – пана Паулі вона знає довше, ніж мене, відчувається йому зобов'язаною, а в майбутньому сподівається від нього певних гарантій. Вона не хоче з ним конфліктувати.

Я на це: «Слава богу. Тепер я нарешті знаю, що й до чого. Мені вже давно і кусень у горло тут не ліз. Я тільки рада, що минулого тижня харчувалася в росіян».

Хоч я і уявлення не маю, з чого житиму наступного тижня, якщо скінчиться робота і мені доведеться сидіти самій у мансарді і з порожніми шафами. Нам обіцяли якісь пайки, але поки що не дали нічого. Я спакувала своє нехитре майно – кілька ложок, якесь шмаття – і сходами піднялася нагору; але сьогодні востаннє переночую у вдови, де й роблю цей запис. Сирота приречена на поневіряння. Найтяжче в житті самотньої жінки – це те, що при кожній спробі влитися в бодай якесь родинне життя вона врешті починає дошкуляти: то її забагато, то вона не подобається через те, що хтось інший звернув на неї увагу, і врешті її проганяють, щоб зберегти сяку-таку подобизну миру. А тепер от на цьому столі брудні плями від моїх сліз.

Середа, 30 травня 1945

Останній день прання. Від завтра ми вільні. Всі ми. Росіяни збирали свої клунки, думками вже в дорозі. В приміщенні під однією з балій для прання розвели багаття: один офіцер вирішив скупатися. Інші чоловіки шурували себе на вулиці над кадубами, які ставили на стільці; мокрими рушниками натирали до блиску широкі груди.

Нині я стала завойовницею. За допомогою жестів і уривків німецьких фраз один молодий приставака дав мені зрозуміти, що «он той тип» у мене закохався і готовий зробити для мене все, що я тільки схочу, якщо я... «Он той тип» виявився високим і широким солдатом: селянське обличчя з довірливим блакитним поглядом і вилицями, що вже взялися сивиною. Він сором'язливо відвернувся, коли я на нього глянула, а потім поволі підійшов, забрав у мене важке відро з водою і відніс його до балії. Щось новеньке! Ніхто з них раніше такого не робив. А потім іще більша несподіванка: він звернувся до мене німецькою, без жодного російського акценту: «Завтра зранку ми їдемо. Рушаємо геть». Він сказав «геть», а не «хеть»: фольксдойч! Він потвердив. Так, він родом з-над Волги, а німецька була його рідною мовою, хоч і трохи призабутою. Він цілий день крутився

коло мене, турботливо стежив за мною своїми привітними оченятами. Не чіплявся, був радше сором'язливим. Тільки цей погляд вірного собаки, який можна відчитувати як завгодно. Доки він був поблизу, чоловіків, які б нас мацали чи просто крутилися біля балій, поменшало.

Ми втрюх знову старанно гарували. Маленька Герті нині була в особливо піднесеному настрої, все співала і щось мугикала під ніс. Вона так радіє, бо нині стало зрозуміло, що тоді на канапі їй не зробили маленького «русського». Після чого я усвідомила, що в мене вже тиждень затримки. Але я все одно не маю поганих передчуттів, а й досі вірю, що, сказавши всередині «Ні», змогла себе захистити.

В маленької Герті сильні болі. Ми намагалися її трохи пожаліти, забравши в неї частину прання. День був сірим і парким, час нестерпно тягнувся. Ввечері один за одним почали підходити росіяни і забирали більш-менш підсохлі речі. Один притиснув до грудей вишуканий дамський носовичок із коронкою, плетеною гачком, і, мрійливо закотивши очі, сказав одне-єдине слово: «Ландзберг». Назва місцевості. Здається, ще один Ромео. Може, Петька в сибірських лісах теж колись притисне свої лісорубські ручиська до серця і, подібно закотивши очі, бурмотітиме моє ім'я, – якщо тільки не проклинатиме мене заднім числом, рубаючи дрова.

Через метушню перед від'їздом кухар не приніс нам сьогодні солдатську їжу. Довелося ділити з рештою жінок перлову кашку в їдальні. А там обговорювали чутки, що обіцяну нам минулого тижня плату (вісім марок за день) нікому не видадуть, бо всі гроші забрали росіяни. А потім друга, ще шаленіша, плітка: по радіо, мовляв, розповідають, що на Берлін сунуть монголи. Сталін начебто не зміг їх стримати, тому дав дозвіл на триденний грабунок і гвалтування. Тож усім жінкам радять не виходити з хати.. Звісно, суцільна маячня. Але жінки в це повірили, тож побивалися і перекрикували одна одну, аж доки не втрутилася наша перекладачка. Міцна кобіта – справжня грім-баба. Вона «тикає» нам усім і танцює під одну дудку з наглядачами, хоч і не має для цього жодних підстав. Її привели сюди працювати, як і нас усіх, але завдяки кільком фразам російською (вона родом із польської Верхньої Сілезії) вона піднялася до рівня перекладачки. Моя російська нічим не гірша. Але я дуже радію, що зуміла її приховати. Я б страшенно не хотіла перекладати накази чи когось підганяти. В неї гострі кутові зуби і злий пронизливий погляд. Десь такими мені уявляються наглядачки в концтаборах.

Ввечері в їдальні нам оголосили, що ми вільні. За своєю грошовою оплатою – так вони це назвали – ми повинні звернутися наступного тижня в ратушу. Кабінет такий-то, каса. Може, нам і справді видадуть платню, а може, й ні. Доведеться чекати. Я потисла руку маленькій Герті та іншій моїй колежанці – обережно, адже руки в усіх нас запрані, – і насамкінець побажала їм успіху. Герті планує повернутися в Сілезію, де живуть її батьки. А може, жили. Хто тепер знає.

Четвер, 31 травня 1945

Нині почалося моє самостійне голодне життя в мансарді. Думаю, мій ненаситний апетит у вдови було зумовлено інстинктивним передчуттям. Я ж розуміла, що це не триватиме довго. Саме тому поглинала все, що тільки вдавалося. Цього в мене вже ніхто не відніме. І тим важче переходити від ситого життя до жорстоких злиднів. Запасів у мене немає. Пайків поки що майже не видають. Залишається тільки хліб: його роздають вчасно. Мені належить 300 грамів на день. Це шість сірих житніх булочок, які я легко можу проковтнути за сніданок. Хоча сьогодні через брак булочок довелося взяти один кілограмовий буханець. Я перехрестилася, як це робила моя побожна бабуся, мати моєї матері. Хай мені ніколи не бракує хліба. Надрізами я позначила на скоринці три порції, розраховані на сьогодні. Намастити хліб нічим. Сухої картоплі й решток горохового борошна, які мені віддала вдова, вистачить на два обіди. А на вечерю немає нічого їстівного, крім кропиви. Від цього відчуваєшся такою слабкою. Зараз, поки я це пишу, в мене відчуття, наче замість голови в мене повітряна куля, яка от-от відлетить. А щойно я нахиляюся, мені починає паморочитися в голові. Цей перехід надто різкий. Але я все одно тішуся, що мала кілька ситих тижнів. Вони додають мені сил. Колись нам нарешті почнуть роздавати пайки. А от розраховувати на постачання з боку росіян більше не доводиться. Це вже в минулому.

Я весь день гарувала в мансарді. День цілковитої тиші й самотності, вперше за довгі часи. Я раптом виявила, що десь зник радіоприймач власника квартири. А на місці, де він стояв, лишився тільки слід руки на вапні: справжні відбитки пальців, докази для Шерлока Голмса. Я дійшла висновку, що це панове покрівельники тут розжилися. А тепер і я заллю їм трохи сала за шкіру. Їхню адресу я отримаю в економки нашого домовласника, який переховується десь у Західній Німеччині. Вона розпоряджається будинком від його імені й зараз приймає оплату за червень. Оренду за попередній місяць скасували: травень 1945 року офіційно не включатимуть в оплату.

П'ятниця, 1 червня 1945

В ящиках на моєму балконі кучерявиться кервель і круглолистий огірочник. Ця дрібка зеленого життя наповнює мій ранок радістю. На сніданок у мене три скибки хліба, намашені клейкою масою, яку я зробила, змішавши сухі дріжджі з водою. Час ставити зуби на полицю.

І все одно я вирушила в довгий похід, цього разу в Штегліц, щоб провідати молоду секретарку з моєї колишньої фірми.

Берлін чистішає. Діти знову помиті. Всюди видно каравани родин із візками. Це втікачі з берлінських передмість, які прямують додому. Тут і там на мурах і стовпах ліхтарів приклеєні папірці, що закликають сілезців і східних прусів приєднуватися до колективних переїздів на батьківщину. З західним напрямком ситуація складніша: Ельба досі непрохідна. Там зустрілися росіяни і янки: святкують те, що по радіо називають братанням.

Дорогою я минала довгі живі ланцюги з жінок у синьому та сірому, що розтягнулися вздовж гір сміття. Відра переходили з рук у руки. Повернення до часів пірамід; але ми їх не відбудовуємо, а розбираємо.

Будинок ще стояв, але на вигляд здавався голим і спорожнілим. У квартирі сліди пожежі й провалені стіни. Шпалери звисають клаптями; але в кімнатці у Гільде – квіти у вазі. Я гарячково почала щось їй розповідати, адже Гільде була на диво тиха; почала згадувати всі кумедні ситуації, щоб змусити її розсміятися. Аж доки вона сама заговорила. Тоді вже я знічено замовкла.

Гільде була в темно-синій сукні, бо не мала чорної. 26 квітня вона втратила свого єдиного брата. Доки мати з сестрою залишалися в підвалі, той вийшов на вулицю, щоб з'ясувати ситуацію. Уламок гранати пробив йому вилицю. Німці пограбували померлого. А ще інші віднесли оголене тіло в ближній кінотеатр. Гільде знайшла брата тільки через два дні, обшукавши все довкола. Мати з дочкою відвезли його на ручному візку у Фолькспарк, викопали лопатою неглибоку яму і поклали туди тіло сімнадцятилітнього хлопця, загорнутого в плащ. Там він досі й лежить. Мати саме туди пішла. Понесла на могилу бузок.

Росіяни не дісталися ані до матері, ані до дочки. Їх захистили чотири сходові прольоти; до того ж перила на четвертому поверсі завалилися, й важко було повірити, що вище хтось ще живе. Гільде розповіла, що в їхньому підвалі в поспіху «скористалися» з рослої дванадцятилітньої дівчинки. На щастя, недалеко був лікар, який допоміг їй після того. А іншій жінці з їхнього дому випадковий росіян залишив брудний рушник, а в ньому була загорнута купа прикрас, цілий золотий скарб, про казкову вартість якого в домі тепер ходять неймовірні чутки.

Гільде розповідала все це зовсім байдуже. Обличчя в неї змінилося – вона вся наче вигоріла зсередини. Це печать на все життя.

Назад я пішла в обхід, щоб провідати ще подругу Гізелу. З нею і далі живуть дві колишні студентки, втікачки з Бреслау. Всі троє дівчат брудні: зранку їх змусили разом із іншими жінками кілька годин розчищати руїни. Білява Герта лежала з розпашілим обличчям на канапі. Лікарка, яка живе поруч, діагностувала їй запалення яєчників. Є також велика імовірність, що вона вагітна. Зранку Герту знудило тими крихтами хліба, які вона з'їла. Монгол, який вломився в дім, згвалтував її чотири рази поспіль.

На обід у трьох дівчат була юшка з борошна. Довелося з ними пообідати, щоб не образити. До того ж я була голодна як вовк. Гізела докришила нам дику кропиву, що росте в неї на балконі.

Назад додому і нагору в свою мансарду. Кадр по дорозі: чорна труна; різкий запах, бо просмолена; скріплена стрічкою і лежить на ручному візку. Її штовхають чоловік із жінкою: зверху сидить дитина. Інший кадр: сміттєвіз міста Берлін. На ньому шість трун, і одна з них править за сидіння чоловікам; один із них тримає віжки. Дорогою вони снідали, витягнувши пляшку пива й передавали її одне одному.

Субота, 2 червня 1945

Я провідала одного з покрівельників і просто в дверях пояснила тому, що прийшла забрати радіоприймач, який зник із моєї мансарди. Спершу добрий чоловік вдав, що не розуміє. Мовляв, не знає він про жоден приймач, я щось плутаю.

Тоді я зблефувала: показала йому старий папірець із ратуші, на якому було написано, що мене призначили перекладачкою місцевого коменданта. Заявила, що будь-якої миті можу прийти з росіянами і провести обшук. До чоловіка одразу ж повернулася пам'ять: а, мабуть, це його колега, який геть випадково мешкає в цьому-таки будинку, взяв нічийний приймач собі, щоб із ним нічого не сталося. Він попросив зачекати, піднявся сходами нагору і за кілька хвилин повернувся назад, вже з приймачем у руках, іще запакованим і перев'язаним. Так я побачила, що вони забрали з моєї квартири і пакувальний папір.

Влада як засіб тиску. Я симулювала її за допомогою папірця. Трюк відразу спрацював. Я певна, що інакше ніколи б не повернула той приймач. Але все одно лишилося неприємне, липке відчуття. Хоч, мабуть, завдяки таким трюкам функціонує більшість механізмів у нашому житті: шлюби, фірми, держави, армії.

Близько полудня я лежала на сонечку на балконі свого піддашся. І уважно розглядала вікно навпроти. Там за швейною машинкою сиділа жінка й шивала докупи червоні й сині смуги тканини. Після цього вона взялася вирізати з білої шматинки кола, а потім обрізала їх краї, перетворюючи на зірочки й смуги. Мабуть, американський прапор. Екземниця вже питала мене на сходах, скільки зірок має бути на американському прапорі. Я не знала напевно – чи то 48, чи 49, – і відправила її до вдови поглянути в енциклопедію. Виснажливий прапор для німецьких швачок: бодай через кольори, але ще складніше відтворити взірець. Російський же для нас дуже простий: треба тільки відпороти чорно-білу свастику з нацистського стяга, який лишився, мабуть, у кожній нерозбомбленій німецькій квартирі, а після цього тільки нашити на червоне тло жовті серп, молот і одну зірочку. Я з розчуленням розглядала криві молоточки та погнуті серпики. Найлегше зробити триколор (зрештою, французи – теж переможці): синій, білий і червоний; шиваєш докупи три вертикальні смуги – і готово. Для червоного кольору більшість швачок беруть наволочки для подушок або залишки нацистського прапора. Обрізки простирадл чудово надаються на білі смуги. Проблема тільки з синім. Я бачила, як заради цього розпороли дитячий костюмчик і скатертину. Для молотка, серпа і радянської зірки вдова пожертвувала стару жовту блузку. За її енциклопедією зшили також британський «Юніон Джек»; єдине – він не майорить на повітрі, а стримить на флагштоку, як дошка. Він твердий через кілька метрів мотузки для прання, нашитої зверху на сине тло з тканини для фартухів: вона фіксує червоні діагональні та хрестоподібні смуги.

Уявити подібне можна тільки в нашій країні. Десь з'явився наказ (не знаю чий), що чотирьох переможців треба вітати стягами. І ви тільки погляньте: німецька господиня вже зуміла начаклувати ці прапори майже з нічого. Якби я була з країни-переможниці, то потім обійшла б доми і позбирала всі ці сувеніри, таке дивацьке шитво, неоднакове за кольором, формою і матеріалом, – суцільний курйоз. Після обіду на будинках нашої вулиці на світ божий почало з'являтися все це зворушливо криве, полиняле, майже іграшкове ганчір'я.

Близько 17-ї несподівано з'явилася Ільза Р., яку я провідувала в Шарлоттенбургу десь два тижні тому. Вона пройшла всю довгу дорогу, ще й на підборах, бо не мала іншого взуття: вишукана дама, якою і була раніше. Вона прийшла з планом. Її чоловік знає якогось угорця, якого перед війною занесло до Німеччини. Цей угорець, як вона розповідає, має пачку американських доларів і хоче за їх допомогою щось започаткувати. Найвигідніше, як він гадає, відкрити видавництво, щоб публікувати газети, журнали й книжки. Як він стверджує, всі старі видавництва закрилися, адже були заодно з нацистами. А тепер ця сфера дістанеться першому, хто з'явиться з незаплямованою репутацією і купою паперу. Вони хочуть, щоб я приєдналася, бо вже маю видавничий досвід і вмю верстати. Угорця я не знаю і ніколи раніше про нього не чула, тож усе це здається мені авантюрою. Але, може, я і помиляюся. Хай там як, я дала згоду. Щойно буде фірма, у мене з'явиться довідка з місця роботи і я зможу претендувати на продуктову карту II категорії: замість 300 цілих 500 грамів хліба на день. Важко й уявити!

Доки Ільза була в мене в гостях, зайшла вдова. Ми балакали втрьох, наче на дамських посиденьках. Бракувало тільки кави й солодкого: в мене не було чим їх пригостити. Але ми все одно повеселилися і позмагалися в чорному гуморі на тему згвалтувань.

Вечір у мене видався тихий. Скрашував його радіоприймач, який мені вдалося відвоквати у покрівельників. Але скоро я його вимкнула. Після джазу, викриттів, Гайнриха Гайне і гуманності почали вихваляти Червону армію, і надто вже солодко, як на моє вухо. Ліпше б вони взагалі нічого не казали або просто й відкрито заявили: «Підводимо тут ризику і починаємо з чистого аркуша».

Неділя, 3 череня 1945

Тихий ранок, палюче сонце. Жалюгідні саморобні прапорці додають вулиці яскравих барв. Я тинялася квартирою і готувала свою перлову юшку на електроплитці, що постійно відключалася. Ше дві порції, і перловка скінчиться. Жиру в мене взагалі немає: пайків більше не роздавали. Але в крамниці сказали, що от-от підвезуть російську соняшникову олію. Я бачила широкі золотисті соняшникові поля України. Добре було б.

Поївши, я вирушила в другий похід у Шарлотгенбург через похмурий і спорожнілий Берлін. Мої ноги рухаються майже механічно. Я перетворилася на таку собі машину для ходіння.

В Ільзи та її чоловіка я застала того угорця; його і справді охопила жага організації. Чорнявий тип із прямокутним чолом, у свіжовипрасуваній сорочці, який має настільки гарний вигляд, що я починаю вірити в наявність усіх тих доларів. Доволі непевною німецькою він розповідає про те, що планує заснувати першу щоденну газету. Це нове видання він хотів би назвати «Die Neue Tat» – «Нова справа». В нас тепер усе нове. Художник теж там був; він уже навіть придумав поліграфічну шапку для газети: дуже зухвало.

Ба більше, угорець хоче заснувати кілька журналів: один – для жінок, другий – для молоді. Видання для демократичного перевиховання. (Словосполучення він почув по радіо.) Я спитала його, як далеко він уже зайшов у переговорах із росіянами. На це він відповів, що часу ще досить – спершу слід скупити весь папір, який лишився в Берліні, щоб виключити конкуренцію.

Поза сумнівом, цей угорець вважає себе Ульштайном і Герстом майбутнього[34]. Дивлячись на висотні будинки, які стоять у руїнах, він мріє про створення гігантського концерну. Ось як надихають кишені, повні доларів.

Попри мої сумніви і вагання, я відразу підсіла до художника і накидала верстку для першої сторінки газети. Угорець хоче газету великого формату і з багатьма фото. Що стосується друкарських апаратів, то Ільзин чоловік, інженер за фахом, готовий за це взятися. Він знає одну друкарню, досі напівзавалену сміттям. Гадає, що друкарські апарати, які лежать під усім цим мотлохом, можна відкопати, і професіонал зуміє легко привести їх до ладу. Я зауважила, що відкопувати машини можна тільки після того, як російські війська підуть геть. Але пан Р. усміхнувся і припустив, що такі апарати для переможців надто застарілі; з ними є фахівці, і їх цікавить тільки все найкраще та найновіше.

Я успішно повернулася додому. Ноги й досі гудуть від швидкої ходи. Але почуваюся бадьоро і передчуваю шанс.

Тепер усе залежить від мене. Завтра має початися робота над журналами. За редакцію нам слугуватиме квартира інженера. Там я маю отримувати і обід. Ільза зуміла принести торбу гороху. От і добре.

На вечерю я вигадала невеличкий смаколик. Нашкребла чайну ложку цукру з пакетика і засипала його в маленьку склянку. Тепер опускаю кінчик пальця в солодке і вмочую його, повільно й розважливо; радію кожній цукринці й насолоджуюся солодким кришталиком на язичку більше, аніж цілою коробкою шоколаду в мирні часи.

Понеділок, 4 червня 1945

Зранку пішки в Шарлоттенбург. Парко. Наші журнали набувають обрисів. Для цього я вже збрала тексти заборонених авторів, які були під рукою: або в бібліотеці пана Р., або ще десь у будинку. Максим Горький, Джек Лондон, Жюль Ромен, Томас Вулф, а також старші автори, як-то Мопассан, Діккенс, Толстой. Питання тільки в тому, що робити з правами на видання, адже всі старі видавництва припинили роботу. Такі дрібниці угорця не цікавлять. Він за те, щоб друкувати. «Якщо потім хтось прийде і вимагатиме грошей, ми заплатимо». І поплескує себе по кишені. Він уже дістав один велосипед і щедро віддав його в розпорядження «видавництва», яке поки що існує тільки в повітрі.

На обід ми і справді мали горохову юшку, але, на жаль, не таку, як мала би бути. Горох, як сказала Ільза, просто не розварювався. Тому вона перемолола його через м'ясорубку. На смак він жорсткий, як пісок, але заковтнути його можна. Для цього до юшки вона додала шкірку від сала. Цей шматочок дістався мені, адже я мушу багато ходити. Варто б іще раз зважитися; мені здається, я швидко худну. Всі спідниці знову на мені висять.

Близько 18-ї я рушила додому. На вулицях людно через невеликі каравани стомлених людей. Звідки? Куди? Не знаю. Більшість груп рухаються в східному напрямку. Всі вони між собою подібні: вбогі тачки й візки, вантажені мішками, скринями і валізами. Попереду, часто прив'язані мотузками, – жінка або юнак. Позаду – менші діти або дід, який штовхає віз. Майже завжди зверху на купі речей сидить ще одна людська істота: або зовсім маленька, або геть стара. Страшний вигляд у цих старих, що сидять на пожитках, – байдуже, чоловіки це чи жінки. Бліді, слабкі, вже напівмертві мішки з кістями. В кочових народів, як-то лапландців чи індіанців, безпомічні старі або самі вішаються на гілці дерева, або йдуть вмирати кудись у сніги. Християнський Захід волочить своїх старих за собою, доки ті можуть дихати. Багатьох із них доведеться ховати десь при дорозі.

«Шануй старших». Так, але не тоді, коли йдеться про біженців на возах: тоді для цього немає ані місця, ані часу. Я роздумувала про соціальне становище старших людей, про цінність і гідність довгожителів. Колись літні люди були власниками – тими, хто володів маєтками. В масі тих, хто не має нічого (і майже всі ми нині належимо до цих людей), вік уже нічого не вартий. Він більше не викликає повагу, а тільки вартий співчуття. Але здається, що саме це загрожене становище і заохочує старших людей до дій, пробуджує в них потяг до життя. Солдат-дезертир із нашого будинку розповідав удіві, що мусить ховати кожен кусень їжі від своєї старої тещі, бо вона цупить усе, що знайде, і потай це поїдає; не думаючи, вона з'їдає ще й раціон дочки і зятя. Якщо ж їй щось кажеш, то починає нарікати, мовляв, її морять голодом, ледь не вбити хочуть, щоб успадкувати квартиру... Так шановані матрони перетворюються на звірок, які жадібно впиваються кігтями в рештки свого життя.

Вівторок, 5 червня 1945

Спала я погано: зубний біль. Але все одно встала рано й рушила в Шарлоттенбург. Нині знову всюди стяги. В аеропорту начебто приземлилися тисячі союзників: англійці, американці, французи. На їхню честь тріпотять такі ось неоднакові прапорці, результат старань німецьких жінок на цих вихідних. Тим часом російські вантажівки разом із нашими машинами й далі від'їздять геть.

Я біжу й біжу, я все ще машина для ходіння. Щодня я проходжу десь по 20 кілометрів, і це при мінімальному харчуванні. Робота приносить втіху. Щодня угорець вигадує щось новеньке. Він десь чув, що папір, який лишився, видаватимуть лише на шкільні підручники. Тож уже включив їх у свій видавничий план. Він припускає, що найбільший попит буде на сучасні німецькі букварі та російські граматики, тож доручив мені мізкувати в цьому напрямку. Тим часом Ільза пригостила кожного горням зернової кави. О 18-й я вирушила додому (підшви моїх черевиків уже стали тонкими, як папір). Дорогою побачила перший німецький міський транспорт, який знову запрацював, – автобус; курсує щопівгодини, безнадійно переповнений, всередину не протиснешся. Також я побачила, що запустили нову поліцію; незвично худорляві хлопчачки, втомлені, не привертають уваги.

Мокра від поту і з ногами, що гуділи від довгої ходи, я нарешті дійшла додому. На сходах мене перестріла вдова з несподіваною новиною: приходив Ніколай, запитував про мене! Ніколай? Мені довелося добряче напружитися, щоб збагнути, про кого мова: старший лейтенант, банківський інспектор зі старих часів; той Ніколай, який хотів прийти і не прийшов. «О восьмій він обіцяв прийти ще раз, – повідомила вдова. – Він подзвонить відразу тобі в квартиру. Ти рада?»

«Je ne sais pas»[35], – відповіла я, згадавши, що Ніколай знає французьку. Я і справді не знала, радіти чи ні. Після того як Ніколай аж двічі зникав, його реальний прихід здавався мені чимось майже неймовірним. До того ж це було вже доволі давно. Я не хотіла згадувати ті часи. І я була така стомлена.

Не встигла я швидко помитися і зайняти горизонтальне положення, щоб годину подрімати (як я постійно роблю після цих виснажливих походів), як у двері подзвонили. І справді Ніколай. У сутінках коридору ми обмінялися французькими фразами. Коли я запросила його до кімнати й він роздивився мене при світлі, то відчутно злякався: «Що сталося? Чому у вас такий вигляд?» Він сказав, що я страшенно схудла і подалася, і хотів дізнатися, як це сталося за такий короткий час. Ну, тяжка робота, нескінченні походи, постійне відчуття голоду і крихти сухого хліба – в таких умовах неважко фізично здати. Дивно, що мені самій ці зміни не здалися аж такими помітними. Зважитися не було де, а в дзеркалі я бачила себе тільки мимохідь. Але що, все і справді так погано?

Ми сиділи навпроти одне одного за журнальним столиком. Я не могла стримати позіхань через утому, слова тікали з голови; я була така сонна, що взагалі не розуміла, про що Ніколай говорив. Час від часу я збирала себе

докупи й наказувала собі бути з ним привітною, адже він поводився дуже виховано, хоч і відчужено. Мабуть, він розраховував на зовсім інший прийом. А може, ця бліда примара, на яку я перетворилася, більше його не приваблювала. Нарешті я зрозуміла, що Ніколай прийшов тільки для того, щоб попрощатися: він уже й зараз не в Берліні, а нині заїхав тільки на день, востаннє, як він сказав. Отож мені не треба вдавати перед ним люб'язність, викликати якийсь інтерес. Але при цьому я все ж відчувала тихий жаль через те, що з Ніколаєм усе склалося саме так. У нього симпатичне обличчя. А на прощання він у коридорі втиснув мені щось у долоню і прошепотів: «En camerades, n'est-ce pas?»[36] Це були грошові купюри, понад двісті марок. І за них він не отримав від мене нічого, окрім кількох фраз, які я майже пропозикала. За ці гроші я б радо купила собі щось поїсти, навіть якби цього вистачило тільки на скромну вечерю. Але в такі часи кожен міцно тримається за те, що має. Чорний ринок вмирає.

Середа, 6 червня 1945

І знову вечір, машина для ходіння повернулася додому. Надворі лле. А всередині – оце так радість – у моїй мансарді запрацював водогін. Я набрала повну ванну і поливаю себе водою. Більше ніяких втомливих тягань відер сходами нагору.

Ще один день наполегливої праці. Я ходила з угорцем у пошуках приміщення, яке б можна було орендувати. Перед цим ми були в ратуші, де угорець оформив документи, з печаткою і підписами, що мали підтвердити плани та довести його незаплямованість. Там тинялися дивовижні постаті: юні танцюристи; одна напівкровна єврейка, яка розповідала про свою операцію на носі; літній чоловік із яскраво-рудюю ассирійською бородою, який малював «дегенеративні» картини. Вони лізуть із усіх шпарин – типи, яких уже роками не було видно.

Гаряча дискусія з Ільзою та її чоловіком після того, як ми випили по горнятку справжньої зернової кави: чи мусить пан Р. дослухатися до пропозиції і їхати в Москву? Йому пропонують там керівну посаду, добрі гроші... Але Ільза з усіх сил протестує, вже бодай тому, що чоловікові доведеться їхати туди самому. Та він і не хоче. Він прагне і далі дихати повітрям Заходу; наші видавничі плани його збідьорили, і тепер він сподівається, що одного дня зможе знову долучитися до старої доброї чоловічої гри в гроші, владу та великі машини.

Нині союзники домовляються між собою. Радіо передає промови, аж розжарене від усіх тих красивих лозунгів, якими наші колишні вороги вітають одне одного. Я тільки розумію, що нам, німцям, кінець; ми безправна колонія. Цьому я не можу нічим зарадити, – з цим треба змиритися; я хочу тільки спробувати втримати свій маленький кораблик на хвилях. Хай тяжка робота, крихти хліба – але те саме сонце на небі. І, може, серце ще заговорить. У моєму житті було вже все, і то аж забагато!

Четвер, 7 червня 1945

Сьогодні в машини для ходіння вихідний. Вже з самого ранку я зайняла чергу в овочевій крамниці. По гарбуз. На жаль, він виявився квашеним і надто солоним – я не могла його проковтнути. На щастя, я дістала два набори сушених овочів, так звану «суху січку», і торбинку сушеної картоплі. Крім того, в садку перед руїнами я назбирала чималий пучок кропиви, натягнувши вцілілі рукавички з «тривожного набору» при авіанальотах. Я жадібно заковтнула всю зелень, навіть до останньої краплі випила зелений вивар, і почувалася справді посвіжіло.

Потім порахувала, що в мене вже понад два тижні затримки, і пішла вулицею, де сімома будинками нижче бачила вивіску лікарської практики. Я тут іще ніколи не була, тож узагалі не знала, чи лікар приймає. Мені назустріч вийшла білява жінка, на вигляд не старша за мене саму; вона приймала в приміщенні, в якому стояв наскрізний протяг. Замість шибок у віконні рами було вставлено рентгенівські плівки з зображеннями людських грудних клітин. Лікарка не мала охоти до балачок, а відразу взялася до справи.

– Ні, – сказала вона, оглянувши мене. – Я не бачу тут нічого. Все гаразд.

– Але в мене затримка. Раніше такого ніколи не було.

– А ви думаєте, тільки у вас так? У мене теж затримка. Це ж іще й харчування. Тіло заощаджує на кровотечах. Подбайте ліпше про те, щоб у вас на ребрах щось наросло. Тоді й цикл нормалізується.

Лікарка попросила десять марок, і я віддала їх із докорами сумління. Але що вона могла зробити? Наприкінці я наважилася спитати: чи справді жінки, які завагітніли від росіян, приходять, щоб просити про допомогу?

«Ліпше про це не говорити», – суворо відказала вона й відпустила мене.

Тихий вечір, тільки для мене. Вітер шарпає порожніми віконницями, здіймаючи в кімнаті пилку. І куди мені йти, якщо одного дня повернеться власник квартири? Але одне не викликає сумніву: без мене мансарду вже б давно обчистили покрівельники або інші співвітчизники. Чужі меблі горять ліпше, аніж власні.

П'ятниця, 8 червня 1945

Машина для ходіння знову на ногах. Нині сталося дещо дивовижне: в пробному режимі запустили частину маршруту швидкісного трамвая. Я побачила на платформі червоні й жовті вагони, сходами піднялася, за дві наші старі копійки купила квиток і сіла у трамвай. Всередині на сидіннях уже були люди: всі такі святкові. Двоє відразу зсунулися, щоб звільнити місце для мене. Ми летіли крізь осяяні сонцем руїни та пустирі. Всі мої втомливі й нескінченні хвилини ходи пролітали повз мене. Мені було справді жаль, що скоро доведеться сходити. Їзда тишила, наче подарунок.

Нині я старанно попрацювала. Разом із Ільзою ми розробили ескіз для першого випуску жіночого журналу. Не визначились тільки з назвою видання, тож разом ламали над цим голову. В будь-якому разі, в ній має фігурувати «новий» або «нова».

День страшенно нагадував сон. Здавалося, я розглядаю людей і речі крізь вуаль. Назад – пішки, на зраних ногах, ослабла від голоду. Ільза дає тепер тільки тарілку горохової юшки, кожному по два повні черпаки, щоб розтягнути запаси. Мені здавалося, що в усіх довкола голодні виснажені погляди. Завтра знову піду на пошуки кропиви. Дорогою я звертала увагу на кожну латку зелені.

Повсюди відчуваєш страх за хліб, життя, роботу, платню, за прийдешній день. Гірка, гірка поразка.

Субота, 9 червня 1945

В мене знову вихідний. Ми домовилися, що доки нема їжі, я проходитиму цей виснажливий 20-кілометровий маршрут раз на два дні.

У крамниці, де зареєстрована, я отримала на талони крупу й цукор; наступні дві-три трапези забезпечено. Крім того, я вдягнула захисні рукавички і назбирала цілий пучок пагонів кропиви, а також лободу й листя кульбаби.

По обіді я вперше за сто років знову пішла до перукаря. Мені вимили з волосся добрих півкілограма бруду і зробили холодну завивку. Перукар несподівано звідкись з'явився і зайняв добряче пошарпаний заклад свого зниклого колеги. В останню мить його забрали в Фольксштурм, а родину евакуювали в Тюрингію. Одне дзеркало вціліло, погнутою сушаркою ще можна було так-сяк користуватися. Мова перукаря теж цілком відповідає мирному часові: «Так, прошу, пані. Звісно, радо, пані...» Я вже геть відвикла від такої запопадливості. «Прощу, пані» – це в певному сенсі національна валюта, яка ходить тільки між нами. Перед світом ми – баби на руїнах і посмітюхи.

Неділя, 10 червня 1945

Радіо повідомляє, що росіяни таки матимуть у Берліні військову адміністрацію, а невдовзі Росія добереться також до Баварії, Ганновера та Гольштайна; англійцям дістануться Рейн і Рур, а американцям – Баварія. Заплутаний світ, розділена країна. Мир триває вже цілий місяць.

Ранок я провела в затишку, на сонці й під музику. Читала Рільке, Гете, Гауптманна. Втішає, що вони теж німці – з нашого роду.

О пів на другу вирушила в дорогу. Парило. Я ішла все ще порожнім і тихим Берліном до Шарлоттгенбургу, де ми знову збиралися й радилися. До нас долучився новий учасник – спеціаліст із друку. На його думку, немає сенсу починати справу з придбання паперу. Адже ті, хто має папір, триматимуться за нього, навіть переховуватимуть, бо бояться конфіскації. А навіть якби хтось хотів поділитися, то в нас немає транспорту і приміщень, де його розмістити до початку друку. Автопарк нашого підприємства обмежується поки двома велосипедами (що водночас більше, ніж у інших фірм). На думку цього чоловіка, найперше треба дістати ліцензію на службове отримання паперу. Інженер уже обійшов по колу всі німецькі та російські служби і дещо пригнічено розповів про обіцянки, якими його годували. Лише угорець випромінює оптимізм. Він таки хитрий лис. Коли я в одній розмові зауважила, що в підвалі мого колишнього працедавця стояла повна скриня фотографій кавалерів лицарських орденів у рамках, які мали стати нагородами для якогось конкурсу, але так і не дісталися адресатів, він, миттю пожвавившись, спитав:

– У рамках? Зі склом?

– Так, у справжніх рамках і зі склом.

– Скло ми заберемо собі, – скомандував він. Мовляв, у нього під рукою вже є десь службове приміщення, але без вікон, як і більшість приміщень у Берліні. Тож, здається, він наміряється на злам і крадіжку. Я радо постою насторожі. Але не думаю, що нам вдасться. Скоріше за все, ці речі давно зникли.

Дорогою додому я провідала Гізелу. Білява Герта знову лежала на канапі, але цього разу обличчя в неї не пашіло, а було сніжно-блідим. Гізела сказала, що в неї стався викидень. Вільше я не розпитувала. Просто дала кожній із трьох дівчат по цукерці – з тих, які наш угорець дав мені на дорогу «як подяку за пораду зі склом». Кавові зерна з начинкою. Дуже смачно. Було страшенно приємно дивитися, як напружені та стривожені дівочі обличчя розслабилися, коли вони відчули на смак солодку начинку.

Я обговорила з Гізелою наші видавничі плани. Мовляв, коли ідеї набудуть конкретних форм, вона зможе приєднатися. Гізела поставилася до цього скептично. Вона не вірить, що ми зможемо випускати друковані видання на власний розсуд. Їй здається, що дозвіл у нас тепер даватимуть тільки на газети з подачі Москви. Вона ще надто соромиться, щоб вимовляти переді мною слово «Бог», але все, що вона каже, вказує на це. Я впевнена, що вона молиться, і це додає їй сил. Їжі в неї не більше, ніж у мене. Під очима

пролягли глибокі тіні. Але самі очі сяють. Мої натомість холодні. Зараз іншому не допоможеш. Але сама наявність інших голодних додає мені сил.

Понеділок, 11 червня 1945

І знову день для себе. Я була в поліції й спробувала отримати якийсь дозвіл на використання покинутого садка за згорілим будинком професора К., колись мого доброго приятеля. Я показала лист від пана К., який він написав мені ще в березні з Бранденбурга, куди виїхав, і в якому просив приглянути за своїм садком. Мене ганяли з кабінету в кабінет. Я оббила всі пороги, але ніхто не мав таких компетенцій. Із кабінетів-комірок, обклеєних темним картоном, смердить і долинають дрібні сварки. Нічого не змінилося.

Дорогою додому я зібрала свою порцію кропиви. Я була страшенно стомлена – бракує жиру. Перед очима весь час мерехтлива полуда. Таке відчуття, ніби я лечу над землею і вже майже невагома. Навіть писати стає обтяжливо, хоч це і досі розрада в моїй самоті, – така собі розмова, нагода вилити душу. Вдова розповіла про дикі сни з росіянами, які їй тепер постійно сняться. В мене такого немає, бо я все викладаю на папері.

Справи з картоплею кепські. Нам уже видали весь раціон до кінця липня, примусово. Довелося забрати. Чому, – це й так зрозуміло: коренеплоди, які вигребли з приміщень, підгнивають і наполовину перетворилися на смердюче місиво. Сморід на кухні майже нестерпний; та я боюся, що на балконі картопля псуватиметься ще швидше. І з чого нам жити в липні? Крім того, мене тривожить моя газова плитка. Щойно тиск газу посилюється, як у трубі починає гриміти, ніби там стріляють. А електроплита, ремонтвана власними силами, більше не хоче працювати.

Хліб доводиться ховати від себе самої. Нині я вже і так з'їла на 100 грамів понад норму свого ранкового раціону. Так випереджати графік більше не можна.

Вівторок, 12 червня 1945

Машина для ходіння знову побувала в Шарлоттенбургу. Бадьорі поїздки на швидкісному трамваї скінчилися. Вже після перших спроб щось зламалося: транспорт знову не ходить. Але ми старанно попрацювали. Тепер наші ескізи і пропозиції треба подати в усі можливі служби.

Дорогою я пережила новий досвід. На одній галявині з землі виривали людські рештки, щоб перенести їх на цвинтар. Одне тіло вже лежало на візочку. Обмащений глиною продовгастих пакунок у парусиновій обгортці. Чоловік, який викопував, – старшого віку і цивільний, – рукавом сорочки стирив піт із чола і обмахувався своїм кашкетом. Я вперше відчула, як пахне мертво людське тіло. В усіх описах, які мені раніше траплялися, ішлося про «солодкавий трупний запах». Епітет «солодкавий» здається мені неточним і вже напевно недостатнім. Цей сопух не можна назвати запахом; це щось стійкіше, насиченіше, наче загусле повітря, чад, що здіймається до обличчя і заповзає в ніздрі; він надто спертий і затхлий, щоб його вдихати. Він просто забиває подих. Тебе відкидає назад, наче від удару кулака.

Берлін узагалі зараз дуже смердить. У місті тиф, і дизентерія мало кого оминула. Панові Паулі вона завдала великих клопотів. А екземницю, як я вчора дізналася, планують покласти в якийсь барак для тифозників. Навколо полігони сміття, які обсіли заразні мухи. Мухи повсюди: товсті, темно-сині. Для них це, мабуть, рай! Найменша грудка лайна перетворюється на живу кулю, що кишить чорним і дзижчить.

Вдова переповіла плітку, яка зараз гуляє Берліном: «Вони карають нас голодом за те, що хтось із "Вервольфа" стріляв у ці дні в росіян». Я в це не вірю. В наших околицях росіян більше немає: «Вервольфу» нема що тут робити. Я не знаю, де тепер івани. Вдова розповідає, що одна з двох веселих сестер у нашому будинку – та Аня, в якій симпатичний синок, – і досі щедро приймає росіян із пакунками. Не певна, що це добре скінчиться. Я вже уявляю собі перерізане біле горло Ані на перилах канапи.

(Наприкінці червня дописано на берегах: Ані горло не перерізали. Але Інґе, яка мешкає двома будинками далі, після однієї нічної п'ятики з чотирма незнайомцями, особи яких і досі не встановили, знайшли наступного ранку з проломленим черепом. Її вдарили пляшкою з-під пива (звісно, порожньою). Напевно, це зробили без злого наміру і не через жагу вбивства, а просто так, після легкої сварки через те, хто після кого п'є. Або ж Інґе покепкувала зі своїх гостей. П'яні росіяни небезпечні, очі їм застилає червоний туман; роздратовані, вони переповнюють люттю до себе і всіх навколо.)

Середа, 13 червня 1945

День для себе. Разом з удовою ми шукали кропиву і лободу. Обнищпорили понищений і здичавілий садок професора. Навіть якби я отримала офіційний дозвіл на використання саду, було б надто пізно. Чужі руки вже пообламували цілі гілляки, позбивали перші вишні, не встигли вони ще пожовтіти. Тут уже нічого не дозріє: голодні зібрали весь урожай до нас.

Холод, буря і дощ. Вперше нашою вулицею їхав трамвай. Я відразу сіла в нього, просто щоб проїхатися, але в дорозі подумала, що не завадить зайти

в ратушу і спитати, чи варто сподіватися на оплату за нашу тижневу роботу для росіян на заводі. Мое ім'я і справді було в переліку; кожен робочий день було ретельно відмічено, – «пташки» стояли і навпроти мого прізвища, і навпроти прізвищ інших жінок. Навіть податки було вираховано. Загалом я маю отримати 56 марок, але тільки тоді, коли в міській касі з'являться гроші. Службовець порадив прийти наступного тижня і знову спитати. Хай там як, усе вже записали, подавали і обрахували, тож зрештою я щось отримаю.

В бурю з дощем чекаючи на зворотній трамвай, я поспілкувалася з подружжям біженців. Обое вже вісімнадцять днів у дорозі. Вони їхали з Чехії і розповідали страшні речі: «Чехи знімають на кордоні сорочки з німців і луплять їх собачими батогами», – розказував чоловік. А його дружина стомлено додала: «Нам нема на що нарікати. Ми ж самі так хотіли». Всі вулиці зі східного боку, мабуть, кишать біженцями.

Дорогою додому я побачила, як люди виходять із кіно. Я відразу зайшла досередини і пішла на наступний сеанс у напівпорожньому залі. Російський фільм. Назва: «О шостій годині вечора після війни». Дивне відчуття: на власній шкірі переживши всі ці бульварні романи, знову сидіти в кінозалі й спостерігати за тим, що показують на екрані.

Серед глядачів були солдати, а також кілька десятків німців, переважно діти. І майже жодної жінки; певно, все ще остерігаються сидіти в темряві поміж усіх цих уніформ. Але ніхто з чоловіків не звертав на нас, цивільних, уваги, – всі дивилися на екран і старанно сміялися. Я проковтнула фільм. У ньому багато життєствердних типажів: міцних жінок, здорових чоловіків. Звукове кіно; фільм ішов російською, але через те що дія відбувалася серед простих людей, я розуміла доволі багато. У фіналі гепі-енд – переможний салют над вежами Москви. При цьому знімали його ще 1944 року[37]. Наше керівництво на таке не наважилося, попри всі передчуття переможних фанфар.

І знову мене пригнічує наша німецька недоля. З кінотеатру я вийшла глибоко засмучена. Що ж, сама винна: накликаю все, що пригашує мій потяг до життя. Фрагмент із Шекспіра в моєму паризькому блокноті, ще з тих часів, коли я відкрила для себе Освальда Шпенґлера і засмутилася через його «Сутінки Європи»: «A tale told by an idiot, full of sound and fury, and signifying nothing»[38]. Дві програні світові війни засіли нам глибоко в кістках.

Четвер, 14 червня 1945

І знову машина для ходіння побувала в Шарлоттенбургу. Якби ж то нашій фірмі нарешті видали робітничі картки II категорії з 500 грамами хліба на день, щоб я могла бодай трохи відкладати на вечерю. Бо ті шість житніх булочок, які я отримую кожного ранку, доводиться жертвувати вже на сніданок. Тобто дві з них я беру в дорогу і з'їдаю в дві фіксовані перерви, які собі роблю, інакше б я геть упала на силі. Попри те, що я

«смажу» підгнилі картоплини на кавозаміннику, ковтати їх непросто. Довелося знову відсортувати частину, і купка загрозливо меншає.

В коридорі в інженера нині лежали десятки телефонних апаратів. Їх тепер забирають із усіх будинків; кажуть, на потреби росіян. Берлін без телефонних дротів! Здається, скоро ми знову перетворимося на печерних людей.

Ввечері сталося дещо приємне. В нашій крамниці на розі мені нарешті видали належний раціон жиру аж за двадцять днів: 20 разів по 7 дорівнює 140 грамів соняшникової олії. Я благоговійно понесла додому пляшку, яку цілий тиждень марно носила з собою порожньою. Тепер моя кухня пахне, як московська «столовая», їдальня для простих людей.

П'ятниця, 15 червня 1945

З самого ранку пішла по свої шість денних булочок. Вони були глевкі й темні: раніше такого не траплялося. Але я більше не наважуюся купувати цілу хлібину, бо завчасно з'їм і порцію, розраховану на наступний день.

Сьогодні ми здійснили злам у підвалі мого колишнього працедавця. Угорець, інженер і я проникли в дім через пральню. Скриню, що неторкнута лежала в коморі, ми вже силою відкрили, аж раптом на сходах підвалу з'явилася дружина мого колишнього прокурюриста, яка й досі тут мешкає. Я пробелькотіла щось про акти й документи, які тут начебто й досі лежать. Обое чоловіків принишкли за скринєю. Потім ми зламали рамки, витягнули картинки (фото з підписами молодих кавалерів лицарського хреста) і купками поскладали скло. Пакувальний папір і мотузки ми принесли з собою. Нам вдалося непоміченими вийти через задній хід. Хоча мені байдуже, що люди можуть помітити втрату. Зрештою мої фотоапарат і все обладнання, яке я лишила на роботі на прохання начальника, були знищені, коли в будівлю влучила бомба. І що проти того кілька шматків скла? Якнайшвидше ми зникли звідти з награбованим. Разом ми затягнули чималу купу скла до мене, де чоловіки залишили наші цінні службові велосипеди. Чотири шиби дісталися мені у винагороду. Можна б заскрити одне вікно в мансарді, якби ще було чим зашпаклювати.

Ввечері я довільно почитала дещо з бібліотеки власника квартири. Знайшла «Полікушку» Льва Толстого і перечитала її ений раз. Тоді переглянула том драм Есхіла і знайшла «Персів». Тамтешній плач переможених чудово пасує до нашої поразки. А водночас узагалі не пасує. В нашої німецької недолі є присмак огиди, хвороби й безумства, і цьому немає належних історичних аналогів. Щойно по радіо передавали ще один репортаж із концтабору. Найжахливіше в цьому всьому – це порядок і ошадливість: мільйони людей як добриво, наповнювач для матраців, рідке мило, повстяні килими. В часи Есхіла такого не було.

Від суботи, 16 червня, до п'ятниці, 22 червня 1945

Я не робила більше записів. І надалі не робитиму – час уже минув. У суботу близько п'ятої вечора в двері подзвонили. «Вдова», – подумала я. Але це був Герд, у цивільному, дуже засмаглий, волосся світліше, ніж завжди. Певний час ми мовчки стояли в темному коридорі, просто дивилися одне на одного й нічого не казали, наче два привиди.

– Ти звідки? Тебе відпустили?

– Та не, я просто пішов. Але, може, впустиш спочатку?

За собою він тягнув сани, з приробленими до них коліщатами, вантажені валізою і мішком.

Мене лихоманило від радості. Ні, Герд не прийшов із Західного фронту. Його загін протиповітряної оборони в останню мить перекинули на Схід. Після того як вороги влучили в їхню позицію, вони втрюх відійшли вбік і розмістилися в покинутій віллі, де знайшли одяг, взуття, пак тютюну і чимало харчових запасів. Але ситуація стала ризикованою, коли місцева влада, що складалася з поляків і росіян, почала прочісувати будинки. Утрюх вони приєдналися до групи евакуйованих берлінців і рушили з ними додому. Герд знав мою теперішню адресу, адже останнє повідомлення польовою поштою, яке він від мене отримав, – листівка з червоною облямівкою та інформацією про те, що в дім влучила бомба. Звісно, він уявляв, що моє нове помешкання теж зруйноване, а сама я не знати де. Він вражений, що я тут і ціла. Він хитав головою, слухаючи про моє напівголодне життя; запевнив, що відтепер подбає про все необхідне. В мішку він привіз картоплю в ідеальному стані та шмат сала. Я відразу ж кинулася їх смажити і запросила ще й удову. Вона знає Герда з моїх розповідей, тож, хоч і не бачила його раніше, зустріла його бурхливими обіймами, а вже невдовзі в потоці красномовства дійшла до своєї коронної розповіді – про кільце з вказівного і великого пальців: «Українка – ось. Ти – ось».

Я побачила, що Герда це ошелешило. З кожним реченням він ставав усе холоднішим, почав удавати втому. Ми обережно поводитися і уникали надто приватних слів. Погано, що в Герда немає курива. Він думав, що чорний ринок у нас процвітає.

Після незвично тлустої трапези я почувалася збуджено і бадьоро. Але вночі в Гердових обіймах раптом стала холодна як лід і зраділа, коли він мене облишив. Поки що я не придатна для чоловіків.

Безладні дні, неспокійні ночі. Різні люди, які евакуювалися разом із Гердом, провідували нас. І це спричиняло постійні тертя. Він хотів пригощати гостей. Я ж намагалася зекономити якнайбільше картоплі й сала для нас двох. Якщо я мовчала – сварився він. Коли ж я одного разу була в піднесеному настрої і яскраво почала переповідати йому історії, які ми пережили в останні тижні, дійшло і до справжньої сварки.

Герд: «Ви поводитися як безсоромні сучки, ви всі в цьому будинку. Ти цього не усвідомлюєш?» Він із відразою відвернувся: «Страшно мати з вами справу. Ви перейшли всі мислимі межі». А що я мала відповісти? Я сховалася в кутку, спохмурніла. Плакати я не могла. Все здавалося мені таким безглуздим і дурним.

Герде, а ти ще пам'ятаєш? Був вівторок, кінець серпня 1939 року. Близько десятої ранку ти подзвонив мені в бюро і попросив звільнити решту дня, щоб ми разом поїхали за місто. Заскочена, я почала розпитувати тебе, куди й навіщо. Ти пробурмотів щось про те, що мусиш їхати геть і знову почав наполягати: «Прийди. Я тебе прошу, прийди».

Отож посеред робочого дня ми поїхали в соснові ліси неподалік Брандесбург. Було гаряче. Пахло смолою. Ми блукали довкола лісового озера і опинилися посеред хмари метеликів. Ти знав їхні назви: синявцеві та цитринні, дукачики, грянци, сонцевики, павиче око, махаони і ще багато інших. Посеред стежки на сонечку розсівся один особливо великий метелик. Його розпростані крильця злегка тремтіли. Ти назвав його жалібницею: оксамитово-коричневий із жовтою та синьою облямівками. І коли трохи згодом ми присіли на стовбурі дерева, й ти мовчки перебирав мої пальці, я спитала: «В тебе в кишені повістка?» – «Ні, не в кишені», – відповів ти. Але нині зранку ти її отримав, і ми відчували: це означає «війна». Ніч ми провели в невеликому готелі посеред лісу. А через три дні ти пішов, і прийшла війна. Ми обоє її пережили. Але чи на щастя?

Тим часом я дала Гердові свої щоденники (три повністю списані зошити.) Герд посидів над ними якийсь час, а тоді повернув мені, сказавши, що не може пробитися через мої кривулі й усі ті вкладені аркуші зі стенографічними значками і скороченнями.

– Ось тут, скажімо. Що це означає? – спитав він, вказавши на «зг'влт».

Довелося розсміятися:

– Ну, а ти як думаєш? Звісно, згвалтування.

Він глянув на мене так, ніби я збожеволіла, й не сказав більше нічого.

Вчора він знову пішов. Вирушив разом із товаришем із протиповітряної оборони, щоб провідати батьків у Померанії. Хоче привезти звідти якісь продукти. Не знаю, чи він повернеться. Це недобре, але я відчула полегшення: я вже не витримувала його постійних пошуків алкоголю й тютюну.

Що ще? Наші видавничі плани застрягли. Ми чекаємо на офіційну відповідь. В угорця виявляються перші ознаки втоми. Віднедавна він заводить мову про політичне кабаре, яке, мовляв, обов'язково треба відкрити саме зараз. Але ми все одно старанно трудимося, розробляємо плани й робимо те, що можемо, опираючись загальному застоєві. Я певна, що і тут, і там формуються й інші групки людей; але в цьому місті островів ми не знаємо одне про одного.

Політично поволі теж дещо відбувається. На передній план виходять емігранти, які повернулися з Москви: вони займають ключові посади. З газет мало що зрозуміло (це за умови, що вдасться вихопити десь примірник);

найчастіше я читаю «Rundschau» на дошці оголошень коло кінотеатру: її там вішають і кріплять кнопками, щоб читали люди. Програма нашого нового муніципального управління доволі оригінальна. Вони намагаються дистанціюватися від радянської економічної системи, називають себе демократами і прагнуть об'єднати всіх «антифашистів».

Вже з тиждень ходять чутки, що південні райони Берліна займуть американці, а західні – британці. Вдова, яку просвітив пан Паулі, вважає тепер, що ми стоїмо на порозі економічного злету. А я не певна; боюся, що для нас не гратиме великої ролі, хто саме нас окупує, – тепер, коли наші переможці так сердечно побраталися на Ельбі. Зачекаймо. Мене тепер не так просто діткнути.

Часом я дивуюся, що надто мало страждаю через розрив із Гердом. А він же був для мене всім. Можливо, голод притуплює почуття. У мене стільки роботи. Мушу знайти кремій для газової плити, бо вже скінчилися останні сірники. Треба витирати дощові калюжі в квартирі: дах знову протікає, адже його просто заклали старими дошками. Доводиться бігати й шукати по околицях міста зелень. А ще вистоявати черги по крупу. Часу на душевні переживання не лишається.

Вчора сталося дещо кумедне: перед нашим будинком спинився віз зі старим конем в упряжі – одна шкіра й кості. Чотирирічний Луц Леман ішов повз, тримаючи маму за руку. Він спинився коло воза і замріяним голосом спитав: «Мамо, а коня можна з'їсти?»

Бог знає, що нам іще доведеться їсти. Мені ще далеко до тієї межі, яка становила б загрозу для життя, але не знаю, чи аж так далеко. Я знаю тільки, що хочу вижити – всупереч усім відчуттям і здоровому глузду, просто як тварина.

Чи Герд іще думає про мене?

Може, ми все-таки знову зійдемося.

Післямова

Авторка, німкеня, якій на той час було трохи за тридцять, почала 20 квітня 1945 року вести щоденник, сповнений жадлимих свідчень. «Сповідь» Жан-Жака Руссо, найвідважніше для свого часу самозвинувачення, відкривається таким реченням: «Я починаю нечувану річ, яка не матиме послідовників»[39]. Важко уявити зачин, який пасував би цій книжці більше.

Коли я вперше тримав рукопис у руках, у мене швидко почали запрошуватися порівняння: з іншими щоденниками, сповідями, великими «самооголеннями». За кілька сторінок уже не з розпусним експібіціонізмом Руссо. Натомість обпікали згадки про «Голод» норвежця Кнута Гамсуна; з'явилися страшні асоціації з «Подорожжю на край ночі» француза Луї-Фердінана Селіна;

траплялися також уривки, про оголену правдивість яких міг, мабуть, мріяти Генрі Міллер; нарешті я знайшов тут і місток до сповіді вже, на жаль, майже забутого норвежця Ганса Егера та його «Хворобливого кохання» – однієї з найбезсоромніших і найвідчайдушніших книжок, будь-коли написаних.

Та заклинання великих імен не має слугувати витворенню літературної ієрархії. Навпаки, це має наголосити на неповторності цієї книжки, що постала в найстрашніші дні й ночі – і то не як література (як уже згадувана «Сповідь»), а радше як самопоміч. Дещо можна забути, лише висловивши.

Позаяк мова про документ, а не літературний твір, при створенні якого автор одним оком позирав на публіку, належить дещо сказати про автентичність записів. Я знаю авторку вже чимало років. Вона родом із бургерської родини, з походженням, із яким п'ятдесят років тому молодій дівчині не «світило» нічого, окрім одруження. Вона отримала чудову шкільну освіту і вже скоро виявила обдарування, які дали їй змогу доволі рано почати самостійне життя. Малюючи, фотографуючи і навчаючись, вона об'їздила велику частину Європи, мандрувала як на північ і південь, так і на схід і захід. Цей досвід і те, що вона пережила під час своїх мандрівок, завадили їй зав'язати контакти з організаціями Третього Райху. Вільна у власних рішеннях, в останній рік війни вона, втім, знаходить роботу в Берліні й лишається там аж доти, коли виїжджати стає вже надто пізно. Коли ж червоний апокаліпсис накрив місто разом із чотирма мільйонами мешканців, які, попри всі евакуації, там залишалися, авторка й почала вести записи. Від п'ятниці 20 квітня до п'ятниці 22 червня вона робила нотатки в старих шкільних зошитах і на окремих папірцях про те, що відбувалося з нею та мешканцями будинку, в якому вона переховувалася.

Пишучи ці рядки, я тримаю перед собою машинописні аркуші. Їхня справжність, яку видно в недбалості коротеньких нотаток олівцем, схвильованість, помітна там, де роздвоєється при натиску перо, суміш стенограм, звичайного письма і таємних позначок (вести такий щоденник було особливо небезпечно), страшні скорочення (знову і знову ці «VG» – «згвлт» – на позначення згвалтування), – все це втрачається в друкованому тексті, нейтральному, холодному. Але з рукопису можна відчитати те, що замовчують друковані сторінки.

Я знаю дім, який тут описано, адже жив поблизу. Так я з'ясував, що його мешканці мені більш чи менш знайомі.

В пошуках зниклих друзів 1946 року я знову приїхав до Берліна. Я відвідав цей будинок. Уже на сходах мене просто змели потоком спогадів і переживань. Їх переповідали мені не лише чоловіки, а й жінки та дівчата, і то з таким сповідальницьким запалом, що врешті я, мабуть, зреагував би так само, як приятель авторки, котрий повернувся додому і про якого згадано наприкінці щоденника, – якби сам уже не пережив подібне в інших місцях і не розумів визвольної сили сповіді.

Півроку потому я зустрів авторку вже в іншому місці. З її натяків я довідався про існування щоденника. Знадобилося ще півроку, щоб мені дозволили його прочитати; в ньому я знайшов докладні свідчення всього того, про що знав уже з описів інших. Я прочитав там про людей, з якими

був знайомий. Знадобилося ще понад п'ять років, поки мені вдалося переконати авторку оприлюднити цей щоденник, адже він – унікальний.

Все це доводить: у цій книжці є тільки правда й нічого, окрім правди. Давно перевірена формула – «Всі персонажі та події – вигадані; будь-яка подібність із живими або померлими особами є суто випадковою», – до неї не застосовна. Втім, з огляду на певні етичні та політичні причини всі імена та чимало деталей було змінено. А те, що авторка побажала залишитися невідомою, мабуть, не потребує додаткової аргументації.

Читання цього щоденника пробуджує двоякі відчуття. І річ тут в особі самої авторки. Найстрашніше враження справляє холодна відстороненість окремих записів, аж доки перелякано помічаєш, що в тексті немає штучної об'єктивності (як, приміром, у літературному винаході «камери обскура» в Дос Пасоса), – холодом віє просто тому, що замерзли всі чуття, замерзли від жаху. «Певне, то відчай був розладнав мої нерви»[40], – стримано розповідає моряк, який уникнув виру Мальстрему, з оповідання Едгара Аллана По.

Манеру письма авторки теж важко назвати фаталістичною, хоч у її характері й помітні деякі фаталістичні риси. Знаючи обставини, я відразу хотів би відхилити одне запитання, яке, мабуть, виникатиме. Чи могла б авторка в тій чи тій ситуації повестися інакше? Тут я наважуся повторити те, про що вона й сама не раз згадує: завдяки тому, що вона знала російську, вона не раз ставала єдиним дипломатом для цілого дому людей. У війні між східним і західним народами білий прапор ніколи не давав справжнього захисту, і не один посланець-доброволець загинув поміж фронтами.

Хто взагалі має право вишукувати в цьому масовому фатумі моральний вимір, застосовний насправді лише щодо самого себе? Жоден чоловік! – адже надто багато було тих, кому під дулом автомата довелося казати дружині чи доньці: «Ну, йди вже з ними!» А хто ніколи не стояли під прицілом – хай узагалі мовчать. Але й жодна жінка! – якщо вона бодай раз не плила за течією всезагальної долі. Сидячи в безпечному місці, судити й засуджувати аж надто легко.

Вражає, що в цій книжці немає ненависті. Але там, де всі відчуття замерзли, для полум'я ненависті просто не стає місця. Від Зигмунда Фрейда (але тут я застерігаю не робити надто глибоких висновків із популярних понять психоаналізу), ми знаємо, що інстинкти (Triebe) здатні змінювати свою ціль – вони «можуть заступати одне одного, коли енергія одного інстинкту переходить на інший». Для жодного з читачів не буде таємницею, що в мешканців цього берлінського будинку один інстинкт перекиривав усі решта: голод. І це інстинкт до виживання за будь-яку ціну.

Важливими також видаються слова, які авторка сказала мені 1947 року: «Ніхто з жертв не має носити пережите як терновий вінець. Принаймні я відчувала: те, що зі мною сталося, вирівняло рахунок». Серед нелюдності вишукувати справедливість, – як на мене, це найпоказовіша риса цього документа, який саме через це і є document humain, а не document politique.

Тож авторка уникла виру Мальстрему, потай здобувши перемогу і вибравшись із його глибин не завдяки законам фізики, а через те, що вона не здалася. Хоч і мусила зректись себе.

К. В. Керам, серпень 1954

(Курт В. Марек)

Більше не безіменна

Цей щоденник з'явився 74 роки тому. Перекладений сімома мовами (англійською навіть двічі), він пережив не одне перевидання, успішну екранізацію (однойменний фільм Макса Ферберьока 2008 року), кілька театральних інсценізацій і навіть музичну адаптацію. А ще став бестселером серед кількох поколінь читачів і причиною палких дискусій від Німеччини до Сполучених Штатів і Великої Британії, востаннє – вже в 2000-х.

Це вельми цінний історичний документ і надзвичайно відверта розповідь про пережите в самому епіцентрі Другої світової війни, і то в останні, вирішальні її місяці й тижні. Ба більше, це текст, який підважує відразу дві панівні традиції історіографії. Адже мало того що писано його з позиції переможених, то ще й оповідачкою тут постає жінка. Жінка, яка «безсоромно» наважується розповідати про те, про що й згадувати прилюдно вважалося непристойним.

Власне, навіть у Німеччині, де історії про насильницькі дії солдатів Червоної армії від початку не були таємницею, перша публікація цього щоденника в маленькому німецько-швейцарському видавництві Гельмута Коссодо 1959 року викликала хвилю обурення. Авторку, яка завбачливо приховала свою особу, звинуватили, не більше й не менше, у паплюженні честі німецьких жінок. Адже, мовляв, хіба могли вони «так» поводитися (що, до речі, дуже суголосно з тими закидами, які оповідачка чує наприкінці й від свого приятеля Герда)? Та й узагалі, для чого вкотре ворушити травми, які всі навпаки намагаються лишити в минулому, щоб якось жити далі[41]? З потоку рецензій і відгуків, які тоді з'явилися, всього кілька були прихильними. Нічого дивного, що після такої хвилі критики й шельмувань авторка, прихована за анонімним статусом, не лише не розкрила власної особи, а й висловила бажання не перевидавати скандальний текст за свого життя.

В середині 1980-х видавець Ганс-Магнус Енцензбергер спробував розшукати таємничу авторку щоденника, щоб отримати дозвіл на його перевидання, але марно. Через посередників йому відмовили. До нового й остаточного оприлюднення «Жінки в Берліні» залишалося ще майже двадцять років.

Але повернімось у 1945 рік. Як узагалі так сталося, що цей приватний щоденник, писаний по теплому сліду спершу в трьох шкільних зошитах і на

випадкових клаптиках паперу, а потім передрукований на друкарській машинці, потрапив до видавців? І хто врешті сама авторка?

В післямові нас запевняють, що в її долі немає нічого особливого. Вона – безіменна, одна з тисяч звичайних німецьких жінок, які пережили це жахіття, і саме в типовості її історії – її головна цінність. Наче й важко не погодитись. Особливо нині, коли інформації про гендерне насильство у всіх війнах XX і XXI століть стає дедалі більше, і ми нарешті починаємо усвідомлювати реальні масштаби замовчуваних злочинів проти жінок, які часто й злочинами не вважали. В цьому сенсі історія Безіменної і справді «звичайна».

Але навіть найнеуважніші читачі й читачки помітять, що бодай в одному авторка таки була особливою. На відміну від більшості співвітчизників, вона трохи знала російську мову, а тому могла бодай якось порозумітися з ворожими солдатами, а часом завдяки цим знанням навіть порятувати себе або ближніх. Розмаїті ж цитати й літературні відсилання (і то, нагадаю, в тексті, писаному часом на коліні в бомбосховищі), згадки про мандри Європою, знання кількох європейських мов, подорожі Радянським Союзом і перебування в Москві (ба більше, робота в якомусь московському бюро) вказують також на освіченість і певний життєвий досвід, попри те що, якщо вірити щоденнику, на той час авторці було лише трохи за тридцять. Не кажучи вже про те, що текст засвідчує уважне до деталей око і неабиякий літературний хист, а крім того, і професійний досвід письма – чи то літературного, чи журналістського.

Зрештою автор післямови Курт Марек (псевдонім Курт В. Керам), який і став головним ініціатором видання щоденників – спершу в США та Великій Британії в англomовному перекладі (1954-го і 1955-го відповідно), а за чотири роки вже в Німеччині – називає її своєю давньою і доволі близькою приятелькою. Тут варто сказати, що Курт Марек – особа далеко не остання в літературному світі 1950-х. Журналіст і редактор, повернувшись після війни з американського табору для військовополонених, він працює у відродженому видавництві «Rowolt» (вельми успішному й донині). Десь саме тоді, коли він дізнається про щоденник і вмовляє авторку його опублікувати, Курт Марек працює і над своєю документальною книжкою «Боги, гробниці й науковці» (про археологів та їхні найгучніші знахідки), яка вийде друком 1949 року й стане абсолютним національним бестселером, переживши десятки перевидань і багатомільйонні накладки; книжку навіть згодом екранізує американська студія «Metro-Goldwyn-Mayer» (фільм «Долина фараонів», 1954). Інакше кажучи, наявність такого приятеля в своєму середовищі – знак належності авторки щоденника до певних культурних або суспільних кіл. Отож говорити про її «звичайність» можемо хіба дуже обережно.

Аби не тримати інтригу довше, скажу, що врешті її особу таки розкрили. Але сталося це вже 2003 року, майже відразу після появи другого німецького перевидання, теж позиціонованого як анонімне. Видавцем став той-таки Ганс-Магнус Енцензбергер. Тільки тепер із пропозицією звернулися вже до нього, і зробила це дружина Курта Марека, якій після смерті чоловіка належали права на «Жінку в Берліні». Річ у тім, що незадовго до цього відійшла і авторка щоденника, приятелька Ганнелоре Марек, журналістка й редакторка Марта Гіллерс (у шлюбі – Дічі-Гіллерс). Не стало її 2001 року в поважному дев'яностолітньому віці, й поховали жінку в колі найближчих у швейцарському Базелі, де вона мешкала після одруження.

Отож Марта Гіллерс і є тією Безіменною. Щоправда, була вона не «блідюю білявкою» у вицвілому старому пальті, як дізнаємося зі щоденника, а доволі яскравою брюнеткою. В тому, що її ім'я нарешті розкрили, на щастя, немає етичного переступу, адже зберігати свій анонімний статус авторка бажала лише за життя (так само, як і повторно не видавати щоденник). Друге видання, на відміну від першого, відразу стало бестселером, і цього разу відгуки були вже геть іншими. Рецензенти захоплювалися документальною точністю та лаконізмом описів, спостережливістю і дивовижною емоційною «відстороненістю» авторки, яка навіть за таких обставин майже не піддавалася ані відчаю, ані ненависті. Її здатність дистанціюватися від себе до тієї міри, щоби побачити в своїх стражданнях і стражданнях тисяч інших жінок не лише бруталність і жахливу несправедливість щодо найбеззахисніших, а й своєрідне справедливе «вирівнювання рахунку», і справді вражають, як і вміння опанувати себе в найстрашніших ситуаціях і аналізувати пережите по зовсім теплому сліду. Щоденник стає вже не просто терапією, а майже невідкладною допомогою, таким собі авто-«дефібрилятором», який змушує серце битися знову і не дає остаточно збожеволіти чи втратити надію на виживання. Енс Віскі, на той час журналіст «Suddeutsche Zeitung», котрий у вересні 2003 року першим оприлюднив інформацію про особу Марти Гіллерс, висловив також підозру щодо автентичності тексту і ступеня втручань інших авторів/редакторів (зокрема Курта Марека) в початковий рукопис[42]. А далі історія розгорталася за майже детективним сценарієм. Доки тривали журналістські баталії, історик-архівіст і письменник Вальтер Кемповскі провів на замовлення видавництва своє розслідування і зрештою опублікував статтю, в якій заявив, що й рукописи щоденників, і дещо розширений і змінений текст машинопису – таки автентичні й писані справді приблизно в той час. Ба більше, зміни, внесені в машинописний текст (переінакшені імена, «переставлені» факти й деталі, що мали б захистити реальних людей від упізнаваності), найімовірніше, були справді авторськими. Інша річ, що до німецького видання 2003 року було внесено додаткові зміни – переважно скорочення, невеликі виправлення або уточнення певних деталей. В будь-якому разі, те «олітературнення», яке відбулося, було доволі делікатним і не надто порушувало ані авторський стиль, ані, тим паче, структуру щоденника.

Вже згадувана журналістка Клариса Шнабель, яка настільки захопилася долею Марти Гіллерс, що стала її біографинею і навіть написала про неї книжку («Вільш ніж Безіменна: Марта Дічі-Гіллерс та її кола», 2015), зуміла врешті дістати перші редакторські правки й зіставити їх і з оригіналом та двома англійськими перекладами, склавши докладний перелік навіть найменших змін на всіх етапах втручання в текст. Крім того, попри змінені факти й імена, дослідниці вдалося ідентифікувати значну частину осіб, які фігурують у щоденнику, як і знайти ті вулиці й будинки, де оповідачка бувала на останньому етапі війни.

Ким же була Марта Гіллерс, якій на час описуваних подій було 34 роки? Народжена 1911 року в Крефельді неподалік Дюссельдорфа в доволі звичайній німецькій родині, вона втратила батька під час Першої світової; в середній школі, крім німецької мови, вивчала також французьку, англійську та латину (власне, всі діти в родині, попри незаможність, отримали освіту); ще в школі симпатизувала комуністичній партії, відстоюючи ідеї загальної рівності й жіночої емансипації. Рано розірвала зв'язки з католицькою церквою, до якої належала родина, якийсь час була секретаркою, а на

початку 1930-х вже працювала в Дюссельдорфі на компанію DEROP («Німецьке товариство зі збуту російських нафтопродуктів»), виконувала обов'язки інструкторки в місцевому осередку компартії в Бернаті й дописувала до партійної преси. Власне, по партійній лінії вона й потрапила до Москви: 1931 року радянська фотоагенція «Союзфото» шукала німецькомовних співробітників, і юна Марта, сповнена бажання пізнавати світ і маючи хист до іноземних мов, вирушає до столиці Радянського Союзу, країни втіленого комунізму. Про те, яким розчаруванням стала для неї ця подорож, нині можемо хіба здогадуватися. В щоденнику вона лише натякає на те, що жити в тих обставинах, де люди не мали змоги вільно пересуватися, а злиденність змушувала до постійних крадіжок, напевно, не змогла б. До 1933 року Марта чимало мандрує європейською частиною СРСР (хоча згадок про її поїздки в Україну в ті найстрашніші роки немає), відвідує Польщу, Грузію, Вірменію, Туреччину, Грецію та Італію. Врешті вона відмовляється від наміру лишитися в СРСР надовше і разом із працівником французького посольства їде до Парижа. Там Гіллерс вирішує отримати вищу освіту і вступає до Сорбонни, де до липня 1934 року вивчає світову історію та історію мистецтва.

Коли дівчина повертається до Німеччини, там уже панує націонал-соціалізм. Вона переїздить до Берліна, де оселяється разом із далеким кузеном Гансом Вольфгангом Гіллерсом і його коханою Труде Занд. Ці імена важливо згадати ще й тому, що, на думку різних дослідників, цілком може йтися про людей, які фігурують у щоденнику. За одним із припущень, далекий родич може бути тим-таки Гердом, у чю мансарду оповідачка переїздить, втративши власне помешкання (хоча за коханим оповідачки, який з'являється наприкінці, цілком може ховатися й інша особа). А Гізелоу, близькою подругою, яку вона провідує в іншій частині міста, могла бути саме Труде Занд. Насправді Мартин кузен був популярним драматургом і загалом яскравою особистістю в тодішньому культурному Берліні, який спершу теж симпатизував комуністам, але в часи Третього Райху долучався і до мінімальної пропаганди (як, зрештою, і сама Марта Гіллерс). Відомо також, що Ганса Вольфганга кілька разів викликали на допити в Гестапо, після чого той, вочевидь, став обережнішим. У щоденнику оповідачка присвячує невеликий пасаж своєму ставленню до націонал-соціалізму, з якого розуміємо, що не йшлося ані про палку підтримку, ані про категоричне заперечення. Марта та її оточення були радше тими, хто, переживши період бурхливого ідеологічного становлення, в нових обставинах намагалися пристосуватися і просто жити, «вдихаючи повітря, яке нас оточувало й забарвлювало». Також вона хотіла залишатися в епіцентрі подій аж до часу, коли тікати з Берліна і справді стало надто пізно. Тому, що про нацистські злочини вона, як і чимало інших німців, дізналася вже постфактум, теж є підстави вірити.

Після описуваних у щоденнику подій Марта Гіллерс іще на якийсь час лишається в Берліні, хоч невдовзі й змінює адресу. Видавництво, згадуване наприкінці, й справді було створено («Minerva»), хоча на гроші не угорця, а кіпріота Сіноса Сінодору; а першою виданою ним книжкою став російський буквар, однією з авторок якого і була Марта Гіллерс (допитлива Клариса Шнабель знайшла в ньому навіть картинку з півнем, який повторює фразу Анатолія, почуту на одному світанку: «Петух поет!»). У цьому ж видавництві з 1945 по 1950 рік виходить і молодіжний журнал «Ins Neue Leben» («У нове життя»), куди Марта Гіллерс також дописує – часом під власним ім'ям, а часом під псевдонімами. Після одруження зі швейцарцем Карлом Дічі в 1950-х жінка переїздить у Женеву і полишає кар'єру. Хоча після смерті чоловіка в 1970 році повертається до роботи у видавництві в ролі редакторки й часом

дописує в місцеву пресу, упорядковує кілька видань і нарешті досліджує творчість Германа Гессе, виступаючи з різних нагод із доповідями про нього. А поміж тим і далі подорожує. Одне слово, провадить спокійне і мирне життя, в якому, здавалося, не лишилося й сліду від «Жінки в Берліні».

З іншого боку, прочитавши щоденник, важко повірити, що найбільше його авторку хвилювала саме втрата «репутації». Зі свідчень дружини Курта Марека відомо, що після війни Марта Гіллерс не надто приховувала свій щоденник (принаймні в колі друзів і приятелів про нього знали, а ще щонайменше кілька осіб читали його). Але одна річ – бути відвертою серед найближчих, інша ж – публікувати приватний щоденник на широку аудиторію, наражаючи себе на вимушену публічність і цілком очікуваний потік закидів і звинувачень. Із плином же часу звертання до тих подій ставало, мабуть, дедалі тяжчим або бодай неприємнішим. Недарма чимало постраждалих жінок – і не лише у цій війні – наважуються заговорити лише через десятиліття. Дехто ж обирає забрати пережите із собою в могилу.

Звісно, нині тема зґвалтувань німецьких жінок радянськими солдатами (як і тема воєнного насилля загалом) уже не є табуованою, хоч і не стає від того менш шокуючою. За різними даними, 1945 року в Берліні жертвами сексуального насильства стали від 90 до 130 тисяч жінок. Історики зібрали навіть відомості про кількість здійснених відразу по війні абортів (задля цього в Німеччині навіть тимчасово скасували заборону на переривання вагітності, яка була тоді чинна). Британський історик Ентоні Бівор, автор відомої книжки «Берлін: Крах»[43] (2002), знайшов і докази того, що звіти про масові зґвалтування у Східній Пруссії, а також численні самогубства, спричинені цим, наприкінці 1944 року скеровували безпосередньо Лаврентію Берії. Одне слово, вищому радянському керівництву про поведінку його солдатів було прекрасно відомо. А агітаційні плакати з гаслами на кшталт «Солдат, ты на немецкой земле. Пробил час мести!» або «Вот она, проклятая Германия» свідчать і про те, що насправді таку поведінку солдатів у певному сенсі майже заохочували (часто дозволяючи таким чином вгамувати і жагу «справедливої» помсти).

2002 року в Німеччині вийшли друком також воєнні щоденники (1941–1946) радянського офіцера Владіміра Гельфанда, де ця тема теж фігурує. Власне, з кожним роком віднайденої по архівах інформації стає дедалі більше.

Але все ж «Жінка в Берліні» є не лише цінним документальним свідченням чи вельми переконливим еґо-документом, яким історики можуть скористатися для доповнення загальної картини про останні дні Другої світової війни. Чи не найбільша сила цього справді літературного – бодай за потужністю впливу – тексту в тому, що він і нині є живим, майже сучасним. З перших сторінок читачі наче на власні очі бачать розбомблений Берлін із усіма його колоритними «підземними» мешканцями, схопленими кількома лаконічними, але яскравими штрихами; і так, зі страхом перегортають кожну наступну сторінку, розуміючи, що далі напевно чекає щось настільки страшне, що майже невимовне. Те, що пережили тисячі й тисячі жінок. І про що одна з них наважилася так відверто розповісти, відмовившись бути лише жертвою і засвідчивши цим власну волю до життя. За будь-яку ціну.

Роксоляна Свято

Київ, березень 2019

«Убивча книжка. Безстороння, без жодних намагань звести політичні рахунки чи викликати співчуття до головної героїні – а проте це один із наймоторошніших звинувачувальних актів війни, який я в своєму житті читала. Всі мають це читати, особливо жінки».

Арундаті Рой, письменниця, лауреатка Букерівської премії

«Военний щоденник, єдиний у своєму роді..., одне з найважливіших особистих свідчень, які будь-коли було написано».

сер Ентоні Бівор, історик, автор праць «Сталінград» і «Падіння Берліна»

«Приголомшлива розповідь про боротьбу німкені за виживання в серійних згвалтуваннях переможцями на руїнах Берліна... Безцінний твір».

Девід Гейр, драматург, кіносценарист, двічі лауреат премії Оскар

Примітки

1

«Es ist bestimmt in Gottes Rat» – вірш австрійського поета й лікаря XIX століття Ернста Фрайгерра фон Фойхтерзлебена, покладений на музику Фелікса Мендельсона. В тексті йдеться про неминучість смерті й розлуки з тим, що для людини найдорожче. Урочиста композиція, що відтоді не раз звучала на похоронах, дуже швидко стала вельми популярною, а згодом зазнала численних музичних обробок. – Тут і далі примітки перекладачки.

2

Volkssturm (нім. – «народний штурм») – німецькі ополченські загони часів Другої світової війни, підпорядковані НСДАП. Їх почали створювати 1944 року шляхом мобілізації всього чоловічого населення віком від 16 до 60 років. У лютому 1945 року до них почали набирати і жінок.

3

В оригіналі: «Geh an der Welt vorüber, es ist nichts» – цитата з вірша перського поета Анварі Сохейлі в нім. перекладі про марноту земного життя.

4

В оригіналі: «Und keines fällt aus dieser Welt» – рядок із вірша швейцарського поета К. Ф. Меєра про те, що нічого в цьому світі не стається без волі Всевишнього.

5

Нім. Sieg – «перемога».

6

Прокурисст – довірена особа в підприємстві, що має необмежені повноваження на укладання торговельних угод.

7

«Хай світ завалиться – уламки // Вб'ють його, все ж не навчивши страху». (До Августа // Квінт Гораций Флакк. Оди / Переклад Андрія Содомори. – Гораций. Твори. К.: Дніпро, 1982).

8

Узагальнені назви серед населення на позначення солдатів ворожих армій: янки (нім. Ami) – американські, томмі – британські, івани – радянські солдати.

9

Детекторний приймач – найпростіший вид радіоприймача без зовнішнього джерела живлення.

10

Нім. Schupo (від Schutzpolizei, «охоронна поліція») – підрозділи патрульної поліції в Німеччині періоду Третього Райху.

11

«Всі ми прекрасні в'ючні осли і ослиці». Цит. українською за: Фрідріх Ніцше. Так казав Заратустра: Книга для всіх і ні для кого. Жадання влади. Переклад з німецької Анатолія Онишка та Петра Таращука. – Київ: Дніпро, Київ: Основи, 1993.

12

Нім. Eisernes Kreuz – прусський і німецький військовий орден, заснований 1813 року. Став першою європейською нагородою, яку вручали саме за подвиг, незалежно від військового звання чи соціального статусу особи.

13

Також Німецька Ганза, або Любецька Ганза – союз вільних німецьких міст на чолі з Любеком, а також торгових гільдій, створений для захисту торгівлі в Північній Європі. Існував у XIV–XVII ст. До нього належало близько двохсот міст, переважно в басейні Північного та Балтійського морів. Торгові відносини спиралися на контори, які були в різних країнах – зокрема в Бергені, Лондоні, Венеції, Брюгге чи, скажімо, рос. Новгороді.

14

Нім. Hindenburglicht – саморобна лампадка, названа на честь Пауля фон Гінденбурга, німецького військового командувача. Невелика, зазвичай картонна коробочка, наповнена топленим жиром (лоєм), із гнотиком посередині. Такі лампадки були популярні як у Першу, так і Другу світову війни.

15

Сувальдний замок складається зі спеціальних пружинних пластин – сувальд, що містять пази. Вважається особливо надійним, адже в кожному замку пластини розміщені індивідуально.

16

Лінія Зігфріда, або Західний вал (Westwall) – лінія захисних споруд, зведених на заході Німеччини. Мала понад 630 км і проходила від Клеве на кордоні з Нідерландами, вздовж західного кордону старої німецької імперії, до міста Вейль-на-Рейні на кордоні зі Швейцарією.

17

Нім. Morgengabe – традиція приношення дарів дружині після першої шлюбної ночі. Але спершу йшлося не про романтичний ритуал (як нині), а про надання певних майнових гарантій. Адже традиційно після одруження все майно дружини переходило чоловікові. Тільки отримані від чоловіка «шлюбні дари» залишалися власністю жінки навіть по його смерті. Цікаво, що в австрійському законодавстві пункт про «Morgengabe» залишався аж до 2009 року.

18

Ультимо – останній день місяця, фінансового кварталу або року; останній робочий день певного періоду, визначеного в угоді про виконання певних послуг.

19

Фрідріх Еберт (1871–1925) – соціал-демократ, прибічник парламентської демократії і критик «диктатури пролетаріату». Очолював СДПН, був депутатом Райхстагу, а згодом одним із керівників уряду Ваймарської республіки. 1919 року його обрали імперським президентом. За першим фактом був лимарем.

20

Нім. Heldenklau – дослівно «крадій героїв». Таке прізвисько в Німеччині в Другу світову отримав генерал-лейтенант Вальтер фон Унру, який «спеціалізувався» на розшуку призовників, що не мали броні й намагалися ухилитися від виконання військового обов'язку.

21

З нім. Haushaltsausweis – посвідка за місцем проживання, яку видавали у
воєнній та повоєнній Німеччині. Вона давала право отримувати харчові
картки.

22

Українською слова Мефістофеля з «Фауста» Гете – в перекладі Миколи Лукаша:
«Я – заперечення усього!». Цит. за: Й. В. Гете. Фауст. – Київ: Дніпро,
1981. – С. 54.

23

Веронал (також барбітал) – поширений снодійний засіб.

24

Франц.: «Скажіть, вам завдали шкоди?» – «Ні-ні, аж ніяк». – «Так, мсьє,
врешті ви розумієте».

25

Франц.: «Так, я розумію. Але прошу вас, мадемуазель, не думайте про це
більше. Це треба забути. Все». – «Це війна. Не говорімо про це».

26

«О, це чудово». – «Вибачте, будь ласка».

27

Франц.: «Не це. Ви ж розумієте?» – «До побачення».

28

Франц.: «Це я». – «До побачення». – «Дозволите?»

29

Граф Шверінг фон Крозіг – німецький політик і державний діяч. Впродовж 1932–1945 років був міністром фінансів.

30

Нім. Jungmadelbund – «Союз дівчаток», наймолодший підрозділ молодіжної організації «Союз німецьких дівчат» (Bund Deutscher Madel), що, своєю чергою, була частиною Гітлер'югенду.

31

Швібус (польск. Свєбодзін) нині є частиною Польщі, входить до Любуського воєводства.

32

Фр. Societe Nationale des Chemins de fer Francais («Національна компанія французьких залізниць»), утворена 1938 року шляхом об'єднання шести регіональних залізничних компаній.

33

Й. В. Гете. Нічна пісня мандрівника («Wanderers Nachtlied»). Український переклад Миколи Бажана. Цит. за: Й.-В. Гете. Фауст. Лірика. – Київ: Веселка, 2001.

34

Леопольд Ульштайн (1826–1899) – засновник і видавець багатьох німецьких газет, зокрема дуже успішних «Berliner Zeitung» і «Berliner Morgenpost». Крім того, Ульштайн заснував велике німецьке видавництво «Ullstein-Verlag».

Вільям Герст (1863–1951) – американський медіамагнат і бізнесмен. Створив індустрію новин і першим навчився заробляти на скандалах. Його вважають творцем самого поняття «жовта преса».

35

Франц.: «Не знаю».

36

Франц.: «Друзі, чи не так?»

37

Оригін. «В шесть часов вечера после войны» – фільм Івана Пир'єва 1944 року (к/с «Мосфільм»), згодом володар Сталінської премії і абсолютний радянський кінохіт (26 млн. глядачів). Фільм знімали під час війни, тож Москва, яка фігурує в кадрі, – бутафорська, збудована в павільйонах Ташкентської кіностудії. А радянська перемога на час прем'єри фільму і справді ще не була доконаним фактом.

38

«Це дурня казка, вся зі слів гучних / І геть безглузда» (5 дія, 5 сцена «Макбета» Шекспіра). Переклад українською Бориса Тена.

39

Переклад українською цит. за: Жан-Жак Руссо, Сповідь. – Харків: Фоліо, 2016.

40

Українською цит. в перекладі Олександра Мокровольського / Едгар Алан По. В полоні Мальстрему.

41

Докладніше про це див: Clarissa Schnabel. Mehr als Anonyma: Eine Frau in Berlin und ihre Kreise. Books on Demand, 2015 (2. Auflage). Фрагменти книжки, а також інші матеріали, деякі англійською мовою, можна знайти в блозі авторки: <https://clarissaschnabel.wordpress.com>.

42

Докладніше про перебіг скандальної дискусії в німецькій пресі див. <http://arlindo-correia.com/einefrauinberlin.html> (Доступ від 15 березня 2019 р).

Anthony Beavor. Berlin: The Downfall 1945 (Viking Press, 2002). В Америці книжка вийшла під назвою «The Fall of Berlin 1945». Згодом її переклали 24 мовами.